त्रयोदशः सर्गः ।

अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः पदं विमानेन विगाहमानः ।
रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायां रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥ १ ॥
वैदेहि पश्यामलयाद्विभक्तं मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम् ।
छायापथेनेव शरत्प्रसन्नमाकाशमाविष्कृतचारुतारम् ॥ २ ॥

त्रैलोक्यशल्योद्धरणाय सिन्धोश्चकार बन्धं मरणं रिपूणाम् ।
पुण्यप्रणामं भुवनाभिरामं रामं विरामं विपदामुपासे ॥

(१.) अथ प्रस्थानान्तरम् । जानातीति ज्ञः । "इगुपध-" इत्यादिना कप्रत्ययः । गुणानां ज्ञो गुणज्ञः । रत्नाकरादिवर्ण्यैश्वर्यगुणाभिज्ञ इत्यर्थः । स रामाभिधानो हरिर्विष्णुः शब्दो गुणो यस्य तच्छब्दगुणमात्मनः स्वस्य पदं विष्णुपदम् [भूर्भुवःस्वरिति त्रीणि पदानि-हे०] आकाशमित्यर्थः । "वियद्विष्णुपदम्"इत्यमरः । "शब्दगुणमाकाशं" इति तार्किकाः । विमानेन पुष्पकेण विगाहमानः सन् । रत्नाकरं (समुद्रं) वीक्ष्य मिथो रहसि । "मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि " इत्यमरः । जायां पत्नीं सीतामिति वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच [रत्नाकरादेः गुणज्ञः । हरित्वेन रामस्तुतिः । आकाशयानं सिद्ध्यर्थ-हे० रत्नाकरपदेन पथोऽधोदर्शनयोग्यत्वं । हरिशब्देन रामस्योक्तिः । स्वेच्छाप्रसारसूचनार्थः । शब्दगुणत्वं च यथा शब्दः क्वचिदाश्रितोभवितुमर्हति गुणत्वात् गन्धवदित्यनुमाने पारिशेष्यादाकाश एव शब्दगुणः प्रसिद्धः-चा०सु०] रामस्य हरिरित्यभिधानं निरङ्कुशमहिमद्योतनार्थम् । मिथोग्रहणं गोष्ठीविश्रम्भसूचनार्थं ।

(२.) हे वैदेहि सीते । आ मलयान्मलयपर्यन्तम् । " पञ्चम्यपाङ्परिभिः" इति पञ्चमी। पदद्वयं चैतत् । मत्सेतुना विभक्तं द्विधाकृतम् । अत्यायतसेतुनेत्यर्थः । हर्षाधिक्याच्च मद्ग्रहणम् । फेनिलं फेनवन्तम् [इति अचिरबद्धत्वं-हे० चा० सु०] । " फेनादिलच्च " इतीलच्प्रत्ययः । क्षिप्रकारी चायमिति भावः । अम्बुराशिम् (अब्धि) । छायापथेन [स्वातीमार्गेण-चा० गंगापथेन-हे० पितृदंमेन-सु० शरद्वसन्तादिकाले वियदन्तः प्रणाल्याकारोदण्डायमानोऽतिशुभ्रोवकाशविशेषश्छायापथः । " छाया सूर्यप्रिया कान्तिः " इत्यमरः—चा० ।

(1.) Then that meritorious Hari (i. e. Vishnu) known by the name of Ràma, entering, in his celestial car, into the region that had been occupied by his own foot (i. e. the sky) and whose quality is sound, having looked at the ocean (lit. the mine of jewels) thus spoke to his wife when alone (in private).

(2.) (Dear) Vaidehî, look at the foaming ocean divided as far as the Malaya mountain by means of the bridge, built by me, as the clear autumnal sky displaying beautiful stars, appears divided by the galaxy (or the milky way).

गुरोर्यियक्षोः कपिलेन मेध्ये रसातलं संक्रमिते तुरंगे ।
तदर्थमुर्वीमवदारयद्भिः पूर्वैः किलायं परिवर्धितो नः ॥ ३ ॥
गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्माद्विवृद्धिमत्राश्नुवते वसूनि ।
अबिन्धनं वह्निमसौ बिभर्ति प्रह्लादनं ज्योतिरजन्यनेन ॥ ४ ॥

रामायणे च । " शुशुभे सुभगः श्रीमान् छायापथ इवाम्बरे ". इति–हे०] विभक्तं (स्पष्टं) शरत्प्रसन्नमाविष्कृतचारुतारं [आविष्कृताः प्रकटीकृताः चारुताराः भास्वत्ताराः यस्मिन् तत्तथोक्तं । अनेन मुक्तादिसद्भावः–हे०] आकाशमिव । पश्य । मम महानयं प्रयासस्त्वदर्थं इति त्वदयम् । छायापथो नाम ज्योतिश्चक्रमध्यवर्ती कश्चित्तिरश्चीनोऽवकाशः ।

(३.) यियक्षोर्यष्टुमिच्छोः । यजेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । गुरोः सगरस्य मेध्ये (पवित्रे अर्थात्) अश्वमेधार्हे तुरंगे हये कपिलेन मुनिना [यद्वा । कपिलेन इन्द्रेण । " कपिलः कपिलो वर्णः कपिलः पाकशासनः" इति वैजयन्ती–हे०] रसातलं पातालं संक्रमिते सति [यद्यपि अश्वस्य भूतलमवतरणं (संक्रमणं) इन्द्रप्रयत्नकृतं तथापि कपिलान्तिकेऽश्वदर्शनात् अनेन त्वद्दृतोऽश्वः इति पूर्वेषां सगराणां बुद्धिमाश्रित्य कपिलेन इत्युक्तं–हे० यद्यपि तुरगो वासवेनापहारि तथापि मुनेः समीपवर्तित्वात्तेनैवापहृत इति लोकबुध्द्योक्तत्वान्न विरोधः–चा० मु०] तदर्थमुर्वीम् (पृथ्वीं) अवदारयद्भिः खनद्भिर्नोऽस्माकं पूर्वैर्वृद्धैः सगरसुतैरयं समुद्रः परिवर्धितः किल (" अहमिक्ष्वाकुनाथेन सगरेण विवर्धितः " इति रामायणोक्तत्वात्) । किलेत्यैतिह्ये । अतो नः पूज्य इति भावः । यद्यपि तुरंगहारी शतक्रतुस्तथापि तस्य कपिलसमीपे दर्शनात्स एवेति तेषां भ्रान्तिः । तन्मत्वैव कविना कपिलेनेति निर्दिष्टम् ।

(४.) अर्कमरीचयः (तरणिकिरणाः) अस्मादब्धेः । अपादानात् । गर्भमम्मयं दधति [अनेन समस्तोत्पत्तिरभ्यधायि–चा०] वृष्ट्यर्थमित्यर्थः [अनेन परोपकृतिः–हे०]अयमर्थो दशमसर्गे "ताभिर्गर्भः–" इत्यत्र स्पष्टीकृतः । अयं लोकोपकारीति भावः । अत्राब्धौ वसूनि धनानि । "धने रत्ने वसु स्मृतम्" इति विश्वः । विवृद्धिमश्नुवते प्राप्नुवन्ति [अनेन श्रीमत्त्वं–हे०चा०] संपद्यानित्यर्थः । असावाप इन्धनं दाह्यं यस्य तद्दाहकं वह्निं (वाडवं) बिभर्ति [अनेन शत्रुपोषणं–हे०चा०] अपकारेऽप्याश्रितं न त्यजतीति भावः । अनेन प्रह्लादनमाह्लादकं ज्योतिश्चन्द्रोऽजनि जनितम् [अनेन सौम्यता–हे०चा०] जनेर्ण्यन्तात्कर्मणि लुङ् । सौम्य इति भावः ।

(3.) This, it is said, was enlarged (to its present size) by our ancestors who had excavated the earth in search of the sacrificial steed of their father, wishing to perform the (Horse-) sacrifice, when it had been taken down to the nether regions by(the sage) Kapila.

(4.) From this the rays of the sun hold a watery fœtus ; here do (the marine treasures) attain maturity. He bears the (Vá*d*ava) fire whose fuel is water and by him was produced the gladdening light (i. e. the moon).

तां तामवस्थां प्रतिपद्यमानं स्थितं दश व्याप्य दिशो महिम्ना ।
विष्णोरिवास्यानवधारणीयमीदृक्तया रूपमियत्तया वा ॥ ५ ॥
नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ।
अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान्पुरुषोऽधिशेते ॥ ६ ॥
पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः शरण्यमेनं शतशो महीध्राः ।
नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यो धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते ॥ ७ ॥

(५.) तां तामनेकाम् [लोकप्रसिद्धां मत्स्यकूर्मादिरूपां । अब्धिपक्षे । कदाचिदुल्लसति कदाचिच्छुष्यति कदाचिन्मथ्यते–हे० प्रलयकालोद्वेलनत्वादिलक्षणरूपां–चा०] । " नित्यवीप्सयोः " इति वीप्सायां द्विरुक्तिः । अवस्थामक्षोभाद्यवस्थाम् । विष्णुपक्षे सत्त्वाद्यवस्थाम् । प्रतिपद्यमानं भजमानं महिम्ना (महत्त्वेन) दश दिशो व्याप्य स्थितं विष्णोरिवास्य रत्नाकरस्य रूपं स्वरूपमुक्तरीत्या बहुप्रकारत्वाद्व्यापकत्वाच्चेदृक्तया (इदृशमिति बुध्द्या) इयत्तया [इदं परिमाणमस्य इयान् तस्य भावः इयत्ता तया–हे०] वा प्रकारतः परिमाणतश्चानवधारणीयं दुर्निरूपम् ।

(६.) युगान्ते कल्पान्त उचिता परिचिता योगाः स्वात्मनिष्ठैव निद्रेव निद्रा यस्य स पुरुषो विष्णुर्लोकान् [भूर्भुवादीन्–चा०] संहृत्य । नाभ्यां प्ररूढं यदम्बुरुहं पद्मं तदासनेन तन्नाभिकमलाश्रयेण प्रथमेन [नरश्रेष्ठेन–हे०] धात्रा दक्षादीनामपि स्रष्ट्रा पितामहेन संस्तूयमानः सन् । अमुमधिशेते [अधिशीङ्स्थासां कर्मेति द्वितीया । प्रवाहरूपेणार्थस्य विद्यमानत्वाद्वर्तमाने निर्देशः । यदुक्तं । " संभक्ष्य सर्वभूतानि कृत्वा चैकार्णवं जगत् । बालः स्वपिति यश्चैकस्तस्मै मायात्मने नमः " इति–हे० चा०] । अमुष्मिञ्छेते इत्यर्थः । कल्पान्तेऽप्यस्तीति भावः [" आदिप्रवरौ प्रथमौ " इति स्मरणात् । दशब्रह्मापेक्षया प्रथमशब्दो वा हरिवंशे तथा । " मरीचिरत्र्यंगिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । भृगुर्वसिष्ठो दक्षश्च नारदो दशमस्तथा । दश ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः" इति । कुमारसंभवेपि । " विधाता वेधसामपि " । " कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधसः " इति च । अनेनास्य प्रलयेप्यविनाशो महत्त्वं च–हे० चा०] ।

(७.) पक्षच्छिदा गोत्रभिदा (गोत्रान् भिनत्ति इति तेन) इन्द्रेण (उक्तञ्च रामायणे ।

(5.) The form of this ocean which attains various states, and which on account of its vastness remains pervading the ten quarters, cannot be defined with respect either to its nature or its measure, as the form of Vishnu which attains different states (by सत्व, रजः and तमः) and in majestic splendour remains occupying the ten quarters, is impossible to be defined as its nature or its measure.

(6.) On which Purusha (the Supreme Being) who practises Yoganidrâ (i. e. contemplation-repose) at the end of each quaternian of Yugas after having annihilated the worlds takes repose, being praised by the first Creator seated on a lotus sprung from his navel.

(7.) Under which as a place of shelter the mountains by hundreds, having their pride humbled down by Indra (lit. the breaker of mountains) who cut

रसातलादादिभवेन पुंसा भुवः प्रयुक्तोद्वहनक्रियायाः ।
अस्याच्छमम्भः प्रलयप्रवृद्धं मुहूर्तवक्त्राभरणं बभूव ॥ ८ ॥
मुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः स्वयं तरंगाधरदानदक्षः ।
अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः पिबत्यसौ पाययते च सिन्धूः ॥ ९ ॥

" पूर्वं कृतयुगे तात पर्वताः पक्षिणोऽभवन् । तेपि जग्मुर्दिशः सर्वाः गरुडा इव वेगिनः । ततस्तेषु प्रयातेषु देवसंघा महर्षिभिः । भूतानि च भयं जग्मुस्तेषां पतनशंकया । ततः क्रुद्धः सहस्राक्षः पर्वतानां शतक्रतुः । पक्षांश्चिच्छेद वज्रेण ततः शतसहस्रशः") । उभयत्र "सत्सूद्विष–" इत्यादिना क्विप् । आत्तगन्धा हृतगर्वाः । अभिभूता इत्यर्थः । "गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संबन्धगर्वयोः" इति विश्वः । "आत्तगन्धोऽभिभूतः स्यात्" इत्यमरः । मही धारयन्तीति महीध्राः पर्वताः । मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । शतं शतं शतशः शरण्यं रक्षणसमर्थमेनं समुद्रम् । परेभ्यः शत्रुभ्य उपप्लविनो भयवंतो नृपा धर्मोत्तरं धर्मप्रधानं मध्यमं [शत्रुमण्डलात् परस्ताद्वर्तमान मित्रभूमिपतिं–चा० सु०] मध्यमभूपालमिव । आश्रयन्ते । "अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः । अनुग्रहे संहतयोःसमर्थो यस्तयोर्वधे" इति कामन्दकः। आर्तबन्धुरिति भावः ।

(८.] आदिभवेन पुंसादिवराहेण रसातलात्प्रयुक्तोद्वहनक्रियायाः (प्रयुक्ता उद्वहनस्योद्धरणस्य क्रिया व्यापारो यस्यास्तथोक्तायाः)' कृतोद्धरणक्रियायाः । विवाहक्रिया च व्यज्यते । भुवो भूदेवतायाः प्रलये प्रवृद्धमस्याब्धेरच्छम् (अपमलं) अम्भः (जलं) मुहूर्तं वक्त्राभरणं लज्जारक्षणार्थं मुखावगुण्ठनं बभूव । तदुक्तम्—"उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना" इति ।

(९.) अन्येषां पुंसां सामान्या साधारणा न भवतीत्यनन्यसामान्या कलत्रेषु वृत्तिर्भोगरूपा यस्य स तथोक्तः [यस्य कस्यापि पुंसः कान्ताधरस्य पानं स्वस्याधरदानं युगपन्न संभवति । अस्य तु संभवत्येवेति अनन्यसामान्यत्वं–हे०अन्येषु पुरुषेषु बह्वीनां सुन्दरीणां समकालाधरखण्डनं पायनञ्च न संभवतीति अनन्यसाधारणत्वं–चा० सु०] इममेवार्थं प्रतिपादयति—तरंग एवाधरस्तस्य दाने समर्पणे [खण्डने च–चा०] दक्षश्चतुरोऽसौ समुद्रो मुखार्पणेषु प्रकृत्या सख्यादिप्रेषणं विना प्रगल्भा धृष्टाः सिन्धूर्नदीः । "सिन्धुः समु-

---

off their wings, took refuge, as princes harassed by their enemies solicit a pre-eminently just and neutral monarch.

(8.) The clear water of this (ocean) swollen at the time of deluge became (served) a momentary veil to the face of the earth the act of whose raising up from the nether regions had been commenced (i. e. conducted) by the first born Being (i. e. the Great Boar).

(9.) This ocean whose mode of enjoying a wife is unlike that of others, and who is clever in offering his lips consisting of waves ; drinks the rivers himself, which are naturally bold in offering their mouths (for being kissed), and causes them to drink himself.

ससत्त्वमादाय नदीमुखाम्भः संमीलयन्तो विवृताननत्वात् ।
अमी शिरोभिस्तिमयः सरन्ध्रैरूर्ध्वं वितन्वन्ति जलप्रवाहान् ॥ १० ॥
मातंगनक्रैः सहसोत्पतद्भिर्भिन्नान्द्विधा पश्य समुद्रफेनान् ।
कपोलसंसर्पितया य एषां व्रजन्ति कर्णक्षणचामरत्वम् ॥ ११ ॥

द्रे नद्यां च" इति विश्वः । स्वयं पिबति [तासां तत्र प्रवेशात्–हे०] पाययते [तासु तस्यैकीभूतत्वात्–हे० चा०] तरंगाधरमिति शेषः । "न पादम्याङ्यम–" इत्यादिना पिबतेर्ण्यन्तान्नित्यं परस्मैपदनिषेधः [अकर्तुः फले परस्मैपदं स्यादेव । "पाययति सोम याजकः--हे०] "गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ–" इत्यादिना सिन्धूनां कर्मत्वम् । दंपत्योर्युगपत्परस्पराधरपानमनन्यसाधारणमिति भावः ।

(१०) अमी तिमयः [महामत्स्याः–चा०] मत्स्यविशेषाः । तदुक्तम्—"अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनमायतः " [तिमिंगिलगिलोऽप्यस्ति तद्गिलोप्यस्ति राघवः । राघवो मत्स्यभेदः । "महामीनप्रभेदेपि जलधे राघवः स्मृतः" इति विश्वः–हे०] इति । विवृताननत्वाद्व्यात्तमुखत्वाद्धेतोः । आननविवृत्त्येत्यर्थः । ससत्त्वं मत्स्यादिप्राणिसहितं नदीमुखाम्भ आदाय (गृहीत्वा) संमीलयन्तश्चञ्चुपुटानि संघट्टयन्तः सन्तः [भोज्यनिर्गमनशंकया मुखसंकोचः तस्मादुत्पथेन जलनिर्गमः । मत्स्यविशेषाणां मूर्ध्नि रन्ध्रमिति प्रसिद्धिः -हे०] सरन्ध्रैः (सच्छिद्रैः) शिरोभिर्जलप्रवाहानूर्ध्वं वितन्वन्ति (विस्तारयन्ति) । जलयन्त्रक्रीडासमाधिर्व्यज्यते ।

(११.) (हे सीते) सहसोत्पतद्भिर्मातंगनक्रैर्मातंगाकारैर्ग्राहैः [मातंगरूपाः नक्राः जलचरास्तैः । शाकपार्थिवादिः । जलगजैरित्यर्थः–हे० चा०मु०] द्विधा भिन्नान्समुद्रफेनान्पश्य । ये फेना एषां जलमातंगनक्राणां कपोलेषु संसर्पितया संसर्पणेन हेतुना (गण्डस्थललग्नत्वेन) कर्णेषु क्षणं चामरत्वं व्रजन्ति । [" यावन्तो दृश्यन्ते नरकरितुरगादयः स्थले जीवाः । तावन्तः सलिलेष्वपि जलपूर्वास्ते तु विज्ञेयाः " इति हलायुधः । भट्टीकाव्ये च । " बभुरुदकनागगणा वेलातटशिखरिणो यत्र " । अन्यच्च । " घोरजलदन्तिसंकुलमट्टमहापंककाहलजलावासम् । आरीणं लवणजलं समिद्धफलबाणविद्धघोरफणिवरम्" इति -हे०] ।

(10.) These Timi fishes on account of their mouths being open having taken in the water at the mouths of the rivers together with the (aquatic) creatures in it, toss the streams of water upwards through their perforated heads by closing their jaws.

(11.) Look at the foaming torrents of the ocean severed in two by the sea-elephants emerging all of a sudden (above the surface of water),—the foams that on account of their gliding by their cheeks go to the state of (become) their ear-chowries for a time.

वेलानिलाय प्रसृता भुजंगा महोर्मिविस्फूर्जथुनिर्विशेषाः ।
सूर्यांशुसंपर्कसमृद्धरागैर्व्यज्यन्त एते मणिभिः फणस्थैः ॥ १२ ॥
तवाधरस्पर्धिषु विद्रुमेषु पर्यस्तमेतत्सहसोर्मिवेगात् ।
ऊर्ध्वाङ्कुरप्रोतमुखं कथंचित्क्लेशादपक्रामति शङ्खयूथम् ॥ १३ ॥
प्रवृत्तमात्रेण पयांसि पातुमावर्तवेगाद्भ्रमता घनेन ।
आभाति भूयिष्ठमयं समुद्रः प्रमथ्यमानो गिरिणेव भूयः ॥ १४ ॥

(१२.) वेलानिलाय । वेलानिलं पातुमित्यर्थः । "क्रियार्थोपपद–" इत्यादिना चतुर्थी । प्रसृता निर्गता महोर्मीणां विस्फूर्जथुरुद्रेकः । "ट्वितोऽथुच्" इत्यथुच्प्रत्ययः । तस्मान्निर्विशेषा दुर्ग्रहभेदाः [चलतरंगतुल्याः । इति तरंगसाम्यहेतुः–चा०] एते भुजंगाः (सर्पाः) सूर्यांशुसंपर्केण समृद्धरागैः प्रवृद्धकान्तिभिः फणस्थैर्मणिभिः (रत्नैः) व्यज्यन्ते (ज्ञायन्ते) उन्नीयन्ते (" दिङ्नागहस्ताकृतिमुद्वहद्भिर्भोगैः प्रशस्तासितरत्ननीलैः । रराज सर्पावलिरुल्लसन्ती तरङ्गमालेव नभोऽर्णवस्य " इति समार्थः श्लोकांशः)।

(१३.) तवाधरस्पर्धिषु । अधरसदृशेष्वित्यर्थः । विद्रुमेषु प्रवालेषु सहसोर्मिवेगात् (तरंगरयात्) पर्यस्तं प्रोत्क्षिप्तमूर्ध्वाङ्कुरैर्विद्रुमप्ररोहैः प्रोतमुखं (प्रोतं लग्नं मुखं यस्य तत्) स्यूतवदनमेतच्छङ्खानां यूथं वृन्दं कथंचित्क्लेशादपक्रामति [यद्वा । तवाधरस्पर्धिषु विद्रुमेषु कथंचित् पर्यस्तं पतितं ऊर्ध्वांकुरप्रोतमुखं एतत् शंखयूथं ऊर्मिवेगात् सहसा अपक्रामति गच्छति–हे०] । विलम्ब्यापसरतीत्यर्थः । [वाभ्राशभ्लाशेत्यादिना क्रमः श्यन् क्रमः परस्मैपदेष्विति दीर्घः-हे०] ।

(१४.) पयांसि पातुं प्रवृत्त एव प्रवृत्तमात्रो न तु पीतवांस्तेन [जलमादातुं कृतोपकरणेन–व० जलानि पातुं प्रवृत्तमात्रेण पूर्वभागेन जलं स्पृशता आवर्तस्य जलभ्रमस्य वेगवशात् भ्रमता-दि०] आवर्तवेगात् (जलभ्रमस्य वेगवशात्) । " स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः " इत्यमरः । भ्रमता घनेन (मेघन) अयं समुद्रो भूयः पुनरपि गिरिणा मन्दरेण प्रमथ्यमान इव भूयिष्ठं [अतिशयेन बहु इति भूयिष्ठं–हे०] अत्यन्तमाभाति ।

(12.) These serpents who have spread themselves (on the beach) in order to breathe the sea-breeze, and who do not differ from the swelling appearance of the large waves, can (only) be distinguished by the jewels on their hoods the lustre of which is enhanced by their contact with the rays of the sun (shining upon them).

(13.) The shoals of conch-shells with their heads transfixed at their jutting points, being dashed at once by the force of the billows, against the reefs (rocks) of corals that vie with thy lips, glide away with great difficulty.

(14.) This ocean on account of the cloud which as soon as it begins to drink water (from it) is made to turn round (and round) by the force of the whirlpool, appears in a great way to be, as it were, in the act of being churned again by the mountain (Mandára).

दूरादयश्चक्रनिभस्य तन्वी तमालतालीवनराजिनीला ।
आभाति वेला लवणाम्बुराशेर्धारानिबद्धेव कलङ्करेखा ॥ १५ ॥
वेलानिलः केतकरेणुभिस्ते संभावयत्याननमायताक्षि ।
मामक्षमं मण्डनकालहानेर्वेत्तीव बिम्बाधरबद्धतृष्णम् ॥ १६ ॥
एते वयं सैकतभिन्नशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटलं पयोधेः ।
प्राप्ता मुहूर्तेन विमानवेगात्कूलं फलावर्जितपूगमालम् ॥ १७ ॥

(१५.) अयश्चक्रनिभस्य (अयसः लोहस्य चक्रं तन्निभस्य समानस्य) लवणाम्बुराशेः (लवणश्चासावम्बुराशिश्च तस्य) दूरात्तन्व्यल्पत्वेनावभासमाना तमालतालीवनराजिभिर्नीला [तमालानाञ्च तालीनाञ्च वनराज्या नीला । धारापक्षे वनराजिवन्नीला-हे०] वेला तीरभूमिर्धारानिबद्धा चक्राश्रिता कलङ्करेखा मालिन्यरेखेव । आभाति । [" वृद्धिरम्भसः " इत्यभिधानचिन्तामणिः-सु०] । " मालिन्यरेखां तु कलङ्कमाहुः " इति दण्डी (एतदेव हेमाद्रिः) ।

(१६.) हे आयताक्षि । " वेला स्यात्तीरनीरयोः " इति विश्वः । वेलानिलः (समुद्रतटवायुः) केतकरेणुभिः (केतकीपरागैः) ते (तव) आननं (मुखं) संभावयति (अलंकरोति) । किमर्थमित्यपेक्षायामुत्प्रेक्ष्यते—बिम्बाधरे [बिम्ब्याः फलं बिम्बं बिम्बाकारः अधरः तस्मिन् । शाकपार्थिवादित्वात्समासः । अन्यथोपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासे सति अधरबिम्ब इति स्यात् । तथा च वामनः । " बिम्बाधर इति वृत्तौ मध्यमपदलोपिन्याम्" इति। यद्वा। बिम्बं अधरं हीनं यस्मादिति । "अधरो दंतवसनेऽनूर्ध्वेहीनेधरोन्यवत् " इति विश्वः। "तुंडिकेरीरक्तफला बिम्बिकापीलुपर्ण्यपि" इत्यमरः-हे०]। बद्धतृष्णं मां मण्डनेनाभरणक्रियया कालहानेर्विलम्बस्तस्या अक्षममसहमानम् । कर्मणि षष्ठी। कालहानिमसहमानं वेत्तीव वेत्ति किम् । नो चेत्कथं संभावयेदित्यर्थः ।

(१७.) एते वयं सैकतेषु भिन्नाभिः स्फुटिताभिः शुक्तिभिः पर्यस्तानि परितः क्षिप्तानि मुक्तानां पटलानि यस्मिंस्तत्तथोक्तं [सिकतामयो देशः सैकतं तत्र भिन्नाभ्यो विवृतमु-

---

(15.) The strand of the ocean which resembles an iron-wheel,—the strand which is dark on account of the row of Tamàla and Tàlî forests, slender owing to distance, looks like a line of rust formed on the edge of a steel-wheel.

(16.) O long-eyed lady! the breeze from the sea shore decorates thy face with the pollen of Ketaka-flowers. He (i. e. the breeze) knows, as it were, that I who have fixed my longing upon thy Bimba-like-lips, cannot brook the delay caused by decorations.

(17.) Here have we, on account of the speed of the celestial vehicle, arrived, in a moment, at the coast of the sea, where there are heaps of pearls that are thrown out from the oysters, broken on the strand, and where the rows of betel-nut trees are bent down under the weight of their fruits.

त्वं रक्षसा भीरु यतोऽपनीता तं मार्गमेताः कृपया लता मे ।
अदर्शयन्वक्तुमशक्नुवन्त्यः शाखाभिरावर्जितपल्लवाभिः ॥ २४ ॥
मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षास्तवागतिज्ञं समबोधयन्माम् ॥
व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्यामुत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि ॥ २५ ॥
एतद्गिरेर्माल्यवतः पुरस्तादाविर्भवत्यम्बरलेखि शृङ्गम् ।
नवं पयो यत्र घनैर्मया च त्वद्विप्रयोगाश्रु समं विसृष्टम् ॥ २६ ॥

दुःखं तस्मादिव बद्धमौनं निःशब्दम् । उर्व्यां (भुवि) भ्रष्टम् (पतितं) एकं नूपुरं मञ्जीरः । " मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् " इत्यमरः । अदृश्यत दृष्टम् [अस्मिन् श्लोके कालिदासकविरिष्टदैवतमंत्रंन्यक्षिपदिति संप्रदायः । स च नूपुरपर्यायवाचित्वात् हंसः इति ज्ञेयः—चा०] । हेतूत्प्रेक्षा ।

(२४.) हे भीरु भयशीले । " ऊङतः " इत्यूङ् । ततो नदीत्वात्संबुद्धौ ह्रस्वः । त्वं रक्षसा रावणेन यतो येन मार्गेण । सार्वविभक्तिकस्तसिः। अपनीतापहृता तं मार्गं वागिन्द्रियाभावाद्वक्तुमशक्नुवन्त्य एता लता वीरुध आवर्जिता नमिताः पल्लवाः पाणिस्थानीया याभिस्ताभिः शाखाभिः स्वावयवभूताभिः कृपया मेऽदर्शयन् । हस्तचेष्टासूचयन्नित्यर्थः । " शाखा वृक्षान्तरे भुजे " इति विश्वः । लतादीनामपि ज्ञानमस्त्येव । तदुक्तं मनुना— " अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः " इति ।

(२५.) दर्भाङ्कुरेषु भक्ष्येषु निर्व्यपेक्षा निस्पृहाः [अर्थाद्भक्षणाद्विरताः—चा०] मृग्यो मृगाङ्गनाश्चोत्पक्ष्मराजीनि (उद्गताः पक्ष्मराजयः पक्ष्मपंक्तयः येषां तानि) विलोचनानि दक्षिणस्यां दिशि व्यापारयन्त्यः प्रवर्तयन्त्यः सत्यः[दक्षिणदिगवलोकनात्सीता रावणेन नीतेत्यकथयन् —हे०चा०सु०] तवागतिज्ञं गत्यनभिज्ञं मां समबोधयन् । दृष्टिचेष्टया त्वद्गतिमबोधयन्नित्यर्थः।

(२६.) माल्यवतो नाम [माल्यवान् पारियात्रकः तस्य—हे०] गिरेरम्बरलेख्यभ्रंकषं शृङ्गं (शिखरं) एतत्पुरस्तादग्र आविर्भवति । यत्र शृङ्गे घनैर्मेघैर्नवं पयः (जलं) मया त्वद्विप्रयोगेन यदश्रु तच्च समं युगपद्विसृष्टम् (मुक्तं) । मेघदर्शनाद्धर्षतुल्यमश्रु विमुक्तमिति भावः [वर्षाकालस्तु त्वद्विरहदुःखेनातिक्रान्तः इत्यर्थः—हे० चा० सु०] ।

(24.) O timid lady ! these creepers unable to speak pointed out to me, through compassion, the way by which you had been carried away by the demon, with their branches the leaves of which had stooped down (been depressed).

(25.) The female antelopes (also) averse to eat the sprouts of Darbha-grass, informed me (of your where-abouts) who knew no trace of you by directing their eyes towards the southern quarters with the rows of eyelashes raised upwards.

(26.) Yonder (पुरस्तात्) appears that sky-touching (i. e. lofty) peak of the mountain Mályavat, where at the same time were poured down fresh waters by the clouds and tears caused by thy separation by me.

गन्धश्च धाराहतपल्वलानां कादम्बमर्धोद्गतकेसरं च ।
स्निग्धाश्च केकाः शिखिनां बभूवुर्यस्मिन्नसह्यानि विना त्वया मे ॥२७॥
पूर्वानुभूतं स्मरता च यत्र कम्पोत्तरं भीरु तवोपगूढम् ।
गुहाविसारिण्यतिवाहितानि मया कथंचिद्घनगर्जितानि ॥ २८ ॥
आसारसिक्तक्षितिबाष्पयोगान्मामक्षिणोद्यत्र विभिन्नकोशैः ।
विडम्ब्यमाना नवकन्दलैस्ते विवाहधूमारुणलोचनश्रीः ॥ २९ ॥

(२७.) यस्मिञ्छृङ्गे धाराभिर्वर्षधाराभिराहतानां (सिक्तानां) पल्वलानां गन्धश्च । अर्धोद्गतकेसरं (अर्धोदितकिंजल्कं) कादम्बं नीपकुसुमं च । स्निग्धा मधुराः शिखिनां बर्हिणाम् । " शिखिनौ वह्निबर्हिणौ " इत्यमरः । केकाश्च । त्वया विना मेऽसह्यानि बभूवुः [शिखिग्रहणं प्रशंसार्थः–हे०] । " नपुंसकमनपुंसकेन–" इति नपुंसकैकशेषः ।

(२८.) किंच । हे भीरु । यत्र शृङ्गे (रात्रौ) पूर्वानुभूतं कम्पोत्तरं (कम्पेनोत्तरं श्रेष्ठं) कम्पप्रधानं तवोपगूढमुपगूहनं स्मरता मया गुहाविसारीणि (गुहासु कन्दरासु विसारिणि विसर्पीणि प्रसरणशीलानि) घनगर्जितानि [घनानां मेघानां गर्जितानि । यद्वा । घनानि च तानि गर्जितानि–हे०] कथंचित् (महता कष्टेन) अतिवाहितानि (अतिक्रान्तानि) । स्मारकत्वेनोद्दीपकत्वात्क्लेशेन गमितानीत्यर्थः ।

(२९.) यत्र शृङ्गे विभिन्नकोशैर्विकासितकुड्मलैर्नवकन्दलैः कन्दलीपुष्पैररुणवर्णैः ।[" द्रोणी पर्णी स्निग्धकन्दा कन्दली भूकदल्यपि " इति शब्दार्णवः । तथा विक्रमोर्वशीये । " आरक्तराजिभिरियं कुसुमैर्नवकन्दली सलिलगर्भैः । कोपादन्तर्बाष्पे स्मरयति मां लोचने तस्याः " इति–हे०] । आसारेण धारासंपातेन । " धारासंपात आसारः " इत्यमरः [आसारो वेगवान्वर्षः " इत्यभिधानचिन्तामणिः—सु०] । सिक्तायाः क्षितेर्बाष्पस्य धूमवर्णस्य योगाद्धेतोर्विडम्ब्यमानानुक्रियमाणा ते विवाहधूमेनारुणा लोचनश्रीः । सादृश्यात्स्मर्यमाणेति शेषः । मामक्षिणोदपीडयत् [तादृशनवकन्दलीदर्शनात्त्वन्मुखशोभास्मृतेत्यर्थः–चा० सु०] ।

(३०.) उपान्तवानीरवनोपगूढानि [उपान्ते समीपदेशे तटभागे वा वानीराणां वेतसा-

(27.) Where the fragrance of pools lashed by the showers (of rain), the flower of Kadamba with its filaments half put forth, and the charming notes of peacocks, became intolerable to me without thee.

(28.) And where, O timid lady ! remembering your embraces following the tremor (i. e. remembering how you rushed in my arms being terrified by the thundering &c.), which I had enjoyed before, with great difficulty, could I pass (endure) the thunderings of clouds that rolled in the caves (of mountains).

(29.) Where the beauty of your eyes red with the nuptial smoke, being imitated by the new flowers of Kandali the buds of which had fully opened by reason of their coming in contact with the vapours of the earth sprinkled with showers (of rain), pained me.

उपान्तवानीरवनोपगूढान्यालक्ष्यपारिप्लवसारसानि ।
दूरावतीर्णा पिबतीव खेदादमूनि पम्पासलिलानि दृष्टिः ॥ ३० ॥
अत्राविमुक्तानि रथाङ्गनाम्नामन्योन्यदत्तोत्पलकेसराणि ।
द्वन्द्वानि दूरान्तरवर्तिना ते मया प्रिये सस्पृहमीक्षितानि ॥ ३१ ॥
इमां तटाशोकलतां च तन्वीं स्तनाभिरामस्तबकाभिनम्राम् ।
त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या परिरिप्समानः सौमित्रिणा साश्रमहं निषिद्धः ॥ ३२ ॥

नां वनैः उपगूढानि आच्छादितानि वेष्टितानि वा–हे० चा० सु०] पार्श्ववञ्जुलवनच्छन्ना- न्यालक्ष्या ईषद्दृश्याः पारिप्लवाश्चञ्चलाः सारसा येषु तान् [इत्यादरहेतुः–हे०] अमूनि प- म्पासलिलानि पम्पासरोजलानि दूरादवतीर्णा मे (मम) दृष्टिरतएव खेदात्पिबतीव [दूरावता- रेऽस्मः पानं युक्तं–हे०] । न विहातुमुत्सहत इत्यर्थः ।

(३१.) अत्र पम्पासरस्यन्योन्यस्मै दत्तोत्पलकेसराणि (अन्योन्यं दत्तानि उत्पलानां क- मलानां केसराणि यैः तानि) अविमुक्तानि (सहचराणि) रथाङ्गनाम्नां द्वन्द्वानि चक्रवाक- मिथुनानि ते तव दूरान्तरवार्तिना (दूरं च तत् अन्तरं च तत्रवर्तिना) दूरदेशवर्तिना मया हे प्रिये सस्पृहं साभिलाषमीक्षितानि (विलोकितानि) । [ममापि कदैवं स्यादिति सस्पृ- हमित्यर्थः–हे०चा० सु०]। तदानीं त्वामस्मार्षमित्यर्थः ।

(३२.) किंच । स्तनवदभिरामाभ्यां स्तबकाभ्यां (पुष्पगुच्छाभ्यां) अभिनम्रां तन्वीं (कृशां) इमां तटाशोकस्य लतां शाखामतस्त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या त्वमेव प्राप्तेति भ्रान्त्या परिरि- प्समानः परिरब्धुकामः आलिङ्गितुमिच्छन्नहं सौमित्रिणा लक्ष्मणेन सास्रं (सबाष्पं । अ- श्रुसहितं यथा तथा) निषिद्धः निवारितः । [रुदन्सौमित्रिः नेयं सीतेति निवारमासेत्यर्थः–चा० सु०] नेयं सीतेति निवारितः । परिरिप्समान इत्यत्र " सनिमीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् " इत्याभ्यासलोपः । इसत्वञ्च ।

(३३.) विमानस्य (पुष्पकस्य) अनन्तरेष्ववकाशेषु लम्बन्ते यास्तासां काञ्चनकिङ्कि- णीनां (काञ्चनस्य सुवर्णस्य किंकिणीनां क्षुद्रघंटिकानां) स्वनं (शब्दं) श्रुत्वा (आक-

---

(30.) My sight descending from a great height drinks, as it were, with pain these waters of the Pampà, which are hidden by (under) the thickets of cane standing on its banks, and where brisk cranes are partially discernible.

(31.) Here, my dear, the never-separated couples of Chakravàka birds and who interchanged lotus-fibers among each other, were wistfully gazed at by me, situated as I was at a place far off from thee.

(32.) (While) wishing to embrace the slender As'oka creeper on the bank, bent down under (the weight of a pair of) the bunches of flowers as beautiful as (your) breasts, under the impression that you had been obtained, I was prevented by the son of Sumitrà with tears (in his eyes) !

अमूर्विमानान्तरलम्बिनीनां श्रुत्वा स्वनं काञ्चनकिङ्किणीनाम् ।
प्रत्युद्व्रजंतीव खमुत्पतन्त्यो गोदावरीसारसपङ्क्तयस्त्वाम् ॥ ३३ ॥
एषा त्वया पेशलमध्ययापि घटाम्बुसंवर्धितबालचूता ।
आह्लादयत्युन्मुखकृष्णसारा दृष्टा चिरात्पञ्चवटी मनो मे ॥ ३४ ॥
अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्तस्तरंगवातेन विनीतखेदः ।
रहस्त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तः ॥ ३५ ॥

ऽर्थे) स्वयूथशब्दभ्रमात्खमाकाशमुत्पतन्त्योऽमूर्गोदावरीसारसपङ्क्तयः (गोदावर्याः नद्याः सारसानां पंक्तयः श्रेणयः) त्वां प्रत्युद्व्रजन्तीव (प्रत्युत्थानं कुर्वन्तीव) ।

(३४.) पेशलमध्ययापि (पेशलं सुकुमारं मध्यं यस्याः सा तथापि) । भाराक्षमयापीत्यर्थः । त्वया घटाम्बुभिः संवर्धिता बालचूता यस्याः सा । उन्मुखा अस्मदभिमुखाः [उन्मुखत्वं तु विमानघंटिकाशब्दश्रवणात्–हे०] त्वत्संवर्धिता एव कृष्णसारा यस्याः सा [नीलश्यामरामावलोकनेन शब्दबुध्या औन्मुख्यात्कृष्णसारा मयूरा इति वा–हे० नीलोत्पलदलाभिरामं रामं विलोक्यं जीमूतोयमिति भ्रान्तेर्मयूराणामुन्मुखत्वमितिभावः । उक्तञ्चान्यत्र । " वीक्ष्य राघवमुपात्तकार्मुकं । सेन्द्रचापनवमेघशंकया । तत्र तत्र ननृतुः शिखण्डिनः । दर्शनादुपरि वाहनोन्मुखाः" इति–चा०]। चिराद्दृष्टैषा पञ्चवटी मे मन आह्लादयति आनन्दयति। पञ्चवटीशब्दः पूर्वमेव व्याख्यातः ।

(३५.) अत्र पञ्चवट्याम् । गोदा गोदावरी ।[" गोदा गोदावरीनद्यां मथुरा मधुरापुरि । कविकं कविकाया च स्याद् गवेधौ गवेधुका " इति शब्दभेदप्रकाशः–हे०] । तस्याः समीपेऽनुगोदम् [शब्दाः अवयवेष्वपि वर्तन्ते इति न्यायादनुगोदामिति पदैकदेशप्रयोगोयं भीमो भीमसेनः सत्या सत्यभामा इति–चा०] । " अनुर्यत्समया " इत्यव्ययीभावः । मृगयाया निवृत्तस्तरंगवातेन (उर्मिवायुना) विनीतखेदो रहो रहसि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा (त्वदुत्सङ्गे तवाङ्के निषण्णो मूर्धा यस्य तादृशः) सन्नहं वानीरगृहेषु (वेतसगृहेषु । " शीतवानीरवञ्जुलाः " इत्यमरः) । सुप्तः स्मरामि । वाक्यार्थः कर्म । सुप्त इति यत्तत्स्मरामीत्यर्थः ।

(33.) On hearing the sound of small golden bells hanging in the hollow spaces of the celestial car, these troops of Sàrasa birds flying up into the sky are, as it were, rising up to receive you.

(34.) This Panchavatí, where the young mango-trees were reared up with jarfuls of water poured by yourself, though of slender waist, and where there are the black-antelopes with their mouths raised up (towards us), seen after a long time, gladdens my mind.

(35.) Here in the arbours of reeds, on the banks of the Godàvarí I remember to have slept, resting my head upon your lap in solitude, returned as I was from the chase, with my fatigue removed by the breeze coming over the waves (of the river).

भ्रूभेदमात्रेण पदान्मघोनः प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार ।
तस्याविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोर्भौमो मुनेः स्थानपरिग्रहोऽयम् ॥ ३६ ॥
त्रेताग्निधूमाग्रमनिन्द्यकीर्तेस्तस्येदमाक्रान्तविमानमार्गम् ।
घ्रात्वा हविर्गन्धि रजोविमुक्तः समश्नुते मे लघिमानमात्मा ॥ ३७ ॥
एतन्मुनेर्मानिनि माण्डकर्णेः पञ्चाप्सरो नाम विहारवारि ।
आभाति पर्यन्तवनं विदूरान्मेघान्तरालक्ष्यमिवेन्दुबिम्बम् ॥ ३८ ॥

(३६.) यो मुनिर्भ्रूभेदमात्रेण भ्रूभङ्गमात्रेणैव नहुषं राजानं मघोनः पदादिन्द्रत्वात् [आकाशात्–हे०] प्रभ्रंशयांचकार प्रभ्रंशयति स्म [प्रभ्रंशयां इति नहुषविशेषणं वा–हे०] । आविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोः कलुषजलप्रसादहेतोस्तस्य मुनेरगस्त्यस्य । अगस्त्योदये शरदि जलं प्रसीदतीत्युक्तं प्राक् । भूमौ भवो भौमः [इति दिव्यस्थानापेक्षया–हे० चा० सु०] स्थानपरिग्रह आश्रमोऽयम् । दृश्यत इति शेषः । भौम इत्यनेन दिव्योऽप्यस्तीत्युक्तम् । परिगृह्यत इति परिग्रहः । स्थानमेव परिग्रह इति विग्रहः [पुरा किल पुरुवंशे नहुषाख्यो नृपस्तपोमहिम्ना शक्रपदं प्राप्य शचीमचीकमत् । सा च सुराचार्यप्रेरितागस्त्यादिमुनिजनवाह्यं चतुरस्रयानमध्यास्य यदायास्यसि तदा त्वद्वरी करिष्यामीत्युवाच । सोपि तद्भोगबद्धादरः तथा कृत्वा मन्दगामिनमगस्त्यं सर्प सर्पेति जल्पन् पादेन अताडयत् समुत्पन्नमन्युः सोपि "सर्पो भव" इति तं शशापेत्याख्यायिका–चा०सु०] ।(अपप्रयोगार्थं नवमे सर्गे एकत्रिंशः श्लोको द्रष्टव्यः) ।

(३७.) अनिन्द्यकीर्तेस्तस्यागस्त्यस्याक्रान्तविमानमार्गं (आक्रान्तः विमानमार्गः आकाशो येन तत्) । हविर्गन्धोऽस्यास्तीति हविर्गन्धि त्रेताग्निः [त्रित्वमितः त्रेता स चासौ अग्निश्च त्रेताग्निः–हे०] अग्नित्रयम् । " अग्नित्रयमिदं त्रेता " इत्यमरः । पृषोदरादित्वादेत्वम् । त्रेताग्नेर्धूमाग्रमिदं घ्रात्वाघ्राय रजसो गुणाद्विमुक्तो मे ममान्तःकरणं लघिमानं लघुत्वगुणं समश्नुते प्राप्नोति ।

(३८.) हे मानिनि । माण्डकर्णेः [मण्डकर्णस्यापत्यं पुमान् माण्डकर्णिः तस्य–चा०]

(36.) Here is the place which is the earthly abode (hermitage) of that Muni (Agastya), who with a mere frown caused Nahusha to fall down from the place of Indra, and who is the cause of the clearness of the turbid water.

(37.) Having smelt this top of the (columns of) smoke rising up from the three fold fire—the smoke which has reached the path of celestial vehicles (the sky), and which smells of oblations, of that Sage who is of an unstained fame, my soul being freed from Rajoguna (all impurity) enjoys lightness (feels light).

(38.) O proud lady, this is the pleasure-lake by name Panchâpsaras of the sage Mândkarni (a tank where the Muni used to sport), and which environed by woods, looks, from a great distance, like the disk of the moon slightly visible from among the clouds.

पुरा स दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिश्चरन्मृगैः सार्धमृषिर्मघोना ।
समाधिभीतेन किलोपनीतः पञ्चाप्सरोयौवनकूटबन्धम् ॥ ३९ ॥
तस्यायमन्तर्हितसौधभाजः प्रसक्तसंगीतमृदङ्गघोषः ।
वियद्गतः पुष्पकचन्द्रशालाः क्षणं प्रतिश्रुन्मुखराः करोति ॥ ४० ॥

मुनेः संबन्धि पञ्चाप्सरः (पञ्च अप्सरसो यत्र तत्) नाम पञ्चाप्सर इति प्रसिद्धम् । पञ्चाप्सरसो यस्मिन्निति विग्रहः । पर्यन्तेषु वनानि यस्य तत्पर्यन्तवनमेतद्विहारवारि क्रीडासरो विदूरात् । मेघानामन्तरे मध्य आलक्ष्यमीषद्दृश्यम् । " आ ईषदर्थेऽभिव्याप्तौ " इत्यमरः । इन्दुबिम्बमिव । आभाति [पञ्चाप्सरसः कीर्तनेन माकुप्यसीति मानिनि इति पदं । वनस्य शामत्वान्मेघसाम्यं । जलस्य स्वच्छत्वादिन्दोश्च । माण्डकर्णि पञ्चाप्सरोभिः क्रीडितुं तटाकमकरोत् । तथा रामायणे । " इदं पचाप्सरसो नाम तटाकं सार्वकालिकं । निर्मितं तपसा तेन मुनिना माण्डकर्णिना " इति-हे० चा० सु०] ।

(३९.) पुरा पूर्वस्मिन्काले दर्भांकुरमात्रवृत्तिः [दर्भांकुरा एव दर्भांकुरमात्रं तेन वृत्तिः जीविका यस्य सः) तन्मात्राहारो मृगैः सार्धं सह चरन्स ऋषिः समाधेस्तपसो भीतेन मघोनेन्द्रेण पञ्चानामप्सरसां यौवनम् । " तद्धितार्थ–" इत्यादिनोत्तरपदसमासः । तदेव कूटबन्धं (कूटेन बध्यतेऽस्मिन्निति कूटबन्धस्तं) कपटयन्त्रमुपनीतः । " उन्माथः कूटयन्त्रं स्यात् " इत्यमरः । किलेत्यैतिह्ये । मृगसाहचर्यामृगवदेव बद्ध इति भावः [दर्भांकुरमात्रवृत्तित्वं च मृगसाम्यं सूचकं-हे०] । [यथा कूटयन्त्रेण बद्धानां मृगाणां अन्यत्र गमनाभावः । तथासौ तापसोपि पञ्चाप्सरो यौवनकूटबन्धेन बद्धस्ताभिरेव रमते–सु० चा०] ।

(४०.) अन्तर्हितसौधभाजः [सरोवरजलैः अंतर्हितं आच्छादितं सौधं सुधया धवलितं गृहं सौधं तद्भजतीति अन्तर्हितसौधभाक् तस्य–हे० चा० सु०] जलान्तर्गतप्रासादगतस्य तस्य माण्डकर्णेरयं प्रसक्तः संततः संगीतमृदङ्गघोषः [प्रसक्ते संगीते नृत्यगीतवाद्यात्मके मृदङ्गानाम् घोषः-हे० प्रसक्तं समारब्धं संगीतं यत्र तथा भूतोयं मृदङ्गानां घोषः शब्दः–चा० सु०] वियद्गतः (आकाशं प्राप्तः) सन् । [" प्रेक्षार्थं गीतवाद्यं तु संगीतकमुदाहृतं " इति हलायुधः । संगीतरत्नाकरे तु । " नृत्यं वाद्यं तथा गीतं त्रयं संगीतमुच्यते " –हे०] पुष्पकस्य चन्द्रशालाः शिरोगृहाणि । " चन्द्रशाला शिरोगृहम् " इति हलायुधः। क्षणं प्रतिश्रुद्भिः प्रतिध्वानैर्मुखरा ध्वनन्तीः करोति । " स्त्री प्रतिश्रुत्प्रतिध्वाने " इत्यमरः ।

(39.) It is said that formerly roaming in company with the deer and maintaining himself only upon the shoots of Darbha-grass that sage was enticed into (lit. brought to) the snare of the youth of five nymphs by Indra, afraid of his (Muni's) penance.

(40.) This sound of the tabour at the continuous music for him who lives in a palace underneath (hidden under) the waters reaching the skies makes the rooms on the top of the Pushpaka car resound, for a time, with echoes.

हविर्भुजामेधवतां चतुर्णां मध्ये ललाटंतपसप्तसप्तिः ।
असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः ॥ ४१ ॥
अमुं सहासप्रहितेक्षणानि व्याजार्धसंदर्शितमेखलानि ।
नालं विकर्तुं जनितेन्द्रशङ्कं सुराङ्गनाविभ्रमचेष्टितानि ॥ ४२ ॥
एषोऽक्षमालावलयं मृगाणां कण्डूयितारं कुशसूचिलावम् ।
सभाजने मे भुजमूर्ध्वबाहुः सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्ते ॥ ४३ ॥

(४१.) नाम्ना सुतीक्ष्णः सुतीक्ष्णनामा चरितेन दान्तः सौम्योऽसावपरस्तपस्वी । एधवतामिन्धनवताम् (एधाः काष्ठानि विद्यन्ते येषां तेषां)। [एधशब्दोऽकारान्तः–हे०]। "काष्ठं दार्विन्धनं त्वेधः" इत्यमरः । चतुर्णां हविर्भुजां (हवींषि भुज्यन्ते यैस्तेषां) अग्नीनां मध्ये । ललाटं तपतीति ललाटंतपः सूर्यः । "असूर्यललाटयोर्दृशितपोः" इति खश्प्रत्ययः । "अरुर्द्विषत्–" इत्यादिना मुमागमः । ललाटंतपः सप्तसप्तिः (सप्तसप्तयोऽश्वाः यस्य सः) सप्ताश्वः सूर्यो यस्य स तथोक्तः सन् । (" हयसैन्धवसप्तयः" इत्यमरः)। तपस्यति तपश्चरति । "कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः" इति क्यङ् । "तपसः परस्मैपदं च" इति वक्तव्यम् ।

(४२.) जनितेन्द्रशङ्कम् (जनिता इन्द्रस्य शंकाभयं येन तं)। तपसेति शेषः । अमुं सुतीक्ष्णं सहासं प्रहितानीक्षणानि दृष्टयो येषु तानि । व्याजेन (नीविबन्धनादिना) केनचिन्मिषेण । "पुंस्यर्धोऽर्धं समेंऽशके" इति विश्वः । अर्धमीषत्संदर्शिता मेखला (काञ्ची) येषु तानि सुराङ्गनानां (देवदाराणां) इन्द्रप्रेषितानां विभ्रमा विलासा एव चेष्टितानि विकर्तुं स्खलयितुमलं समर्थानि न बभूवुरिति शेषः ।

(४३.) ऊर्ध्वबाहुरेष सुतीक्ष्णोऽक्षमालैव वलयं यस्य तं मृगाणां (कर्मणि षष्ठी) कण्डूयितारम् । कुशा एव सूचयस्ता लुनातीति कुशसूचिलावस्तम् । "कर्मण्यण्" इत्यण् । एभिर्विशेषणैर्जयशीलत्वं भूतदया कर्मक्षमत्वं च द्योत्यते । सव्यादितरं दक्षिणं भुजं मे मम सभाजने संमाननिमित्ते [प्रीत्युत्पादनार्थमेतत्–चा०]। "निमित्तात्कर्मयोगे" इति सप्तमी ।

(41.) Here is another ascetic by name Sutikshna who is self-restrained in his actions, who practises penance standing in the midst of four fires fed with fuel, and having the seven-horsed sun scorching his forehead.

(42.) In him who had created a suspicion in Indra, the blandishments (lit. graceful gestures) of the celestial damsels in which they cast (on him) glances attended with smiles and under some pretext or other partially manifested their zones, were not able to produce a change.

(43.) Here he with one of his arms (i. e.; left, always) raised up directs his right arm (lit. other than the left) this way (i. e. in the direction of the car) so as to greet me (i. e. in a manner suitable to greeting me)—the arm that has the rosary of अक्ष for its bracelet, and which scratches the deer and cuts the sharp ends of the Kus'a-grass.

वाचंयमत्वात्प्रणतिं ममैष कम्पेन किंचित्प्रतिगृह्य मूर्ध्नः ।
दृष्टिं विमानव्यवधानमुक्तां पुनः सहस्रार्चिषि संनिधत्ते ॥ ४४ ॥
अदः शरण्यं शरभङ्गनाम्नस्तपोवनं पावनमाहिताग्नेः ।
चिराय संतर्प्य समिद्भिरग्निं यो मन्त्रपूतां तनुमप्यहौषीत् ॥ ४५ ॥
छायाविनीताध्वपरिश्रमेषु भूयिष्ठसंभाव्यफलेष्वमीषु ।
तस्यातिथीनामधुना सपर्या स्थिता सुपुत्रेष्विव पादपेषु ॥ ४६ ॥

इतः [अस्यां दिशि–सु०] प्राध्वं प्रकृतानुकूलबन्धं प्रयुङ्क्ते (प्रेरयति) । [प्राध्वं नम्रानुकूलयोः " इति विश्वः । " प्राध्वन्तु प्रणते चातिदूरवर्त्मनि बन्धने " इति मेदिनी–हे०] " अनुकूल्यार्थकं प्राध्वम् " इत्यमरः । अव्ययं चैतत् ।

(४४.) एष सुतीक्ष्णः । वाचं यच्छति (नियमयति) इति वाचंयमो मौनव्रती । " वाचि यमो व्रते " इति खच्प्रत्ययः । " वाचंयमपुरंदरौ च " इति मुम् । तस्य भावस्तत्वान्मम प्रणतिं किंचिन्मूर्ध्नः कम्पेन प्रतिगृह्य विमानेन व्यवधानं तिरोधानं तस्मान्मुक्ताम् " अपेतापोढमुक्तपतित–" इत्यादिना पञ्चमीसमासः । दृष्टिं पुनः सहस्रार्चिषि सूर्ये संनिधत्ते सम्यग्धत्त इत्यर्थः । अन्यथाकर्मकत्वप्रसङ्गात् ।

(४५.) शरणे रक्षणे साधु शरण्यम् । पावयतीति पावनम् (शुद्धिकरणं) । अदो दृश्यमानं तपोवनमाहिताग्नेः (आहिताः अग्नयो येन स तस्य तथोक्तस्य) शरभङ्गनाम्नो मुनेः संबन्धि । यः शरभङ्गश्चिराय चिरमग्निं समिद्भिः (पवित्रेन्धनैः) संतर्प्य तर्पयित्वा ततो मन्त्रैः पूतां शुद्धां तनुमप्यहौषीद्धुतवान् [" शरभङ्गो महातेजाः प्रविवेश हुताशनम् " इति रामायणोक्तिः—हे० चा० सु०] । जुहोतेर्लुङ् ।

(४६.) अधुनास्मिन्काले तस्य शरभङ्गस्य संबन्धिन्यतिथीनां सपर्यातिथिपूजा । "पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः" इत्यमरः । छायाभिर्विनीतोऽपनीतोऽध्वपरिश्रमो यैस्तेषु भूयिष्ठानि बहुतमानि संभाव्यानि श्लाघ्यानि [मनो हराणि–हे० प्राप्यानि–चा०सु०] फलानि येषां तेष्वमीषु पादपेष्वाश्रमवृक्षेषु सुपुत्रेष्विव स्थिता । तत्पुत्रैरिव पादपैरनुष्ठीयत इत्यर्थः ।

(44.) This (sage) having accepted my salutation with a slight nod of his head on account of his being silent (lit. restrainer of speech) again directs his sight (i. e. eyes) freed from obstruction caused by my celestial car towards the thousand-rayed sun.

(45.) This purifying penance grove (before us) which is a place of refuge (which offers protection to all) belongs to the sage named S'arabhanga who had kept a sacred fire and who having propitiated it with the sacred fuel for a long time, at last offered his body consecrated with Mantras (to it).

(46.) At present the duty of reception (or hospitality) of the guests has devolved upon these trees which are, as it were, the virtuous sons (of the sage), which remove the fatigue of journey by their shade and which abound with fruits worthy of praise.

धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ शृङ्गाग्रलग्नाम्बुदवप्रपङ्कः ।
बध्नाति मे बन्धुरगात्रि चक्षुर्दृप्तः ककुद्मानिव चित्रकूटः ॥ ४७ ॥
एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा सरिद्विदूरान्तरभावतन्वी ।
मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे मुक्तावली कण्ठगतेव भूमेः ॥ ४८ ॥

(४७.) धारा निर्झरधाराः । यद्वा धारया सातत्येन स्वनोद्गारिदर्यैव मुखं यस्य सः [उद्गिरतीति उद्गारि धाराणां स्वनोद्गारि दरी एव मुखं यस्य सः । यद्वा । धारया स्वनन्तं-उद्गारि उच्चरितं दरी एव मुखं यस्यासौ–हे०] । शृङ्गं शिखरं विषाणं च । तस्याग्रे लग्नोऽम्बुद एव वप्रपङ्को वप्रक्रीडासक्तपङ्को यस्य सः । ["तटोवप्रः पितावप्रो वप्रः केदार-इत्यपि" इत्यनेकार्थः । "गिरिसानुन्यपि वप्रम्" इती हलायुधः । "विषाणोत्कर्षयोश्चा-ये शृंगस्यान्तकुशीर्षके" इति विश्वः । वृषपक्षे धारास्वनः उत्कर्षस्वनः । "धाराम्बुवर्षेचो-त्कर्षे" इति विश्वः । दरीवन्मुखं । शृंगाग्रे लग्नः अम्बुदवत् वप्रपंको यस्येति–हे०] असौ चित्रकूटो हे बन्धुरगात्रि उन्नतानताङ्गि । "बन्धुरं तून्नतानतम्" इत्यमरः । दृप्तः ककुद्मान्वृषभ इव [ककुत् तकान्तः । यवादित्वाद्वत्वाभावः–हे०] मे चक्षुर्बध्नात्यनन्यासक्तं करोति (दृष्टान्तरान्निवृत्यात्मनि स्थापयति) ।

(४८.) प्रसन्नो निर्मलः स्तिमितो निःस्पन्दः (निश्चलः) प्रवाहः (ओघः) यस्याः सा विदूरस्यान्तरस्य मध्यवर्त्यवकाशस्य भावात्तन्वी दूरदेशवर्तित्वात्तनुत्वेनावभासमाना मन्दाकिनी नाम काचिच्चित्रकूटनिकटगैषा सरिन्नगोपकण्ठे [तृतीयासप्तम्योर्बहुलमित्यम् । भावाभावपक्षे रूपं–हे०] भूमेः कण्ठगता मुक्तावलीव । भाति । अत्र नगस्य शिरस्त्वं तदुपकण्ठस्य कण्ठत्वं च गम्यते ।

(४९.) गिरेः समीपेऽनुगिरम् । "गिरेश्च सेनकस्य" इति समासान्तष्टच्प्रत्ययः । सुजातः [रम्यः । "सुजातं सुन्दरे प्रोक्तं सम्यग्जाते च वस्तुनि" इति त्रिविक्रमः–हे०] । स तमालोऽयं दृश्यते । यस्य तमालस्य । शोभनो गन्धो यस्य तत्सुगन्धि । "गन्धस्य-"

(47.) O thou of un-even limbs, yonder the mount Chitraku*ta* with its mouth of caves resounding with the sound of rivulets, and having the clouds resting on its peaks and hence appearing like a wild bull whose cave-like (yawing) mouth emits a thundering sound (bellowing) with mud sticking to the points of his horns on account of its वप्रक्रीडा (i. e. playfully butting against a rock or mound), rivets my eyes.

(48.) Yonder is the river Mandâkini, with its limpid and serene currents, (appearing) narrow on account of the intervention of a long distance, which (flowing) in the vicinity of the mountain, looks like a pearl necklace hanging from the neck of the earth.

अयं सुजातोऽनुगिरं तमालः प्रवालमादाय सुगन्धि यस्य ।
यवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभी मयावतंसः परिकल्पितस्ते ॥ ४९ ॥
अनिग्रहत्रासविनीतसत्त्वमपुष्पलिङ्गात्फलबन्धिवृक्षम् ।
वनं तपःसाधनमेतदत्रेराविष्कृतोदग्रतरप्रभावम् ॥ ५० ॥
अत्राभिषेकाय तपोधनानां सप्तर्षिहस्तोद्धृतहेमपद्माम् ।
प्रवर्तयामास किलानसूया त्रिस्रोतसं त्र्यम्बकमौलिमालाम् ॥ ५१ ॥

इत्यादिनेकारः समासान्तः । प्रवालं पल्लवमादाय (कुसुमं गृहीत्वा । " प्रवालमंकुरेप्यस्त्री " इत्यमरः) । मया ते यवाङ्कुरवदापाण्डौ कपोले शोभी शोभते यः सोऽवतंसः (कर्णालंकारः) परिकल्पितः [वसन्त इति पक्षे " वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः इत्यल्लोपः–हे०] ।

(५०.) अनिग्रहत्रासाः (न निग्रहः अनिग्रहः अनिग्रहेण अशिक्षया त्रासो भयं एषां ते) दण्डभयरहिता अपि विनीताः सत्त्वा जन्तवो यस्मिंस्तत् । अपुष्पलिङ्गात्पुष्परूपनिमित्तं विनैव फलबन्धिनः फलग्राहिणो वृक्षा यस्मिंस्तत् । अत एवाविष्कृतोदग्रतरप्रभावं (आविष्कृतः प्रकटीकृतः उत्कृष्टो वा उदग्रतरः अधिकः प्रभावो यत्र तत्) अत्रेर्मुनेस्तपसः साधनं वनमेतत् ।

(५१.) अत्र वनेऽनसूयात्रिपत्नी । सप्त च त ऋषयश्च सप्तर्षयः । " दिक्संख्ये संज्ञायाम्" इति तत्पुरुषसमासः । तेषां हस्तैरुद्धृतानि (त्रोटितानि) हेमपद्मानि यस्यास्तां त्र्यम्बकमौलिमालां (त्र्यम्बकस्य शम्भोः मौलेर्मुकुटस्य मालां स्रजं) हरशिरःस्रजं त्रिस्रोतसं भागीरथीं तपोधनानामृषीणामभिषेकाय स्नानाय प्रवर्तयामास प्रवाहयामास । किलेत्यैतिह्ये ।[सप्तर्षिरित्यादिना आकाशस्थत्वं सूचितं । हेमपद्म इति पुण्यत्वं । सप्तऋषयस्तु वराहसंहितायां । " सैकावलीव (च) राजती (राजं) सुसीतोत्पलमालिनी । सुहासेव नाप्यवसती च दिग्यैः कौवेरि सप्तभिः मुनिभिः पूर्वे भगवान् मरीचिरपरेस्थितो वसिष्ठोऽस्मात् । तस्यांगिरास्ततोत्रिस्तस्यासन्नः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः इति भगवानासहन्नानुसारेषा (भगवा-

(49.) There stands by the side of the mountain the noble Tamála tree having taken a fragrant blossom (sprout) of which I made for you an ear-ornament which shone like blades of Yavas on your slightly white cheeks.

(50.) This is the (holy) grove of Atri, a means of accomplishing penance, the wild animals in which have been tamed without the fear of chastisement, where the trees have been bearing fruits without having put forth flowers the cause (of fruits) and which (therefore) displays the mighty power of the sage.

(51.) Here for the ablutions of the ascetics (those whose wealth is their penance) Auasúyá is said to have caused the three-streamed river (the Gangá) to flow—the river that serves as a chaplet on the crown of the three-eyed-god (S'iva), the golden lotuses in which are plucked by the hands of the seven sages.

वीरासनैर्ध्यानजुषामृषीणाममी समध्यासितवेदिमध्याः ।
निवातनिष्कम्पतया विभान्ति योगाधिरूढा इव शाखिनोऽपि ॥ ५२ ॥
त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ।
राशिर्मणीनामिव गारुडानां सपद्मरागः फलितो विभाति ॥ ५३ ॥

म्नाम्नानुक्रमेण) । पूर्वाद्यास्तत्र वसिष्ठं मुनिं वरमुपाश्रितामरुन्धती साध्वीति । ये तु प्रवराध्याये ऋषयस्ते तु अष्टौ । तथा स्मृत्यर्थसारे । " जमदग्निर्भरद्वाजविश्वामित्राऽत्रिगौतमाः । वसिष्ठकश्यपागस्त्याः । मुनयो गोत्रकारिणः " इति ?–हे०] ।

(५२.) वीरासनैर्जयसाधनैः । ध्यानं जुषन्ते सेवन्त इति ध्यानजुषः (समाधिसेविताः)। तेषां तैरुपविश्य ध्यायतामृषीणां संबन्धिनः समध्यासितवेदिमध्याः । इदं वीरासनस्थानीयम् । अमी शाखिनोऽपि निवाते निष्कम्पतया [वातस्याभावे निवातं तेन निष्कम्पतया निश्चलतया–हे०] योगाधिरूढा इव ध्यानभाज इव विभान्ति । ध्यायन्तोऽपि निश्चलांगा भवन्ति । वीरासने योगवासिष्ठः—" एकपादमथैकस्मिन्विन्यस्योरुणि संस्थितम् । इतरस्मिंस्तथा चान्यं वीरासनमुदाहृतम् " [चतुर्वर्गचिन्तामणौ तु । वृत्तांगभूतनियमप्रशंसायां " गरुडपुराणे । " उत्थितस्तु दिवा तिष्ठेदुपविष्टस्तथा निशि । एतद्वीरासनं प्रोक्तं महापातक नाशनं " इति–हे० " एकं पादमथैकस्मिन् विन्यस्योरुणि संस्थितः । इतरस्मिंस्तथाचोरुं वीरासनमुदाहृतं–चा० सु०] इति ।

(५३.) त्वया पुरस्तात्पूर्वं य उपयाचितः प्रार्थितः । [" दीयते यत्तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये । उपयाचितकं दिव्यं दोहदं तद्विदुर्बुधाः " इति–हे०] । तथा रामायणे– " न्यग्रोधं तमुपस्थाय वैदेही वाक्यमब्रवीत् । नमस्तेऽस्तु महावृक्ष पालयेन्मे व्रतं पतिः " इति (एतदेव हेमाद्रिचारित्रवर्द्धनयोः) । श्याम इति प्रतीतः [प्रसिद्धः–हे० प्रख्यातः–चा० सु०] स वटोऽयं फलितः सन् । सपद्मरागो गारुडानां हरिन्मणीनां (अर्थात्) मरकतानां राशिरिव । विभाति । " क्वचित्–" इत्यादिभिश्चतुर्भिः श्लोकैः प्रयागे गङ्गायमुनासंगमं वर्णयति–

(५४-५७.) हे अनवद्याङ्गि यमुनातरङ्गैर्भिन्नप्रवाहा व्यामिश्रौघा गङ्गा जाह्नवी विभाति । त्वं पश्य । केव । क्वचित्प्रदेशे प्रभया लिम्पन्ति संनिहितमिति प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैरनुविद्धा । सह गुम्फिता

(52.) Even these trees situated in the middle of the Vedis, of the sages who devote themselves to meditation in the Vira (heroic) posture, appear, absorbed in (Yoga) meditation, as it were, on account of their stillness caused by the absence of breeze.

(53.) This is the same Banian tree known by the name of S'yáma, whose help was solicited by you on (some) former occasion. Covered with fruits it appears like a heap of emeralds mixed with rubies.

क्वचित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।
अन्यत्र माला सितपङ्कजानामिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव ॥ ५४ ॥
क्वचित्खगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः ।
अन्यत्र कालागरुदत्तपत्रा भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव ॥ ५५ ॥
क्वचित्प्रभा चान्द्रमसी तमोभिश्छायाविलीनैः शबलीकृतेव ।
अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा रन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा ॥ ५६ ॥
क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणेव भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य ।
पश्यानवद्याङ्गि विभाति गङ्गा भिन्नप्रवाहा यमुनातरंगैः ॥ ५७ ॥

मुक्तामयी यष्टिरिव हारावलिरिव । विभाति। अन्यत्र प्रदेश इन्दीवरैर्नीलोत्पलैरुत्खचितान्तरा (उत्खचितं प्रोतमन्तरं यस्याः सा) । सह ग्रथिता सितपङ्कजानां पुण्डरीकाणां मालेव । विभातीति सर्वत्र संबन्धः । क्वचित्कादम्बसंसर्गवती नीलहंससंसृष्टा प्रियं मानसं नाम सरो येषां तेषां खगानां राजहंसानां पङ्क्तिरिव [नभो नीलमिति प्रसिद्धिः–हे०चा०] । " राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः" इत्यमरः । अन्यत्र कालागरुणा दत्तपत्रा रचितमकरिकापत्त्रा भुवश्चन्दनकल्पिता भक्तिरिव । (" भक्तिर्विभागे सेवायां " इति विश्वः) । क्वचिच्छायासु विलीनैः स्थितैस्तमोभिः शबलीकृता कर्बुरीकृता । (" चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे " इत्यमरः) । चान्द्रमसी प्रभा चन्द्रिकेव । अन्यत्र रन्ध्रेष्वालक्ष्यनभःप्रदेशा शुभ्रा शरदभ्रलेखा शरन्मेघपङ्क्तिरिव [कलहंसानां ईषद्धूसरपक्षत्वाद्यमुनातरंगसादृश्यं । उक्तश्च । " कादम्बास्तु कलहंसाः पक्षैः स्फुरंति धूसरैः " इत्यभिधानचिन्तामणौ–चा०] । क्वचित्कृष्णोरगभूषणा भस्माङ्गरागेश्वरस्य तनुरिव । विभाति । शेषं व्याख्यातं । कलापकम् ।

(५८.) अत्र समुद्रपत्न्योर्गङ्गायमुनयोर्जलसंनिपाते संगमेऽभिषेकात्स्नानात्पूतात्मनां [इति स्नानस्यापि महाफलोक्तिः–हे०] तनुत्यजां शुद्धात्मनां पुंसां तत्त्वावबोधेन तत्त्वज्ञानेन [ब्रह्मज्ञानेन–चा०] विनापि प्रारब्धशरीरत्यागानन्तरं भूयः पुनः शरीरबन्धः शरीरयोगो ना-

---

(54-57.) Look (here) O lady of faultless limbs, at the Gangà which with its current broken by the waves of the Yamunà appears at one place like a necklace full of pearls interwoven with emeralds covering (them) with splendour; at another place like a garland of white lotuses the interval of which is set with blue ones. In some place it looks like a row of birds (flamingoes) fond of the Mánasa-lake, coming in contact with the geese (having dark grey wings) ; in another place it appears like a piece of ground ornamented with (white) sandle, and bearing on it ornamental leaves painted with black sandle. Somewhere it appears like the splendour of the moon variegated by darkness lying in the shade ; at others it looks like a white streak of autumnal cloud through the openings in which the surface of the sky is a little discernible. And in some others it looks like the body of Is'vara (S'iva) annointed with ashes and adorned with black snakes.

समुद्रपत्न्योर्जलसंनिपाते पूतात्मनामत्र किलाभिषेकात् ।
तत्त्वावबोधेन विनापि भूयस्तनुत्यजां नास्ति शरीरबन्धः ॥ ५८ ॥
पुरं निषादाधिपतेरिदं तद्यस्मिन्मया मौलिमणिं विहाय ।
जटासु बद्धास्वरुदत्सुमन्त्रः कैकेयि कामाः फलितास्तवेति ॥ ५९ ॥
पयोधरैः पुण्यजनाङ्गनानां निर्विष्टहेमाम्बुजरेणु यस्याः ।
ब्राह्मं सरः कारणमाप्तवाचो बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति ॥ ६० ॥

स्ति किल [तथा श्रुतिः ।" सितासिते सरिते यत्र संगते " इत्यादि । "या गतिर्योगयुक्तस्य तत्वज्ञस्य मनीषिणः । सा गतिस्त्यजतः प्राणान् गंगायमुनसंगमे " इति स्मृतिः–हे० " सितासिते यत्र सरितौ सगमे तत्राप्लुतासो दिवमुत्पतन्ति " " ये वै तन्वां विसृजन्ति धीरास्ते वै जना अमृतं भजन्ते " इत्यन्या श्रुतिः–चा० सु०] अन्यत्र ज्ञानादेव मुक्तिः । अत्र तु स्नानादेव मुक्तिरित्यर्थ. ।

(५९.) निषादाधिपतेः (निषादानां कैवर्तानां अधिपतेः स्वामिनः) गुहस्य तत्पुरमिदम् । यस्मिन्पुरे मया मौलिमणिं (मुकुटरत्न) विहाय (परित्यज्य) जटासु बद्धासु रचितासु सतीषु सुमन्त्रः (दशरथमंत्री) हे कैकेयि तव कामा मनोरथाः फलिताः सफला जाता इत्यरुदत् (विललाप) । " रुदिरश्रुविमोचने " इति धातोर्लुङ् ।

(६०.) पुण्यजनाङ्गनानां यक्षस्त्रीणां पयोधरैः स्तनैर्निर्विष्ट उपभुक्तो हेमाम्बुजरेणुर्यस्य तत् । [" भवेत्पुण्यजनो यक्ष राक्षसे सज्जनेऽपि च " इति विश्वः–हे०] । तत्र ताः क्रीडन्तीति व्यज्यते । ब्रह्मण इदं ब्राह्मम् । " नस्तद्धिते " इति टिलोपः । ब्राह्मं [ब्रह्मणः आगतं ब्राह्मं ब्रह्मकमण्डलोरित्यर्थः–हे०] सरो मानसाख्यं यस्याः सरय्वाः । बुद्धेर्महत्तत्त्वस्याव्यक्तं प्रधानमिव [मूलप्रकृतिरिव । अनुत्पादितकार्याणि सत्त्वरजस्तमांसि मूलप्रकृतिः । यथा कुसूलस्थव्रीहयः विष्णावप्यजिताव्यक्तावित्यत्र शब्दादव्यक्तं प्रकृतिरिति क्षीरस्वामी-हे० " कथयन्त्येवं सांख्या महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त " इति प्रकृतेर्महान् भूतोऽहंकारस्तस्माद्गणश्च षोडषकः तस्यापि षोडशकात्पञ्चकस्य पञ्चभूतानि । " अभिमानोऽहंकारस्तस्माद्द्विविधः प्रवर्तते सर्गः । एकादशकश्च गणस्तन्मात्रः पञ्चकस्यै-

---

(58.) Persons with their souls purified by bathing at this confluence of the two wives of the ocean, are never indeed again confined in body even without obtaining the true knowledge (of the Supreme Being), after they have left their (mortal) frame.

(59.) Here is the Town of the Lord of the Nishádás in which when I tied my matted hair having (first) put aside the crown, Sumantra began to weep (exclaiming), " O Kaikeyî your desires have been fulfilled ".

(60.) (This is the river Sarayû) whose source persons of reliable testimony declare to be the lake Bráhma, the pollen of whose golden lotuses is enjoyed by (has on account of their sporting in it adhered to) the breasts of the wives of the Punyajanas (the Yakshas), as the Invisible Principle (प्रकृति or productive principle) is the cause of intelligence (the great principle).

जलानि या तीरनिखातयूपा वहत्ययोध्यामनु राजधानीम् ।
तुरंगमेधावभृतावतीर्णैरिक्ष्वाकुभिः पुण्यतरीकृतानि ॥ ६१ ॥
यां सैकतोत्सङ्गसुखोचितानां प्राज्यैः पयोभिः परिवर्धितानाम् ।
सामान्यधात्रीमिव मानसं मे संभावयत्युत्तरकोसलानाम् ॥ ६२ ॥
सेयं मदीया जननीव तेन मान्येन राज्ञा सरयूर्वियुक्ता ।
दूरे वसन्तं शिशिरानिलैर्मां तरंगहस्तैरुपगूहतीव ॥ ६३ ॥

व "–चा० यथा सांख्या योगिनः बुद्धेरव्यक्तं कारणं वदन्ति । यदुक्तं । "अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे । रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके " अव्यक्तात्किल बुद्धेरुत्पत्तिरिति सांख्याः–व०] । कारणं (उत्पत्तिस्थानं) आप्तस्य वाच आप्तवाचो वेदाः । यद्वा बहुव्रीहिणा मुनयः [आप्ताश्च ता वाचश्च आप्तानां ऋषीणां इति वा–हे०] । उदाहरन्ति प्रचक्षते [यथा बुद्धेः कारणं आप्तवाचः वेदाः तथा सरय्वाः कारणं मानससरोवरं इत्यन्वयः–सु०] ।

(६१.) यूपः संस्कृतः पशुबन्धनार्हो दारुविशेषः । तीरनिखातयूपा या सरयूस्तुरंगमेधा अश्वमेधास्तेष्ववभृथार्थमेवावतीर्णैरवरूढैरिक्ष्वाकुभिरिक्ष्वाकुगोत्रापत्यैर्नृपैः पूर्वैः। तद्राजत्वादणो लुक् । पुण्यतरीकृतान्यातिशयेन पुण्यानि कृतानि जलानि [यद्वा नौस्तरणी तरी' हे०] अयोध्यां राजधानीं (राजानो धीयन्तेऽस्यां तां तथोक्तां इत्यधिकरणेल्ल्युट् टित्वाङ्ङीप्) नगरीमनु समीपे । तया लक्षितयेत्यर्थः । अनुशब्दस्य " लक्षणेत्थंभूत–" इत्यादिना कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे द्वितीया । वहति प्रापयति ।

(६२.) यां सरयूं मे मानसं । कर्तृ । सैकतं पुलिनम् । तदेवोत्सङ्गः । तत्र यत्सुखं तत्रोचितानां प्राज्यैः प्रभूतैः । (" प्रभूतं प्रचुरं प्राज्य " इत्यमरः) । पयोभिरम्बुभिः क्षीरैश्च । " पयः क्षीरं पयोऽम्बु च " इत्यमरः । परिवर्धितानां पुष्टानामुत्तरकोशलानामुत्तरकोशलेश्वराणां सामान्यधात्रीं साधारणमातरमिव [उपमातरमिव हे० चा०]। " धात्री जनन्यामलकी वसुमत्युपमातृषु " इति विश्वः । संभावयति ।

(६३.) मदीया जननी कौशल्येव मान्येन पूज्येन तेन राज्ञा दशरथेन वियुक्ता सेयं स-

---

(61.) Which with the sacrificial posts erected on its banks porpels her waters (flows) by the capital of Ayodhyâ,—the waters which are made more holy (than before) by Ikshvâku kings who entered into them for the sacred ablutions necessary for the अश्वमेध sacrifice (the horse-sacrifice).

(62.) Whom my mind honours as the common mother (or nurse) of the Lords of the Uttarakos'alas who are familiar with the pleasure of moving on her lap of sandy banks, and who are nourished (or brought up) by the abundance of (milk-like) waters.

(63.) And this (I say) is the river Sarayû which like my mother being separated from the honourable king (my sire), as it were, embraces me being (yet) at a distance, with her arms of waves the breeze (coming) from which is cool.

विरक्तसंध्याकपिशं पुरस्ताद्यतो रजः पार्थिवमुज्जिहीते ।
शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिः प्रत्युद्गतो मां भरतः ससैन्यः ॥ ६४ ॥
अद्धा श्रियं पालितसंगराय प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ।
हत्वा निवृत्ताय मृधे खरादीन्संरक्षितां त्वामिव लक्ष्मणो मे ॥ ६५ ॥

रयूद्दूरे वसन्तम् । प्रोप्यागच्छन्तामित्यर्थः । मां पुत्रभूतं शिशिरानिलैः (शिशिरः शीतलः अनिलः येषां तैः) तरंगैरेव हस्तैः (करैः) उपगूहतीवालिङ्गतीव ।

(६४.) विरक्तातिरक्ता या संध्या तद्वत्कपिशं ताम्रवर्णम् । पृथिव्या इदं पार्थिवम् रजो धूलिः पुरस्तादग्रे यतो यस्मात्कारणादुज्जिहीत उद्गच्छति । तस्मात् । हनुरस्यास्तीति हनूमान् [हनुर्वदनैकदेशः । " कुत्सितो यस्य " इति निन्दायामतुप् । अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः । यथा पुरुषः पूरुषः इति । तस्य हि किल जातमात्रस्य रविरथमुत्पद्य पक्कं फलं इति रविं जिघांसोः रणे हनुर्भग्ना इति श्रूयते । " कपोलौ तत्परा हनुः " इत्यमरः । "हनूमान् हनुमानपि " इति शब्दभेदप्रकाशे । भरतस्य वार्तानिवेदनार्थं हनुमान् प्रेषितः इत्यनेनैव ज्ञेयं । श्रीरामवनप्रवेशसमये रामचतुर्दशवर्षेष्विति विहितेषु समनन्तरं दिने मध्याह्नसमये यदि भवान्नागतः तदाग्निं प्रवेक्ष्यामीति भरतस्य प्रतिज्ञापि सूचिता—हे०] । " शरादीनां च " इति दीर्घः । तेन कथिता प्रवृत्तिरस्मदागमनवार्ता यस्मै स भरतः ससैन्यः सन्मां प्रत्युद्गत इति शङ्के तर्कयामि । " शङ्का भयवितर्कयोः " इति शब्दार्णवे । अत्र यत्तदोर्नित्यसंबन्धात्तच्छब्दलाभः ।

(६५.) किंच । साधुः सज्जनः स भरतः । " साधुर्वार्धुषिके चारौ सज्जने चापि वाच्यवत् " इति विश्वः । पालितसंगराय [पालितः संगरः चतुर्दशवर्षाणि वनवासरूपा रावणवधविषया वा प्रतिज्ञा येन तस्मै।"प्रतिज्ञागूश्च संगरः" इत्यभिधानचिन्तामणिः—हे०चा०सु०]। पालितपितृप्रतिज्ञाय मे मह्यमनघामदोषां भोगाभावादनुच्छिष्टां किंतु संरक्षितां श्रियम् । मृधे युद्धे खरादीन्हत्वा निवृत्ताय मे लक्ष्मणः संरक्षितामनघां त्वामिव प्रत्यर्पयिष्यत्यद्धा सत्यम् । " सत्ये त्वद्धाञ्जसा द्वयम् " इत्यमरः [खरदूषणत्रिशिरसां युद्धे सीता सौमित्रिहस्ते स्थापिताभूत् । तथा द्वादशसर्गे । " निदधे विजयाशंसां चापे सीतां च लक्ष्मणे " इति—हे०] ।

(६६.) असौ पदातिः (पद्भ्यां अतति गच्छतीति पदातिः) पादचारी चीरवासाः (चीरं मुनिवस्त्रं वासो यस्य सः) वल्कलवसनो भरतः पश्चात्पृष्ठभागेऽवस्थापिता वाहिनी सेना येन स तथोक्तः सन् [इति विनयोक्तिः—हे० चा०] । " नद्यृतश्च " इति कप् । गुरुं

(64.) Since the dust of the earth as ruddy as the crimson twilight, is rising up before me, I think Bharata to whom the news of my arrival has been communicated by Hanúmán is coming up to me with the army.

(65.) No doubt that good (pious) man (Bharata) will restore to me, who have kept my promise (who have kept the promise of my father), the Royal Fortune (kingdom) well-protected (not polluted by enjoyment), as Lakshmana restored you well-protected and faultless to me (when) returned after having killed Khara and others in the battle.

असौ पुरस्कृत्य गुरुं पदातिः पश्चादवस्थापितवाहिनीकः ।
वृद्धैरमात्यैः सह चीरवासा मामर्घ्यपाणिर्भरतोऽभ्युपैति ॥ ६६ ॥
पित्रा विसृष्टां मदपेक्षया यः श्रियं युवाप्यङ्कगतामभोक्ता ।
इयन्ति वर्षाणि तया सहोग्रमभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम् ॥ ६७ ॥
एतावदुक्तवति दाशरथौ तदीया-
मिच्छां विमानमधिदेवतया विदित्वा ।
ज्योतिष्पथादवततार सविस्मयाभि-
रुद्वीक्षितं प्रकृतिभिर्भरतानुगाभिः ॥ ६८ ॥

वसिष्ठं पुरस्कृत्य वृद्धैः [विजयधर्मपालसिद्धार्थसुमंत्रराष्ट्रवर्द्धमानाद्यैः -हे०] आमात्यैः सहा-र्घ्यपाणिः [अर्घायेदं अर्घ्यं अर्घ्यं पाणौ यस्य सः । गड्वादिः परा सप्तमी । अर्घ्यसहितः । पा-णिर्यस्य इति शाकपार्थिवादिः वा–हे०] सन्मामभ्युपैति ।

(६७.) यो भरतः पित्रा विसृष्टां दत्तामङ्कमुत्सङ्गं च गतामपि । यां श्रियं युवापि मद-पेक्षया मद्भक्त्या भोक्ता सन् । तृन्नन्तत्वात् "न लोक–" इति षष्ठीनिषेधः । इयन्ति वर्षाण्ये-तावतो वत्सरान् [चतुर्दश वर्षाणि–हे० चा०] । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तया श्रिया सह । स्त्रियेति च गम्यते । उग्रं दुश्चरमासिधारं नाम व्रतं [व्रतस्थेन चिरकालं एकशयन-स्थापि स्त्री नोपभुज्यते तदसिधाराव्रतं–हे० " यत्रैकशयनस्थापि प्रमदा नोपभुज्यते । असि-धाराव्रतं नाम वदन्ति मुनिपुंगवाः " । अथवा । शयने मध्ये खड्गं विधाय स्त्रीपुंसौ यत्र ब्र-ह्मचर्येण स्वपतस्तदसिधाराव्रतमिति कश्चित्–चा० सु०] अभ्यस्यतीव वर्तयतीव । "युवा यु-वत्या सार्धं यन्मुग्धभर्तृवदाचरेत् । अन्तर्निवृत्तसङ्गःस्यादासिधारव्रतं हि तत् " इति याद-वः । इदं चासिधाराचंक्रमणतुल्यत्वादासिधारव्रतमित्युक्तम् ।

(६८.) दाशरथौ राम एतावदुक्तवति (अभिदधाने) सति विमानं पुष्पकम् । कर्तृ । तदीयां रामसंबन्धिनीमिच्छामधिदेवतया मिषेण विदित्वा । तत्प्रेरितं सदित्यर्थः । सविस्मया-भिः (साश्चर्याभिः) भरतानुगाभिः प्रकृतिभिः प्रजाभिरुद्वीक्षितं (ऊर्ध्वदृष्टं) सज्ज्यो-तिष्पथादाकाशादवततार [इसुसोः सामर्थ्ये इति वा षत्व–हे० चा०] ।

(66. Here is Bharata dressed in rags with अर्घ्य (provisions of worship) in his hand, advancing on foot accompanied by the old-ministers, having placed (Vasistha) our family preceptor in front and stationed his army behind

(67.) Who though in youth out of regard for me did not enjoy the fortune transmitted to him by our father, even though it was placed on his lap (thrust on him). (It appears that) he has been, as it were, practising with her the (rigid) vow of असिधारा for so many years (i. e. fourteen years).

(68.) When the son of Das'aratha said so, the celestial vehicle, having known his wish, through (under the direction of) the presiding deity, alighted from the path of luminaries (the sky) being gazed at by the subjects who had come after Bharata in wonderment.

तस्मात्पुरःसरविभीषणदर्शितेन
सेवाविचक्षणहरीश्वरदत्तहस्तः ।
यानादवातरददूरमहीतलेन
मार्गेण भङ्गिरचितस्फटिकेन रामः ॥ ६९ ॥

इक्ष्वाकुवंशगुरवे प्रयतः प्रणम्य
स भ्रातरं भरतमर्घ्यपरिग्रहान्ते ।
पर्यश्रुरस्वजत मूर्धनि चोपजघ्रौ
तद्भक्त्यपोढपितृराज्यमहाभिषेके ॥ ७० ॥

श्मश्रुप्रवृद्धिजनिताननविक्रियांश्च
प्लक्षान्प्ररोहजटिलानिव मन्त्रिवृद्धान् ।
अन्वग्रहीत्प्रणमतः शुभदृष्टिपातै-
र्वार्तानुयोगमधुराक्षरया च वाचा ॥ ७१ ॥

(६९.) रामः सेवायां विचक्षणः कुशलो हरीश्वरः सुग्रीवस्तेन दत्तो हस्तो हस्तावलम्बो यस्मै तादृशः सन् । स्थलज्ञत्वात्पुरःसरः (अग्रसरः) विभीषणस्तेन दर्शितेनादूरमासन्नं महीतलं यस्य तेन भङ्गिभिर्विच्छित्तिभिः। [" भङ्गिर्व्याकृतौ विच्छितौ च " इति केशवः—चा० व०] । रचितस्फटिकेन बद्धस्फटिकेन सोपानपर्वणा मार्गेण तस्माद्यानात्पुष्पकादवातरदवतीर्णवान् । तरतेर्लङ् ।

(७०.) प्रयतः (नियमवान्) स राम इक्ष्वाकुवंशगुरवे वशिष्ठाय [इति कर्मणिद्वितीया न्याय्या क्रियया यमभिप्रैतीति चतुर्थी इति रूपमालायां । कुमारसंभवेऽपि । " प्रणम्य शितिकण्ठाय " इति—हे०] प्रणम्य नमस्कृत्यार्घ्यस्य परिग्रहः स्वीकारस्तस्यान्ते (अवसाने) पर्यश्रुः [अश्रुपरिगतः। कुगतीति समास —हे०] परिगतानन्दबाष्पः सन् । भ्रातरं भरतमस्वजतालिङ्गत् । तस्मिन्रामे भक्त्यापोढः परिहृतः पितृराज्यमहाभिषेको येन तस्मिन्मूर्धन्युपजघ्रौ च [प्रेमातिशये एष वृद्धाचारः—हे० चा०]।"घ्रा गन्धोपादाने" लिटि रूपम् ।

(७१.) श्मश्रूणां मुखरोम्णां प्रवृद्ध्या संस्काराभावादभिवृद्ध्या निबन्धनया वा जनिता

(69.) Then Ràma supporting himself on the arm of the lord of monkeys who was expert in his attendance, alighted from the vehicle by a way formed of a flight of steps that were made of marble not far from the surface of the earth, which was pointed out to him by Bibhishana moving in front.

(70.) Pure (in mind and body) as he was, he having bowed down to the spiritual head of the Ikshváku family, after the acceptance of the provisions of worship (अर्घ्य), suffused with tears, embraced his brother Bharata and smelt his head which had been deprived, through his (Bharata's) attachment to him, of the great coronation-water conferring (on Bharata) the kingdom of his father.

(71.) By casting looks of favor and with a speech full of sweet (kind)

दुर्जातबन्धुरयमृक्षहरीश्वरो मे
पौलस्त्य एष समरेषु पुरःप्रहर्ता ।
इत्यादृतेन कथितौ रघुनन्दनेन
व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो ववन्दे ॥ ७२ ॥
सौमित्रिणा तदनु संससृजे स चैन-
मुत्थाप्य नम्रशिरसं भृशमालिलिङ्ग ।
रूढेन्द्रजित्प्रहरणव्रणकर्कशेन
क्लिश्यन्निवास्य भुजमध्यमुरःस्थलेन ॥ ७३ ॥

आननेषु विक्रतिर्येषां तानत एव प्ररोहैः शाखावलम्बिभिरधोमुखैर्मूलैर्जटिलाञ्जटावतः प्लक्षान्न्यग्रोधानिव स्थितान् । प्रणमतो मन्त्रिवृद्धांश्च शुभैः कृपार्द्रैर्दृष्टिपातैः (अवलोकनैः) वार्तस्यानुयोगेन कुशलप्रश्नेन । ("वार्तं फल्गुन्यरोगे च प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च"इत्यमरः) मधुराक्षरया वाचा चान्वग्रहीदनुगृहीतवान् ।

(७२.) अयं मे दुर्जातबन्धुरापद्बन्धुः । " दुर्जातं व्यसनं प्रोक्तं " इति विश्वः । ऋक्षहरीश्वरः सुग्रीवः । एष समरेषु पुरःप्रहर्ता (अग्रयोधी) पौलस्त्यो बिभीषणः । इत्यादृतेनादरवता । कर्तरि क्तः । रघूणां नन्दनेन रामेण कथितावुभौ बिभीषणसुग्रीवौ लक्ष्मणमनुजमपि व्युत्क्रम्य (उल्लंघ्य) आलिङ्गनादिभिरसंभाव्य भरतो ववन्दे [अत्र हि चारित्रवर्द्धनः । व्युत्क्रम्य रामनमस्क्रियानंतरोचितं लक्ष्मणाश्लेषं विहाय भरतो ववन्दे नमश्चकार । अथवा । लक्ष्मणं व्युत्क्रम्य लक्ष्मणप्रणतिं परित्यज्य तौ ववन्दे इति व्याख्यायां लक्ष्मणस्य ज्येष्ठत्वं प्रतीयते इति] ।

(७३.) तदनु सुग्रीवादिवन्दनानन्तरं स भरतः सौमित्रिणा संससृजे संगतः । " सृज विसर्गे " दैवादिकात्कर्तरि लिट् । नम्रशिरसं प्रणतमेनं सौमित्रिमुत्थाप्य भृशं गाढमालिलिङ्ग च । किं कुर्वन् । रूढेन्द्रजित्प्रहरणव्रणैः (रूढानि जातानि इन्द्रजितः रावणेः प्रहरणेन

---

words of inquiry about their well-being (health), he received the old-ministers who were bowing down to him, and a change on whose appearance (faces) was produced by the growth of hair, (and who therefore appeared) like the fig trees bushy with root-fibers (hanging down from their branches).

(72.) " This is the king of bears and monkeys who was my friend in adversity,—here is the son of Pulastya who was foremost in dealing a blow in the battle-field, " —thus introduced by the descendant of Raghu with great regard, Bharata saluted them both passing over Lakshmana (without greeting him).

(73.) Then he met (or joined with) the son of Sumitrá, and he (i. e. Lakshmana) having made him (i. e. Bharata) rise who had his head bent down (at his feet), embraced him (i. e. Bharata) closely with his chest (lit. the surface of his chest) hardened by the scars (or wounds) made by the weapons of Indrajit thereby paining as it were, his (Bharata's) breast (lit. the interval between the arms).

रामाज्ञया हरिचमूपतयस्तदानीं
कृत्वा मनुष्यवपुरारुरुहुर्गजेन्द्रान् ।
तेषु क्षरत्सु बहुधा मदवारिधाराः
शैलाधिरोहणसुखान्युपलेभिरे ते ॥ ७४ ॥
सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणां
भेजे रथान्दशरथप्रभवानुशिष्टः ।
मायाविकल्परचितैरपि ये तदीयै-
र्न स्यन्दनैस्तुलितकृत्रिमभक्तिशोभाः ॥ ७५ ॥

आयुधेन यानि व्रणानि क्षतानि तैः) कर्कशेनास्य सौमित्रेरुरःस्थलेन भुजमध्यं स्वकीयं क्लिश्यन्निव पीडयन्निव । क्लिश्नातिरयं सकर्मकः। "क्लिश्नाति भुवनत्रयम्" इति दर्शनात्। ननु रामायणे—"ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीं च परंतपः । अभिवाद्य ततः प्रीतो भरतो नाम चाब्रवीत्" इति भरतस्य कानिष्ठ्यं प्रतीयते । किमर्थं ज्येष्ठ्यमवलम्ब्यानार्जवेन श्लोको व्याख्यातः । सत्यम्। किंतु रामायणश्लोकार्थष्टीकाकृतोक्तः श्रूयताम् । "ततो लक्ष्मणमासाद्य--" इत्यादिश्लोक आसादनं लक्ष्मणवैदेह्योः । अभिवादनं तु वैदेह्या एव । अन्यथा पूर्वोक्तं भरतस्य ज्यैष्ठ्यं विरुध्येतेति [इह हि हेमाद्रिः । सौमित्रिः एनं नम्रशिरसं भरतं उत्थाप्य भृशं गाढं आलिलिङ्ग च । नम्रशिरस्त्वं च भरतस्य रामानुगमनशुश्रूषाद्यभावादित्येके । चारित्रवर्द्धनस्तु एतदेव । स च भरतो अस्यलक्ष्मणस्योरःस्थलेन स्वभुजमध्यं क्लिश्यन्निवालिलिंग । एतदेव सुमतिविजयस्य] ।

(७४.) तदानीं हरिचमूपतयो रामाज्ञया मनुष्यवपुः कृत्वा गजेन्द्रानारुरुहुः । बहुधा [सप्तभिः प्रकारैः। बहुगणेति संख्यात्वे संख्याया धा-हे०] मदवारिधाराः (दानोदकधाराः) क्षरत्सु तेषु गजेन्द्रेषु ते कपियूथनाथाः शैलाधिरोहणसुखान्युपलेभिरेऽनुबभूवुः ।

(७५.) सानुप्लवः सानुगः (प्लुगतौ । "पचाद्यच्") । " अभिसारस्त्वनुसरः सहायोऽनुप्लवोऽनुगः " इति यादवः । क्षणदाचराणां (क्षणदासु रात्रिषु चरन्तीति क्षणदा चरास्तेषां रक्षसां) प्रभुर्विभीषणोऽपि । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः । जनको दशरथः प्रभवो यस्य स दशरथप्रभवो रामः । तेनानुशिष्ट आज्ञप्तः सन्रथान्भेजे । तानेव विशिनष्टि—ये

(74) Then the chiefs of the monkey ligions having assumed human forms at the order of Ráma, mounted on huge elephants. Herein they enjoyed the pleasure of sitting on mountains since the streams of rutting-juice were dripping down from their bodies in currents (lit. in various ways).

(75.) Even the Lord of the night-rangers with his attendants being ordered by the son of Das'aratha, mounted the chariots which were not equalled, in the beauty of their artificial construction, even by his own (Bibhíshana's) chariots though the latter were created (lit. formed)by an act of imagination (lit. a thought of Mâyâ or magic).

भूयस्ततो रघुपतिर्विलसत्पताक-
मध्यास्त कामगति सावरजो विमानम् ।
दोषातनं बुधबृहस्पतियोगदृश्य-
स्तारापतिस्तरलविद्युदिवाभ्रवृन्दम् ॥ ७६ ॥
तत्रेश्वरेण जगतां प्रलयादिवोर्वीं
वर्षात्ययेन रुचमभ्रघनादिवेन्दोः ।
रामेण मैथिलसुतां दशकण्ठकृच्छ्रा-
त्प्रत्युद्धृतां धृतिमतीं भरतो ववन्दे ॥ ७७ ॥

रथा मायाविकल्परचितैः संकल्पविशेषनिर्मितैरपि तदीयैर्विभीषणीयैः स्यन्दनै रथैस्तुलितकृत्रिमभक्तिशोभास्तुलिता समीकृता कृत्रिमा क्रियया निर्वृत्ता भक्तीनां शोभा येषां ते तथोक्ता न भवन्ति । तेऽपि तत्साम्यं न लभन्त इत्यर्थः । कृत्रिमेत्यत्र " ड्वितः क्त्रिः " इति क्त्रिप्रत्ययः । " क्त्रेर्मम्नित्यम् " इति मबागमः ।

(७६.) ततो रघुपतिः सावरजो भरतलक्ष्मणसहितः सन् । विलसत्पताकं कामगति स्वेच्छाचारि कामेनेच्छानुसारेण गतिर्यस्य तद्विमानं भूयः पुनरपि । बुधबृहस्पतिभ्यां योगेन [सज्जीकरणार्थं शत्रुघ्नः पुर्यामेव स्थितः अतो बुधबृस्पतियोगसाम्यं–हे०] दृश्यो दर्शनीयस्तारापतिश्चन्द्रो दोषाभवं दोषातनम् [सच्छायत्वात्—हे०]।"सायंचिरंप्राह्णे–"इत्यादिना दोषाशब्दादव्ययाट्ट्युप्रत्ययः । तरलविद्युच्चञ्चलतडित् [इति पताकासाम्यं–हे०] अभ्रवृन्दमिव । अध्यास्ताधिष्ठितवान् (अधिशीङिति कर्म) ।

(७७.) तत्र विमाने । जगतामीश्वरेणादिवराहेण प्रलयादुर्वीमिव [इति भूतपूर्वः सर्वनाशः सूच्यते–हे०] वर्षात्ययेन शरदागमेनाभ्रघनान्मेघसंघातादिन्दो रुचं चन्द्रिकामिव । [इति कान्त्यतिशयोक्तिः–हे०] । (घनः सान्द्रे दृढे दार्ढ्ये विस्तारे लोहमुद्गरे " इति विश्वः) । रामेण दशकण्ठ एव कृच्छ्रं संकटं तस्मात्प्रत्युद्धृतां धृतिमतीं संतोषवतीं मैथिलसुतां सीतां भरतो ववन्दे ।

(76.) Then the Lord of the Raghus accompanied by his (two) younger brothers again took his seat in the celestial vehicle with flags fluttering (in air) which moved at the will (of the rider), as the lord of the stars (moon) beautiful in conjunction with Budha (Mercury) and Brihaspati (Jupiter) takes his place in the midst of a cluster of clouds, (displaying itself) in the evening and having a tremulous flash of lightning.

(77.) There (in the celestial car) Bharata saluted the (now) happy daughter of the Mithila-king rescued from the torments (or clutches) of the ten-headed demon (Râvana) by Râma, like the earth rescued from the deluge by the Lord of the worlds (three worlds), or like the moonlight from a cluster of clouds by the departure of rainy season.

लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतं त-
द्वन्द्यं युगं चरणयोर्जनकात्मजायाः।
ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलं च शिरोऽस्य साधो-
रन्योन्यपावनमभूदुभयं समेत्य ॥ ७८ ॥

क्रोशार्धं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा
काकुत्स्थः स्तिमितजवेन पुष्पकेण।
शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यमार्यः
साकेतोपवनमुदारमध्युवास ॥ ७९ ॥

(७८.) लङ्केश्वरस्य रावणस्य प्रणतीनां भङ्गेन निरासेन दृढव्रतमखण्डितपातिव्रत्यमत एव वन्द्यं (नमस्करणीयं) तज्जनकात्मजायाश्चरणयोर्युगं ज्येष्ठानुवृत्त्या (अनुसारेण) जटिलं जटायुक्तं साधोः सज्जनस्यास्य भरतस्य शिरश्चेत्युभयं समेत्य मिलित्वान्योन्यस्य पावनं शोधकमभूत्।

(७९.) आर्यः (महाकुलीनः—हे०] पूज्यः काकुत्स्थो रामः प्रकृतयः प्रजाः पुरःसर्यो यस्य तेन स्तिमितजवेन मन्दवेगेन पुष्पकेण [शत्रुघ्नस्यपुरःसरकरणे व्याप्टतत्वात्—हे०]। क्रोशोऽध्वपरिमाणविशेषः। क्रोशार्धं क्रोशैकदेशं गत्वा शत्रुघ्नेन प्रतिविहिताः सज्जिता उपकार्याः पटभवनानि यस्मिंस्तदुदारं महत्साकेतस्यायोध्याया उपवनमध्युवासाधितस्थौ ["उपान्वध्याङ्वसेति कर्म"—हे०]। "साकेतः स्यादयोध्यायां कोशला नन्दिनी तथा" इति यादवः।

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ श्रीरघुवंशे महाकाव्ये दण्डकाप्रत्यागमनो नाम त्रयोदशः सर्गः।

(78.) That adorable pair of feet of the daughter of Janaka, which had (observed) the firm vow of spurning the supplications of the Lord of Lankà, and the head of the good man, the hair on which had become matted on account of his following (the course of) his elder brother, coming together, became mutually sanctifying.

(79.) The noble descendant of Kakutstha having gone over half a koss (or a part of koss) in his Pushpaka-car whose speed was gentle and in front of which the people were moving, made a halt in an extensive garden (out-side the city) of Sâketa (Ayodhyá), where tents were pitched by (order of) S'atrughna.

चतुर्दशः सर्गः ।

भर्तुः प्रणाशादथ शोचनीयं दशान्तरं तत्र समं प्रपन्ने ।
अपश्यतां दाशरथी जनन्यौ छेदादिवोपघ्नतरोर्व्रतत्यौ ॥ १ ॥
उभावुभाभ्यां प्रणतौ हतारी यथाक्रमं विक्रमशोभिनौ तौ ।
विस्पष्टमस्रान्धतया न दृष्टौ ज्ञातौ सुतस्पर्शसुखोपलम्भात् ॥ २ ॥
आनन्दजः शोकजमश्रु बाष्पस्तयोरशीतं शिशिरो बिभेद ।
गङ्गासरय्वोर्जलमुष्णतप्तं हिमाद्रिनिस्यन्द इवावतीर्णः ॥ ३ ॥

संजीवनं मैथिलकन्यकायाः सौन्दर्यसर्वस्वमहानिधानम् ।
शशाङ्कपङ्केरुहयोः समानं रामस्य वन्दे रमणीयमास्यम् ॥

(१.) अथोपवनाधिष्ठानानन्तरं दाशरथी रामलक्ष्मणौ । उपघ्नतरोराश्रयवृक्षस्य । "उपघ्न आश्रये" इति निपातः । तस्य छेदाद्व्रतत्यौ लते इव । "वल्ली तु व्रततिर्लता" इत्यमरः । भर्तुर्दशरथस्य प्रणाशात् [उपसर्गादसमासेति णत्वम्–हे०] शोचनीयं (शोच्यं) दशान्तरमवस्थान्तरम् । " अवस्थायां वस्त्रान्ते स्याद्दशापि " इति विश्वः । प्रपन्ने प्राप्ते जनन्यौ कौशल्यासुमित्रे तत्र साकेतोपवने समं युगपदपश्यताम् । दृशेः कर्तरि लङ् ।

(२.) यथाक्रमं स्वस्वमातृपूर्वकं प्रणतौ [प्रवृद्धानुक्रमेण–हे०] नमस्कृतवन्तौ हतारी हतशत्रुकौ विक्रमशोभिनौ तावुभौ रामलक्ष्मणावुभाभ्यां मातृभ्यामस्रैरश्रुभिरन्धतया हेतुना (आनन्दबाष्पपरिप्लुतनेत्रत्वात्)। " अस्रमश्रु च शोणितम् " इति यादवः । विस्पष्टं न दृष्टौ किंतु सुतस्पर्शेन यत्सुखं तस्योपलम्भादनुभवाज्ज्ञातौ [गात्रस्पर्शजनिता या निर्वृतिस्तयोरभूत् तयैव पुत्रावित्यनुमितौ । प्राक् पुत्रालिंगनसुखस्य परिचितत्वात् सुतस्पर्शसुखस्योपालंभोऽनुभवस्तस्माज्ज्ञातौ–इति चा०] ।

(३.) तयोर्मात्रोरानन्दजः शिशिरः (शीतलः) बाष्पः शोकजमशीतमुष्णमश्रु । उ-

---

(1.) Then there (i. e. in the outer garden) the two sons of Das'aratha had together an interview with (lit. saw) their mothers who had been reduced to a lamentable change of condition on account of their husband's death, like a couple of creepers (reduced to a miserable condition) from the destruction of the tree that gives them support.

(2.) They both, who had killed their enemies and who were shining with their exploits (their achievements) when bowing down (saluting or paying obeisance) to their mothers, in order, were not distinctly seen by them (their mothers) in consequence of blindness caused by tears ; but were (simply) recognized by experiencing the agreeable sensation of the touch of a son.

(3.) Their cold tears arising from joy broke through (rushed into or dis-

ते पुत्रयोर्नैर्ऋतशस्त्रमार्गानार्द्रानिवाङ्गे सदयं स्पृशन्त्यौ ।
अपीप्सितं क्षत्रकुलाङ्गनानां न वीरसूशब्दमकामयेताम् ॥ ४ ॥
क्लेशावहा भर्तुरलक्षणाहं सीतेति नाम स्वमुदीरयन्ती ।
स्वर्गप्रतिष्ठस्य गुरोर्महिष्यावभक्तिभेदेन वधूर्ववन्दे ॥ ५ ॥
उत्तिष्ठ वत्से ननु सानुजोऽसौ वृत्तेन भर्ता शुचिना तवैव ।
कृच्छ्रं महत्तीर्ण इति प्रियार्हां तामूचतुस्ते प्रियमप्यमिथ्या ॥ ६ ॥

ष्णतप्तं ग्रीष्मतप्तं गङ्गासरय्वोर्जलम् । कर्म । अवतीर्णो हिमाद्रेर्निस्यन्दो निर्झर इव । बिभेद [दूरीचकार । गंगासरय्वौ हि हैमवत्यौ ग्रीष्मे हिमं क्षरतः इति प्रसिद्धिः—चा०] । आनन्देन शोकस्तिरस्कृत इत्यर्थः ।

(४.) ते मातरौ पुत्रयोरङ्गे शरीरे नैर्ऋतशस्त्राणां राक्षसशस्त्राणां मार्गान्व्रणान् (शस्त्रघातकिणान्) आर्द्रान्सरसानिव [नूतनानिव—चा०] सदयं स्पृशन्त्यौ क्षत्रकुलाङ्गनानामीप्सितमिष्टमपि वीरसूर्वीरमातेति शब्दं नाकामयेताम् । वीरप्रसवो दुःखहेतुरिति भावः ।

(५.) आवहतीत्यावहा । भर्तुः क्लेशावहा क्लेशकारिणी । अतएवालक्षणाहं सीतेति स्वं नामोदीरयन्ती स्वर्गः प्रतिष्ठास्पदं यस्य तस्य स्वर्गस्थितस्य गुरोः श्वशुरस्य महिष्यौ श्वश्र्वौ वधूः स्नुषा । " वधूः स्नुषा वधूर्जाया " इत्यमरः । अभक्तिभेदेन [तुल्यया भक्त्या—चा०] ववन्दे । स्वर्गप्रतिष्ठस्येत्यनेन श्वश्र्वोर्वैधव्यदर्शनदुःखं सूचितम् [यद्विवाहसमनतरं भर्तुर्वनवासः श्वशुरस्य स्वर्गस्थित्या च भवत्योर्वैधव्यमभूदित्यात्मनो दुर्लक्षणं सूचितवतीत्यभिप्रायः इति—चा०] ।

(६.) ननु वत्से (पुत्रि) उत्तिष्ठ । असौ सानुजो भर्ता तवैव शुचिना (अपापेन) वृत्तेन (आचारेण) महत्कृच्छ्रं दुःखं तीर्णस्तीर्णवान् (ननु इति पदं हेमाद्रिचारित्रवर्द्धनौ अत्र व्याचक्षाते)। इति प्रियार्हां (प्रियवचनयोग्याम्) तां वधूं प्रियमप्यमिथ्या सत्यं ते श्वश्र्वावूचतुः। उभयं दुर्वचमिति भावः। (तथाहि । "सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्" इति " न विव्यथे तस्य मनो नहि प्रियं प्रवक्तुमिच्छंति मृषा हितैषिणः" इति किराते च)।

placed) those rising from grief; as a stream flowing down the Himalayas rushes through the waters (conjoined) of the Gangà and the Sarayú, warmed by heat.

(4.) Compassionately feeling the scars of wounds caused by the arms of demons, as though they were (still) fresh, on the limbs of their sons, they both would have no desire for the title of " Mother of heroes " though eagerly coveted by females of the Kshatriya race.

(5.) " I am the ill-omened Sítà who brought misery on my Lord "—thus declaring her own name, the daughter-in-law saluted with no difference of respect both the queens of her father-in-law dwelling in heaven.

(6.) " Rise, O daughter : why, was it not (on the contrary) by your own virtuous conduct that your husband got safe through the great calamity (trial) with his brother ? "—these pleasing and yet unfeined words they spoke to her who deserved kind treatment.

अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः प्रारब्धमानन्दजलैर्जनन्योः ।
निर्वर्तयामासुरमात्यवृद्धास्तीर्थाहृतैः काञ्चनकुम्भतोयैः ॥ ७ ॥
सरित्समुद्रान्सरसीश्च गत्वा रक्षःकपीन्द्रैरुपपादितानि ।
तस्यापतन्मूर्ध्नि जलानि जिष्णोर्विन्ध्यस्य मेघप्रभवा इवापः ॥ ८ ॥
तपस्विवेषक्रिययापि तावद्यः प्रेक्षणीयः सुतरां बभूव ।
राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा तस्योदितासीत्पुनरुक्तदोषा ॥ ९ ॥
स मौलरक्षोहरिभिः ससैन्यस्तूर्यस्वनानन्दितपौरवर्गः ।
विवेश सौधोद्गतलाजवर्षामुत्तोरणामन्वयराजधानीम् ॥ १० ॥

(७.) अथ जनन्योरानन्दजलैरानन्दबाष्पैः प्रारब्धं प्रक्रान्तं रघुवंशकेतोः। [" केतुर्द्युतौ पताकायां विग्रहोत्पातलक्ष्मसु" इति विश्वः—हे०]। रामस्याभिषेकममात्यवृद्धाः (अमात्येषु वृद्धाः मंत्रिप्रवराः) तीर्थेभ्यो गङ्गाप्रमुखेभ्य आहृतैरानीतैः काञ्चनकुम्भतोयैः (सुवर्णघटनीरैः) निर्वर्तयामासुर्निष्पादयामासुः ।

(८.) रक्षःकपीन्द्रैः सरितो गङ्गाद्याः समुद्रान्पूर्वादीन्सरसीर्मानसादींश्च गत्वा । उपपादितान्युपनीतानि जलानि जिष्णोर्जयशीलस्य । " ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः " इति ग्स्नुप्रत्ययः। तस्य रामस्य मूर्ध्नि । विन्ध्यस्य विन्ध्याद्रेर्मूर्ध्नि (शृंगे) मेघप्रभवा आपः (जलानि) इव । अपतन् । [विन्ध्यस्येति प्रत्यहं जायमानवृद्धिसूचकं—हे०] ।

(९.) यो रामस्तपस्विवेषक्रिययापि तपस्विवेषरचनयापि सुतरामत्यन्तं प्रेक्षणीयस्तावद्दर्शनीय एव बभूव । तस्य राजेन्द्रनेपथ्यविधानेन राजवेषरचनयोदिता या शोभा सा पुनरुक्तं नाम दोषो यस्याः सा पुनरुक्तदोषा द्विगुणासीत् [पूर्वमपि तस्य रमणीयत्वात्किमाभरणैः प्रयोजनमिति भावः—हे० "रम्याणां विकृतिरपि श्रियं तनोति" । "किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् "] ।

(१०.) स रामः ससैन्यस्तूर्यस्वनैरानन्दितपौरवर्गः सन् । मूले भवा मौलाः (कुलक्र-

---

(7.) Then with waters brought in golden jars from sacred water-places, the aged ministers performed the coronation-ceremony of the Banner of Raghu's race, which was already commenced by the tears of joy of the mothers.

(8.) On the head of that victorious one, fell waters fetched by the chiefs of the demons and monkeys, having gone to rivers and seas and lakes, as waters born of clouds fall on the top of the Vindhya.

(9.) In him who already appeared exceedingly beautiful even by putting on an ascetic's dress, the beauty rising from wearing royal suit had a charge of repetition.

(10.) Accompanied by the aged ministers, demons and monkeys, he with his army, giving joy to the multitudes of citizens, by the sounds of the trumpets entered in the capital of his dynasty having triumphal arches raised, and (filled) with showers of Lâjas poured from the white-washed mansions,

सौमित्रिणा सावरजेन मन्दमाधूतबालव्यजनो रथस्थः ।
धृतातपत्रो भरतेन साक्षादुपायसंघात इव प्रवृद्धः ॥ ११ ॥
प्रासादकालागरुधूमराजिस्तस्याः पुरो वायुवशेन भिन्ना ।
वनान्निवृत्तेन रघूत्तमेन मुक्ता स्वयं वेणिरिवाबभासे ॥ १२ ॥
श्वश्रूजनानुष्ठितचारुवेशां कर्णीरथस्थां रघुवीरपत्नीम् ।
प्रासादवातायनदृश्यबन्धैः साकेतनार्योऽञ्जलिभिः प्रणेमुः ॥ १३ ॥

मागताः) मन्त्रिवृद्धाः (अमात्यमुख्याः) तैः रक्षोभिर्हरिभिश्च सह सौधेभ्यः (हर्म्येभ्यः । धवलगृहेभ्यः) उद्गतलाजवर्षां (भ्रष्टव्रीहीणां वर्षं वृष्टिर्यस्यास्तां) उत्तोरणां (उच्छ्रिततोरणां वन्दुरमालां) अन्वयराजधानीं (रघुवंशराजधानीं) अयोध्या विवेश प्रविष्टवान् ।("अवाकिरन् बाललताः प्रसूनैराचारलाजैरिव पौरकन्याः" इत्येवं समार्थः श्लोकांशः) ।

(११.) सावरजेन शत्रुघ्नयुक्तेन सौमित्रिणा लक्ष्मणेन मन्दमाधूते बालव्यजने चामरे यस्य स रथस्थो भरतेन धृतातपत्रः (धृतं आहितं आतपत्रं राजचिह्नं छत्रं यस्य तथोक्तः) एवं चतुर्व्यूहो रामः प्रवृद्धः साक्षादुपायानां सामादीनां संघातः समष्टिरिव । विवेशेति पूर्वेण संबन्धः ।

(१२.) वायुवशेन भिन्ना प्रासादे यः कालागरुधूमस्तस्य राजी रेखा। वनान्निवृत्तेन रघूत्तमेन रामेण स्वयं मुक्ता तस्याः पुरः पुर्या वेणिरिव । आबभासे । पुरोऽपि पतिव्रतासमाधिरुक्तः । " न प्रोषिते तु संस्कुर्यान्न वेणीं च प्रमोचयेत् " इति हारीतः [यथा देशान्तरादायातो नायको नायिकाया वेणिं मोचयति–चा०] ।

(१३.) श्वश्रूजनैरनुष्ठितचारुवेशां (अनुष्ठितः रचितः चारुः हृद्यः वेशो नेपथ्यं यस्यास्तां तथोक्तां) कृतसौम्यनेपथ्याम् । "आकल्पवेशौ नेपथ्यम्" इत्यमरः । कर्णीरथः स्त्रीयोग्योऽल्परथः [कर्णीरथःप्रवहणं पुंस्कन्धोह्यमानरथविशेषः पालखी इति ख्यात इति क्षीरस्वामी–हे०] ।"कर्णीरथः प्रवहणं डयनं रथगर्भके" इति यादवः । तत्रस्थां रघुवीरपत्नीं सीतां साकेतनार्यः प्रासादवातायनेषु दृश्यबन्धैर्लक्ष्यपुटैरञ्जलिभिः प्रणेमुः ।

(१४.) स्फुरत्प्रभामण्डलं (स्फुरत् दीप्तिमत् भासुरं प्रभामण्डलं किरणजालं यस्य तत्) आनसूयमनसूयया (अत्रिपत्न्या) दत्तं शाश्वतं सदातनं (अक्षयं) अङ्गरागं (विलेपनद्रव्यं) बिभ्रती (दधाना) सा सीता भर्त्रा स्वपूर्यै शुद्धेति संदर्शिता पुनर्वह्निगतेव रराज [अंगरा-

(11.) (He entered) driving in a chariot gently fanned with two Chámaras by Saumitri with his younger brother and with an umbrella held up by Bharata, like a visibly living collection of the four political expedients.

(12.) The line of smoke of Kàlágaru issuing from the palace, being broken by the wind appeared as the braid of hair of the city, untied by the best of the Raghus himself having returned from the forest.

(13.) With folded hands the folding of which appeared in the windows of the palaces, the women of Sàketa bowed to the wife of the bravest of the Raghus, driving in a lady's vehicle and in a beautiful apparel adjusted by her mothers-in-law.

स्फुरत्प्रभामण्डलमानसूयं सा बिभ्रती शाश्वतमङ्गरागम्।
रराज शुद्धेति पुनः स्वपुर्यै संदर्शिता वह्निगतेव भर्त्रा ॥ १४ ॥
वेश्मानि रामः परिबर्हवन्ति विश्राण्य सौहार्दनिधिः सुहृद्भ्यः।
बाष्पायमाणो बलिमन्निकेतमालेख्यशेषस्य पितुर्विवेश ॥ १५ ॥
कृताञ्जलिस्तत्र यदम्ब सत्यान्नाभ्रश्यत स्वर्गफलाद्गुरुर्नः।
तच्चिन्त्यमानं सुकृतं तवेति जहार लज्जां भरतस्य मातुः ॥ १६ ॥

गस्य रक्तत्वात् तेन लिप्तसर्वावयवा सा वह्निमध्यस्था इव अदृश्यत। तथा हि रामायणे। "अंगरागं च सीतायै ददौ दिव्यं शुभानना न त्यक्ष्यतेऽगरागेण शोभा त्वां कमलानने। अनसूयादत्तोंगरागोन्यपुरुषसंगे मलिनः स्यादिति प्रसिद्धिः–हे०]।

(१५.) सुहृदो भावः सौहार्दं। (सौहार्दमित्यण् हृद्भगेत्युभयपदवृद्धिः)। सौजन्यम्। "हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य–" इत्युभयपदवृद्धिः। सौहार्दनिधी रामः सुहृद्भ्यः सुग्रीवादिभ्यः परिबर्हवन्त्युपकरणवन्ति ।("परिच्छदे नृपार्हेऽर्थे परिबर्हो व्यथापरे" इत्यमरः)। वेश्मानि विश्राण्य दत्वा (श्रणदाने चुरादिः)। आलेख्यशेषस्य [इति सुकुमारमपरुषेर्थे अपारुष्यसौकुमार्यमिति वामनः–हे०। आलेख्यं भित्तिलिखिताकृतिः शेषं यस्य–चा०] चित्रमात्रशेषस्य पितुर्बलिमत्पूजायुक्तं निकेतं गृहं बाष्पायमाणो बाष्पमुद्वमन्विवेश। "बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने" इति क्यङ्प्रत्ययः।

(१६.) तत्र निकेतने कृताञ्जलिः सन्रामः। हे अम्ब नो गुरुः पिता स्वर्गः फलं यस्य तस्मात्सत्यान्नाभ्रश्यत न भ्रष्टवानिति यदभ्रंशनं तच्चिन्त्यमानं विचार्यमाणं तव सुकृतम्। इत्येवं प्रकारेण भरतस्य मातुः कैकेय्या लज्जां जहारापानयत्। राज्ञां प्रतिज्ञापरिपालनं स्वर्गसाधनमित्यर्थः। भरतग्रहणं तदपेक्षयापि कैकेय्यनुसरणद्योतनार्थम्। [यदि दत्तः वरस्त्वया नोररीक्रियते तदानृतवादितया पिता स्वर्गाद्भ्रष्टः स्यात्। यदुक्तं। "यो वरं वरदं दत्त्वा न करोतीह तत्तथा। स याति नरकं घोरं सह पूर्वैर्न संशयः"–हे०। इति हेमाद्रिधृताद्वचनात् प्रतिश्रुतवरादाने नरकगमनस्य निर्दिष्टत्वात् किंच न केवलं सा विमातेति किन्तु प्रियभ्रातुर्भरतस्य माता इति च तच्चित्तप्रसादनं कृतवानित्यर्थः]।

(१७.) सुग्रीवविभीषणादीन् (सुग्रीवश्च विभीषणश्चतौ आदी येषां ते तथोक्तान्)।

(14.) Bearing the eternal cosmetic given by Anasuyà, which flashed forth in a halo of light, she appeared, as it were, again standing in fire being shown by her husband to his capital that she was pure.

(15.) Having given to his friends well furnished houses, Ràma the seat of good-heartedness, with tears in the eyes entered the palace containing materials of worship of his sire of whom the portrait was what remained.

(16.) There he removed the shame of Bharata's mother, saying with palms folded " Mother, the fact that our sire did not swerve from truth the fruit of which is Heaven (salvation) when considered was your own good act. "

तथैव सुग्रीवविभीषणादीनुपाचरत्कृत्रिमसंविधाभिः ।
संकल्पमात्रोदितसिद्धयस्ते क्रान्ता यथा चेतसि विस्मयेन ॥ १७ ॥
सभाजनायोपगतान्स दिव्यान्मुनीन्पुरस्कृत्य हतस्य शत्रोः ।
शुश्राव तेभ्यः प्रभवादि वृत्तं स्वविक्रमे गौरवमादधानम् ॥ १८ ॥
प्रतिप्रयातेषु तपोधनेषु सुखादविज्ञातगतार्धमासान् ।
सीतास्वहस्तोपहृताग्र्यपूजान्रक्षःकपीन्द्रान्विससर्ज रामः ॥ १९ ॥
तच्चात्मचिन्तासुलभं विमानं हृतं सुरारेः सह जीवितेन ।
कैलासनाथोद्वहनाय भूयः पुष्पं दिवः पुष्पकमन्वमंस्त ॥ २० ॥

संविधीयन्त इति संविधा भोग्यवस्तूनि । कृत्रिमसंविधाभिस्तथा तेन प्रकारेणैवोपाचरत् । यथा संकल्पमात्रेणेच्छामात्रेणोदितासिद्धयस्ते सुग्रीवादयश्चेतसि विस्मयेन क्रान्ता आक्रान्ताः ।

(१८.) स रामः सभाजनायाभिवन्दनायोपगतान्दिवि भवान्मुनीनगस्त्यादीन्पुरस्कृत्य हतस्य शत्रो रावणस्य प्रभवादि जन्मादिकं स्वविक्रमे गौरवमुत्कर्षमादधानं वृत्तं तेभ्यो मुनिभ्यः शुश्राव श्रुतवान् । विजितोत्कर्षाज्जेतुरुत्कर्ष इत्यर्थः ।

(१९.) तपोधनेषु मुनिषु प्रतिप्रयातेषु प्रतिनिवृत्य गतेषु सत्सु सुखादविज्ञात एव गतोऽर्धमासो येषांताननन्तरं सीतायाः स्वहस्तेनोपहृता [इत्यादरातिशयोक्तिः–हे०] दत्ताग्र्यपूजोत्तमसंभावना येभ्यस्तान् । एतेन सौहार्दातिशय उक्तः । रक्षःकपीन्द्रान्रामो विससर्ज विसृष्टवान् ।

(२०.) तच्चात्मचिन्तासुलभं स्वेच्छामात्रलभ्यं सुरारे रावणस्य जीवितेन सह हृतं दिवः पुष्पं पुष्पवदाभरणभूतं [शोभाकरत्वादित्यर्थः–हे०] पुष्पकं विमानं भूयः पुनरपि कैलासनाथस्य कुबेरस्योद्वहनायान्वमंस्तानुज्ञातवान् । मन्यतेर्लुङ् । भूयोग्रहणेन पूर्वमप्येतत्कौबेरमेवेति सूच्यते ।

(२१.) राम एवं पितुर्नियोगाच्छासनाद्वनवासं निस्तीर्यानन्तरं प्रतिपन्नराज्यः (प्रतिपन्नं लब्धं अंगीकृतं वा राज्यं येन स तथोक्तः) प्राप्तराज्यः सन् । धर्मार्थकामेषु यथा

(17.) And he entertained Sugrîva, Bibhîshana and others with materially created things, in such a way that they with whom all attainments were ready with the mere desire, were in mind over-powered with astonishment.

(18.) Having paid respect to the celestial sages who had come to congratulate him, he heard from them the story beginning with the birth of the foe he had slain, which cast greatness on his own exploit.

(19.) When the sages were gone back Râma dismissed the leaders of the demons and monkeys who, in pleasure had unconsciously passed half a month having been presented with highest honors at the hands of Sîtâ herself.

(20.) Then he allowed the पुष्पक balloon, the flower of the skies easily attainable through his desire, snatched from the enemy of the gods with his life, again to carry the Lord of कैलास (Kubera).

पितुर्नियोगाद्वनवासमेवं निस्तीर्य रामः प्रतिपन्नराज्यः ।
धर्मार्थकामेषु समां प्रपेदे यथा तथैवावरजेषु वृत्तिम् ॥ २१ ॥
सर्वासु मातृष्वपि वत्सलत्वात्स निर्विशेषप्रतिपत्तिरासीत् ।
षडाननापीतपयोधरासु नेता चमूनामिव कृत्तिकासु ॥ २२ ॥
तेनार्थवाँल्लोभपराङ्मुखेन तेन घ्नता विघ्नभयं क्रियावान् ।
तेनास लोकः पितृमान्विनेत्रा तेनैव शोकापनुदेन पुत्री ॥ २३ ॥

तथैवावरजेष्वनुजेषु समां वृत्तिं प्रपेदे । अवैषम्येण व्यवहृतवानित्यर्थः । ("न धर्ममर्थकामाभ्यां बबाधे न च तेन तौ नार्थं कामेन कामं वा सोऽर्थेन सदृशास्त्रिषु"। अथवा। "धर्मार्थकामाः सममेव सेव्या यस्त्वेकसेवी स जनो जघन्यः" इत्येवं समार्थः श्लोकांशः) ।

(२२.) स रामो वत्सलत्वात्स्निग्धत्वात् । न तु लोकप्रतीत्यर्थम् । "स्निग्धस्तु वत्सलः" इत्यमरः । सर्वासु मातृष्वपि निर्विशेषप्रतिपत्तिः (निर्गतः विशेषो यस्याः सा निर्विशेषा अभिन्ना प्रतिपत्तिः गौरवं यस्य तथोक्तः) तुल्यसत्कार आसीत् । कथमिव । चमूनां नेता (देवसेनानीः) षण्मुखः षड्भिराननैरापीताः पयोधराः स्तना यासां तासु कृत्तिकास्विव [उक्तं च महाभारते ।" शरस्तम्बे महात्मानमनलात्मजमीश्वरं । ममायमिति ताः सर्वाः पुत्रार्थिन्योऽभिचुक्रुशुः । तासां विदित्वा भावं तं मातृणां भगवान्प्रभुः । प्रस्नुतानां पयः षड्भिर्वदनैरपिबत्तदा । तं प्रभावं समालक्ष्य तस्य बालस्य कृत्तिकाः । परं विस्मयमापन्ना देव्यो दिव्यवपुर्धराः"–हे०] ।

(२३.) लोको लोभपराङ्मुखेन वदान्येन तेन रामेणार्थवान्धनिक आस बभूव । तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययमेतत् । विघ्नेभ्यो भयं घ्नता नुदता तेन क्रियावाननुष्ठानवानास । विनेत्रा नियामकेन तेन पितृमानास । पितृवन्नियच्छतीत्यर्थः । शोकमपनुदतीति शोकापनुदो दुःखस्य हर्ता तेन । "तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः" इति कप्रत्ययः । तेन पुत्री पुत्रवानास (दिदीपे) । पुत्रवदानन्दयतीत्यर्थः। ["येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना। स स पापादृते तासां दुष्यन्त इति घुष्यताम्"–हे०] ।

(२४.) स रामः काले (भोगप्रस्तावे) अवसरे पौराणां कार्याणि प्रयोजनानि समी-

---

(21.) Thus, having obtained the kingdom after having gone through a life in the forests by the order of his father, Rāma carried on an even dealing as well with his younger brothers as with Virtue, Wealth and Desire.

(22) On account of being (naturally) affectionate, he showed the same respect to all the mothers, as the Leader of Armies does to the Krittikas whose breasts he sucked with his six mouths.

(23) He being averse to avarice, the people became wealthy, he dispelling the fear of obstacles, they performed religious rites, he being the ruler, they were blessed with a father (in him) and he removing their griefs they were blessed with a son.

स किंवदन्तीं वदतां पुरोगः स्ववृत्तमुद्दिश्य विशुद्धवृत्तः ।
सर्पाधिराजोरुभुजोऽपसर्पं पप्रच्छ भद्रं विजितारिभद्रः ॥ ३१ ॥
निर्बन्धपृष्टः स जगाद सर्वं स्तुवन्ति पौराश्चरितं त्वदीयम् ।
अन्यत्र रक्षोभवनोषितायाः परिग्रहान्मानवदेव देव्याः ॥ ३२ ॥
कलत्रनिन्दागुरुणा किलैवमभ्याहतं कीर्तिविपर्ययेण ।
अयोघनेनाय इवाभितप्तं वैदेहिबन्धोर्हृदयं विदद्रे ॥ ३३ ॥
किमात्मनिर्वादकथामुपेक्षे जायामदोषामुत संत्यजानि ।
इत्येकपक्षाश्रयविक्लवत्वादासीत्स दोलाचलचित्तवृत्तिः ॥ ३४ ॥

तरं वा मे भ्रातॄन् वा कैकयीमथ । न भेतव्यं त्वया ब्रूहि शापितोसि ममोपरि । इत्युक्तः प्राह विजयो देव सर्वं वदन्ति ते । कृतं सुदुष्करं कर्म रामेण विदितात्मना । किन्तु हत्वा दशग्रीवं सीतामाहृत्य राघवः । अमर्षं पृष्ठतः कृत्वा स्ववेश्म प्रत्यपादयत्" इति रामायणे–हे०]। "अपसर्पश्चरः स्पशः" इति । "किंवदन्ती जनश्रुतिः" इति चामरः ।

(३२.) निर्बन्धेनाग्रहेण पृष्टः सोऽपसर्पो जगाद । किमिति । हे मानवदेव रक्षोभवने उषिताया देव्याः सीतायाः परिग्रहात्स्वीकारादन्यत्रेतरांशे । तं वर्जयित्वेत्यर्थः । [अन्यत्रेति वर्जनार्थेऽव्ययं–चा०]। त्वदीयं सर्वं चरितं पौराः स्तुवन्ति ।

(३३.) एवं किल कलत्रनिन्दया गुरुणा दुर्वहेण कीर्तिविपर्ययेणापकीर्त्याभ्याहतं वैदेहिबन्धोर्वैदेहिवल्लभस्य । "ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्" इति ह्रस्वः । कालिदास इतिवत् । हृदयम् । अयोघनेनाभितप्तं सतप्तमय इव । विदद्रे विदीर्णम् । [प्राक् सीतामिलितमभूदिदानीं पृथगजनि–हे०] । कर्तरि लिट् । [कर्मकर्त्तर्यात्मनेपदं–हे०] ।

(३४.) आत्मनो निर्वादोऽपवाद एव कथा तां किमुपेक्षे । उत । [अहो उताहो किमुत विकल्पे किमुत च–हे०] । अदोषां साध्वीं जायां संत्यजानि । उभयत्रापि प्रश्ने लोट् । इत्येकपक्षाश्रयेऽन्यतरपक्षपरिग्रहे विक्लवत्वादपरिच्छेत्तृत्वात्स रामो दोलेव चला चित्तवृत्तिर्यस्य स आसीत् ।

(31.) He the foremost among the eloquent, of pure conduct, having arms long as the serpent-king, and who had conquered powerful enemies asked his spy Bhadra as to any rumour about his own conduct

(32.) Being pressed he said, " The citizens praise all your actions save, O king of men, your acceptance of the queen who had dwelt in the palace of the Rākshasa.

(33) The heart of the consort of Vaidehi thus smitten by a reverse of fame, that was heavy on account of the scandal regarding his wife, was rent as heated iron beaten by a hammer.

(34.) " Shall I disregard the tale of the evil report concerning me or shall I abandon my blameless wife ? ": thus being distracted as to which course to take up he was in a condition of mind oscillating like a swing.

निश्चित्य चानन्यनिवृत्ति वाच्यं त्यागेन पत्न्याः परिमार्ष्टुमैच्छत् ।
अपि स्वदेहात्किमुतेन्द्रियार्थाद्यशोधनानां हि यशो गरीयः ॥ ३५ ॥
स संनिपात्यावरजान्हतौजास्तद्विक्रियादर्शनलुप्तहर्षान् ।
कौलीनमात्माश्रयमाचचक्षे तेभ्यः पुनश्चेदमुवाच वाक्यम् ॥ ३६ ॥
राजर्षिवंशस्य रविप्रसूतेरुपस्थितः पश्यत कीदृशोऽयम् ।
मत्तः सदाचारशुचेः कलङ्कः पयोदवातादिव दर्पणस्य ॥ ३७ ॥
पौरेषु सोऽहं बहुलीभवन्तमपां तरंगेष्विव तैलबिन्दुम् ।
सोढुं न तत्पूर्वमवर्णमीशे आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः ॥ ३८ ॥

(३५.) किंच । वाच्यमपवादम् ।["उपक्रोशश्च निवादो विज्ञेयं वाच्यमद्वयोः" इति प्रतापमार्तण्डः–हे०] । नास्त्यन्येनत्यागातिरिक्तोपायेन निवृत्तिर्यस्य तदनन्यनिवृत्ति । निश्चित्य पत्न्यास्त्यागेन परिमार्ष्टुं परिहर्तुमैच्छत् । तथाहि । यशोधनानां पुंसां स्वदेहादपि यशो गरीयो गुरुतरम् । इन्द्रियार्थात्स्रक्चन्दनवनितादेरिन्द्रियविषयाद्गरीय इति किमुत वक्तव्यम् [उक्तं च रामायणे । "अथाहं जीवितं जह्यां युष्मान्वा पुरुषर्षभाः । अपवादभयाद्भीतः किं पुनर्जनकात्मजां"–हे०] । " पञ्चमी विभक्ते " इत्युभयत्रापि पञ्चमी । सीता चेन्द्रियार्थ एव ।

(३६.) हतौजा निस्तेजस्कः स रामस्तस्य रामस्य विक्रियादर्शनेन लुप्तहर्षान् (निरानन्दान्) अवरजान्संनिपात्य संगमय्यात्माश्रयं (आत्मा आश्रयो यस्य तत्) स्वविषयकं कौलीनं निन्दां (रक्षोहृताया देव्याः पुनर्ग्रहणेन पौरा मां निन्दन्ति इत्येवंरूपां) तेभ्य आचचक्षे । पुनरिदं वाक्यमुवाच च ।

(३७.) रवेः प्रसूतिर्जन्म यस्य तस्य राजर्षिवंशस्य सदाचारशुचेः सद्वृत्ताच्छुद्धान्मत्तो मत्सकाशात् । दर्पणस्य पयोदवातादिव । अम्भःकणादित्यर्थः । कीदृशोऽयं कलङ्क उपस्थितः प्राप्तः पश्यत (तथाहि । " यत् सावित्र्यैर्दीपितं भूमिपालैर्लोकश्रेष्ठैः साधु शुद्धं चरित्रम् । मत्संबन्धात् कश्मला किंवदन्ती स्याच्चेदस्मिन् हन्त धिङ् मामधन्यम्) ।

(३८.) सोऽहम् । अपां तरंगेषु तैलबिन्दुमिव । पौरेषु बहुलीभवन्तं प्रसरन्तम् । स

(35.) Convinced that the slander was not to be got clear of (removed) by any other means, he was willing to wipe it off by the abandonment of his wife; for, to those whose wealth consists in fame, fame is more precious than their own body to say nothing of the object of sense.

(36.) With his spirits broken down having called together his younger brothers whose cheerfulness was blighted by the sight of that change in him, he made known to them the evil report about himself and added these words.

(37.) " See! what a stain this has been on account of me to the family of the Royal Sages, sprung from the Sun and unblemished with its pure conduct, as to a mirror from a vapoury freeze.

(38.) Such a one as I am not able to endure the scandal the first of its kind, spreading among the people like a drop of oil on waves of water, just as a mighty elephant does not bear its tying post.

तस्यापनोदाय फलप्रवृत्तौ उपस्थितायामपि निर्व्यपेक्षः ।
त्यक्ष्यामि वैदेहसुतां पुरस्तात्समुद्रनेमिं पितुराज्ञयेव ॥ ३९ ॥
अवैमि चैनामनघेति किंतु लोकापवादो बलवान्मतो मे ।
छाया हि भूमेः शशिनो मलत्वेनारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः ॥ ४० ॥
रक्षोवधान्तो न च मे प्रयासो व्यर्थः स वैरप्रतिमोचनाय ।
अमर्षणः शोणितकाङ्क्षया किं पदा स्पृशन्तं दशति द्विजिह्वः ॥ ४१ ॥

एव पूर्वो यस्य स तम् । तत्पूर्वमवर्ण [विरुद्धाः वर्णाः यस्य तं तथोक्तं । यद्वा । विपर्ययं अवर्णाः आक्षेपनिर्वादाः–हे०] अपवादम् । " अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादव-त् " इत्यमरः । द्विपेन्द्रः । आलानमेवालानिकम् । विनयादित्वात्स्वार्थे ठक् । अथवालानं ब-न्धनं प्रयोजनमस्येत्यालानिकम् । " प्रयोजनम् " इति ठक् । स्थाणुं स्तम्भमिव । चूतवृक्ष इ-तिवत्सामान्यविशेषभावादपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यम् । सोढुं नेशे न शक्नोमि ।

(३९.) तस्यावर्णस्यापनोदाय (नाशाय दूरीकरणाय वा) फलप्रवृत्तावपत्योत्पत्तावुप-स्थितायां सत्यामपि निर्व्यपेक्षो निःस्पृहः सन् । वैदेहसुताम् (सीतां) । पुरस्तात्पूर्वं पितुराज्ञ-या समुद्रनेमिम् (सागरवेष्टितां समग्रां महीं) समुद्रो नेमिरिव नेमिर्यस्याः सा भूमिः । ता-मिव । त्यक्ष्यामि । ननु सर्वथा साध्वी न त्याज्येत्यत्राह––

(४०.) एनां सीतामनघा (निष्पापा) साध्वीति चावैमि । किंतु मे मम लोकापवादः (कलंकः) बलवान् (दुःसहः) मतः । [क्तस्य च वर्तमाने षष्ठी । यद्वा । ते मेशब्दौ निपातेषु द्र-ष्टव्यौ त्वया मया इत्येतस्मिन्नर्थे इति वामनः–हे०] । कुतः । हि यस्मात्प्रजाभिर्भूमेश्छाया प्रतिबिम्बं शुद्धिमतो निर्मलस्य शशिनो मलत्वेन कलङ्कत्वेनारोपिता [तथा ज्योतिःशास्त्रे । " शशमेके मृगं त्वन्ये भूच्छायामपरे विदुः । इन्दोर्मण्डलमालिन्यं तमःस्पर्शमलं परे । उक्तं च । " अंकं केपि शशंकिरे जलनिधेः पंकं परे मेनिरे । सारंगं कतिचिच्च संजगदिरे भूमेश्च बिम्बं परे । इन्दोर्यद्दलितेन्द्रनीलशकलश्यामं दरीदृश्यते । तन्मन्ये परिपीतमंधतमसं कुक्षि-स्थमालोक्यते "–हे०] । अतो लोकापवाद एव बलवानित्यर्थः ।

(४१.) किंच । मे रक्षोवधान्तः प्रयासो व्यर्थो न । किंतु स वैरप्रतिमोचनाय वैरशो-धनाय । तथा हि । अमर्षणोऽसहनः (क्रोधनः) द्विजिह्वः सर्पः पदा पादेन स्पृशन्तं पुरुषं शोणितकाङ्क्षया दशति किम् । किंतु वैरनिर्यातनायेत्यर्थः ।

(39.) In order to blot it out, I will abandon the daughter of the Lord of Videha, being regardless, though the appearance of a child is near at hand, as formerly I did the ocean-girded earth at my sire's behest.

(40.) I know she is sinless. Public reproach, however appears powerful to me ; for, people falsify the shadow of the earth on the pure moon as being a stain.

(41.) My effort which ended in the destruction of that Rākshasa was not vain: it was for getting rid of enmity. Does the angry snake bite one who treads upon it with a thirst for blood ? "

तदेष सर्गः करुणार्द्रचित्तैर्न मे भवद्भिः प्रतिषेधनीयः ।
यद्यर्थिता निर्हृतवाच्यशल्यान्प्राणान्मया धारयितुं चिरं वः ॥ ४२ ॥
इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां नितान्तरूक्षाभिनिवेशमीशम् ।
न कश्चन भ्रातृषु तेषु शक्तो निषेद्धुमासीदनुमोदितुं वा ॥ ४३ ॥
स लक्ष्मणं लक्ष्मणपूर्वजन्मा विलोक्य लोकत्रयगीतकीर्तिः ।
सौम्येति चाभाष्य यथार्थभाषी स्थितं निदेशे पृथगादिदेश ॥ ४४ ॥
प्रजावती दोहदशंसिनी ते तपोवनेषु स्पृहयालुरेव ।
स त्वं रथी तद्व्यपदेशनेयां प्राप्य वाल्मीकिपदं त्यजैनाम् ॥ ४५ ॥

(४२.) तत्तस्मादेष मे सर्गो निश्चयः । " सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु " इत्यमरः । करुणार्द्रचित्तैः (अनवद्यात्मभिः) भवद्भिर्न प्रतिषेधनीयः (निवारणीयः) । निर्हृतं वाच्यमेव शल्यं येषां तान्प्राणान्मया । [गतिबुद्धीत्यादिना नियमान्मयेति कर्त्तरि तृतीया—चा०] चिरं धारयितुं धारणं कारयितुं वो युष्माकमर्थितार्थित्वमिच्छा यदि। अस्तीति शेषः ।

(४३.) इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां विषये नितान्तरूक्षाभिनिवेशमतिक्रूराग्रहमीशं स्वामिनं तेषु भ्रातृषु मध्ये कश्चनापि निषेद्धुं निवारयितुमनुमोदितुं प्रवर्तयितुं वा शक्तो नासीत् । पक्षद्वयस्यापि प्रबलत्वादित्यर्थः ।

(४४.) लोकत्रयगीतकीर्तिः (त्रैलोक्यप्रथितयशाः) यथार्थभाषी (सत्यवादी) लक्ष्मणपूर्वजन्मा लक्ष्मणाग्रजः [यद्यपि भरते लक्ष्मणाग्रजत्वं तथापि प्राधान्यात् प्रकृतत्वाद्रामः—हे०] । स रामो निदेशे स्थितमाज्ञाकारिणं लक्ष्मणं विलोक्य हे सौम्य [सौम्यदेवतेत्यधिकारे सोमाद्यणोविधानात् । अन्यत्र सौम्येति चिन्त्यं। उपमानात्साधुः।" सौम्यस्तु सुंदरे सोमदैवते" इत्यमरः—हे०]। सुभग इत्याभाष्य च पृथग्भरतशत्रुघ्नाभ्यां विनाकृत्यादिदेशाज्ञापयामास ।

(४५.) दोहदो गर्भिणीमनोरथः । तच्छंसिनी ते प्रजावती भ्रातृजाया । " प्रजावती भ्रातृजाया " इत्यमरः । तपोवनेषु स्पृहयालुरेव सस्पृहेव । " स्पृहिगृहि-" इत्यादिनालुच्प्रत्ययः । स त्वं रथी सन् । तद्व्यपदेशेन दोहदमिषेण नेयां नेतव्यामेनां सीतां वाल्मीकेः

(42.) "This my resolve, therefore, should not be contradicted by you with minds softened by compassion, if you have the desire that I should longer endure life with the dart of the scandal taken off."

(43.) To the Lord who said thus with a very unfeeling determination against Janaka's daughter, not one among the brothers dared speak in contradiction nor could any follow him.

(44.) The elder brother of Lakshmana whose fame the three worlds sing, and who spoke what he meant, looking at Lakshmana who was ready at his (Râma's) word and addressing him as his gentle brother, (thus) directed him apart.

(45.) Thy brother's wife declaring her longing, is already desirous to go to penance-groves; thou then with a chariot, having taken her capable of being carried under that pertext, to the place of Valmiki abandon her.

स शुश्रुवान्मातरि भार्गवेण पितुर्नियोगात्प्रहृतं द्विषद्वत् ।
प्रत्यग्रहीदग्रजशासनं तदाज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीया ॥ ४६ ॥
अथानुकूलश्रवणप्रतीतामत्रस्नुभिर्युक्तधुरं तुरङ्गैः ।
रथं सुमन्त्रप्रतिपन्नरश्मिमारोप्य वैदेहसुतां प्रतस्थे ॥ ४७ ॥
सा नीयमाना रुचिरान्प्रदेशान्प्रियंकरो मे प्रिय इत्यनन्दत् ।
नाबुद्ध कल्पद्रुमतां विहाय जातं तमात्मन्यसिपत्त्रवृक्षम् ॥ ४८ ॥

पदं स्थानं प्रापय्य गमयित्वा । "विभाषापः" इत्ययादेशः । त्यज [तथाहि । "अद्यैव रात्रौ जानक्या दोहदस्तापसीक्षणे तन्मिषेण रथे स्थाप्य मोचयैनां महद्वने" इति पद्मपुराणे—हे०]॥

(४६.) पितुर्जमदग्नेर्नियोगाच्छासनाद्भार्गवेण जामदग्न्येन । कर्त्रा । "न लोक-" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । मातरि (रेणुकायां) द्विषतीव द्विषद्वत् । "तत्र तस्यैव" इति वतिप्रत्ययः । प्रहृतं ["पित्राज्ञप्तो जामदग्न्यो मातरं चाप्यघातयत् । गुरोराज्ञा नैव लंघ्या युक्तायुक्तापि सर्वथा"—हे०]। प्रहारं शुश्रुवाञ्श्रुतवान् । "भाषायां सदवसश्रुवः" इति क्वसु-प्रत्ययः । स लक्ष्मणस्तदग्रजशासनं प्रत्यग्रहीत् (स्वीचक्रे) । [कथं क्रूरे कर्मणि अंगीकारः इत्याह—हे०] । हि यस्माद्गुरूणाम् [अग्रजस्य जनककल्पत्वाद् गुरुत्वं—चा०] आज्ञा अविचारणीया ["अकृत्यमपि कार्यं वै गुर्वाज्ञां नैव लंघयेत्" इति पद्मपुराणे—वि०] ।

(४७.) अथासौ लक्ष्मणः । अनुकूलश्रवणेन प्रतीताम् (भागीरथीतपोवनगमनरूपेण) इष्टाकर्णनेन तुष्टां वैदेहसुतामत्रस्नुभिरभीरुभिर्गर्भिणीवहनयोग्यैः (मन्दगामिभिः) । "तृसि-गृधिधृषिक्षिपेः क्नुः" इति क्नुप्रत्ययः । तुरंगैर्युक्तधुरं सुमन्त्रेण प्रतिपन्नरश्मिं गृहीतप्रग्रहं रथमारोप्य प्रतस्थे ।

(४८.) सा सीता रुचिरान् (मनोज्ञान्) प्रदेशान्नीयमाना प्राप्यमाणा सती मे मम प्रियः प्रियं करोतीति प्रियंकरः प्रियकारीत्यनन्दत् । "क्षेमप्रियमद्रेऽण्च" इति चकारात्खच्प्रत्ययः । तं प्रियमात्मनि विषये कल्पद्रुमतां (देववृक्षतां) विहायासिपत्रवृक्षं [तथा भागवते । "यस्त्विह वै निजवेदपथादनापद्यपगतः पाषण्डं चोपगतस्तमसिपत्रवनं प्रवेश्य"—वि०] जातं नाबुद्ध नाज्ञासीत । बुध्यतेर्लुङ् । असिपत्त्रः खड्गाकारदलः नारकोनाम कोऽप्यपूर्वो वृक्षविशेषः । "असिपत्रो भवेत्कोषाकारे च नरकान्तरे" इति विश्वः। आसन्नघातुक इति भावः।

(46.) Hearing how Bhārgava struck his mother like a foe at the command of his sire, he accepted the injunction of his elder brother; for the commands of elders are not to be questioned.

(47.) On this he set out having placed the daughter of Videha-king delighted at hearing the agreeable news, in a chariot to which were yoked fearless horses and the reins of which were held up by Sumantra.

(48.) As she was being carried to the regions of her desire she delighted at the thought that her dear husband was one who did whatever was agreeable to her; she was not aware that he having relinquished the virtue of (having ceased to be the all-yielding-tree had turned within himself into a sword-leafed-tree.

जुगूह तस्याः पथि लक्ष्मणो यत्सव्येतरेण स्फुरता तदक्ष्णा ।
आख्यातमस्यै गुरु भावि दुःखमत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनेन ॥ ४९ ॥
सा दुर्निमित्तोपगताद्विषादात्सद्यः परिम्लानमुखारविन्दा ।
राज्ञः शिवं सावरजस्य भूयादित्याशशंसे करणैरबाह्यैः ॥ ५० ॥
गुरोर्नियोगाद्वनितां वनान्ते साध्वीं सुमित्रातनयो विहास्यन् ।
अवार्यतेवोत्थितवीचिहस्तैर्जह्नोर्दुहित्रा स्थितया पुरस्तात् ॥ ५१ ॥

(४९.) पथि लक्ष्मणो यद्दुःखं तस्याः सीताया जुगूह प्रतिसत्द्वंतवांस्तद्गुरु भावि भविष्यद्दुःखमत्यन्तलुप्तं प्रियदर्शनं यस्य तेन [नितांतत्यक्तपतिसंगमेन–व०] स्फुरता ["अशुभानि बहून्येव पश्यामि रघुनन्दन । नयनं मे स्फुरत्यद्य गात्रोत्कम्पश्च जायते हृदयं चैव सौमित्रे अस्वस्थमिव लक्षये । औत्सुक्यं परमं चापि अधृतिश्च परा मम । पुरे जनपदे चापि कुशलं प्राणिनामपि । इत्यंजलिकृता सीता देवता अभ्ययाचत" इति रामायणे–ध०] सव्येतरेण दक्षिणेनाक्ष्णास्यै सीताया आख्यातम् ।["वामं शरीरं सव्यं स्यात्"।"दृगन्तमध्ये स्फुरणेर्थसंपत्। सोत्कण्ठता स्यात्स्फुरिते दृगादौ । जयो दृशोधःस्फुरणे रणे स्यात् । प्रियश्रुतिः स्यात् स्फुरिते च कर्णे । पुंसां सदा दक्षिणदेहभागे । स्त्रीणां तु वामावयवे प्रजातः। स्पन्दः फलानि प्रदिशत्यवश्यं । निहंत्यनुक्तांगाविपर्ययेण" इति वसंतराजः–हे०] । स्त्रीणां दक्षिणाक्षिस्फुरणं दुर्निमित्तमाहुः ।

(५०) सा सीता दुर्निमित्तेन दक्षिणाक्षिस्फुरणरूपेणोपगतात्प्राप्ताद्विषादाद्दुःखात्सद्यः परिम्लानमुखारविन्दा (क्लान्तवदनपद्मा सती) सावरजस्य सानुजस्य राज्ञो रामस्य शिवं भूयादित्यबाह्यैः करणैरन्तःकरणैराशशंसे [उक्तं च पद्मपुराणे ।"रामे भूयाद्धि कल्याणं भरते वा तथानुजे । तत्प्रजासु च सर्वत्र मा भवन्तु विपर्ययाः"–ध०]। शंसतेरपेक्षायामात्मनेपदमिष्यते । करणैरिति बहुवचनं क्रियावृत्त्यभिप्रायम् । पुनःपुनराशशंस इत्यर्थः ।

(५१.) गुरोर्ज्येष्ठस्य नियोगात्साध्वीं वनिताम् । अत्याज्यामित्यर्थः । वनान्ते ।("अन्तोऽध्यवसिते मृत्यौ स्वरूपे निश्चयेऽन्तिके" इति वैजयन्ती) । विहास्यंस्त्यक्ष्यन्सुमित्रातनयो लक्ष्मणः पुरस्तादग्रे ।("प्राच्यां पुरस्तात्प्रथमे पुरोर्थेऽग्रत इत्यपि"इति वैजयन्ती)।स्थितया जह्नोर्दुहित्रा जाह्नव्योत्थितैर्वीचिहस्तैरवार्यतेव । अकार्यं मा कुर्वित्यवार्यतेव । इत्युत्प्रेक्षा ।

(५२.) सत्यसंधः सत्यप्रतिज्ञः स लक्ष्मणो यन्त्रा सारथिना निगृहीतवाहाद्रुद्धाश्वाद्रथा-

---

(49.) The great misfortune that was to befall her which Lakshmana concealed from her in the way was yet foreboded to her by her throbbing right-eye which for ever lost the sight of her Lord.

(50.) With her lotus-like face turned suddenly pale by the dejection caused by the evil omen, she wished welfare by means of her inner senses (in her heart) to the king and his younger brothers.

(51.) The son of Sumitrâ about to desert the chaste wife in the forest by the command of his elder brother was, as it were, prevented by the daughter of Jahnu flowing in front with her hands lifted up in the form of waves.

रथात्स यन्त्रा निगृहीतवाहात्तां भ्रातृजायां पुलिनेऽवतार्य ।
गङ्गां निषादाहृतनौविशेषस्ततार संधामिव सत्यसंधः ॥ ५२ ॥
अथ व्यवस्थापितवाक्कथंचित्सौमित्रिरन्तर्गतबाष्पकण्ठः ।
औत्पातिको मेघ इवाश्मवर्षं महीपतेः शासनमुज्जगार ॥ ५३ ॥
ततोऽभिषङ्गानिलविप्रविद्धा प्रभ्रश्यमानाभरणप्रसूना ।
स्वमूर्तिलाभप्रकृतिं धरित्रीं लतेव सीता सहसा जगाम ॥ ५४ ॥
इक्ष्वाकुवंशप्रभवः कथं त्वां त्यजेदकस्मात्पतिरार्यवृत्तः ।
इति क्षितिः संशयितेव तस्यै ददौ प्रवेशं जननी न तावत् ॥ ५५ ॥

भ्रातृजायां पुलिने (सैकते) अवतार्यारोप्य निषादेन किरातेन।[“निषादःश्वपचावन्तेवासी चाण्डालपुष्कलाः । आचाण्डालात्तु संकीर्णाः” इत्यत्र क्षीरस्वामी । यत्स्मृतिः । “ विप्रान्मूर्द्धावसिक्तस्तु क्षत्रियायां विशः स्त्रियां । जातोम्बष्ठस्तु शूद्रायां निषादः पारशवोपि च । ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते । निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते ”–हे०]। आहृतनौविशेष आनीतदृढनौकः सन् । गङ्गां भागीरथीम् । संधां प्रतिज्ञामिव । ततार । “संधा प्रतिज्ञा मर्यादा ” इत्यमरः ।

(५३.) अथ कथंचिद्व्यवस्थापिता प्रकृतिमापादिता वाग्येन सः । अन्तर्गतबाष्पः कण्ठो यस्य सः । कण्ठस्तम्भिताश्रुरित्यर्थः । सौमित्रिर्महीपतेः (रामस्य) शासनम् । उत्पाते भव औत्पातिकः [उत्पातोऽशुभसूचनं प्रयोजनं यस्य सः–हे०] मेघोऽश्मवर्षं शिलावर्षमिव उज्जगारोद्गीर्णवान् । दारुणत्वेनावाच्यत्वादुज्जगारेत्युक्तम् ।

(५४.) ततः अभिषङ्गः (भर्तृपरित्यागरूपः) पराभवः । “ शापे त्वभिषङ्गः पराभवः ” इत्यमरः । स एवानिलस्तेन विप्रविद्धा अभिहता । प्रभ्रश्यमानानि पतन्त्याभरणान्येव प्रसूनानि यस्याः सा सीता लतेव । सहसा स्वमूर्तिलाभस्य स्वशरीरलाभस्य स्वोत्पत्तेः प्रकृतिं कारणं [उत्पत्तिस्थानं–हे०] धरित्रीं जगाम । भूमौ पपातेत्यर्थः । स्त्रीणामापदि मातैव शरणमिति भावः ।

(५५.) इक्ष्वाकुवंशप्रभवः । महाकुलप्रसूतिरित्यर्थः । आर्यवृत्तः साधुचारितः पतिर्भर्ता त्वामकस्मात् । [विभक्तिप्रतिरूपकं अव्ययं–हे०]। अकारणात्कथं त्यजेत्। असंभावितमित्यर्थः।

(52.) On the sandy shore having helped his brother's wife down the chariot whose steeds were reined in by the charioteer he crossed the Gangà an excellent boat being brought to him by the ferry-man; as if he true to his word went beyond (fulfilled or made good) his word.

(53.) Then Saumitri whose voice was choked with tears, having any how settled his words gave utterance to the command of the King, like a protentous cloud that hurls down the shower of stones.

(54.) When Sità like a creeper violently-shaken by the wind (in the form) of the outrage, with the flowers (in the form) of ornaments dropping down fell at once to the Earth the origin of her bodily existence.

(55.) " How can thy Lord of noble conduct sprung from the race of Iks-

सा लुप्तसंज्ञा न विवेद दुःखं प्रत्यागतासुः समतप्यतान्तः ।
तस्याः सुमित्रात्मजयत्नलब्धो मोहादभूत्कष्टतरः प्रबोधः ॥ ५६ ॥
न चावदद्भर्तुरवर्णमार्या निराकरिष्णोर्वृजिनादृतेऽपि ।
आत्मानमेव स्थिरदुःखभाजं पुनः पुनर्दुष्कृतिनं निनिन्द ॥ ५७ ॥
आश्वास्य रामावरजः सतीं तामाख्यातवाल्मीकिनिकेतमार्गः ।
निघ्नस्य मे भर्तृनिदेशरौक्ष्यं देवि क्षमस्वेति बभूव नम्रः ॥ ५८ ॥

इति संशयितेव संदिहानेव तावत् [इति पश्चात्प्रवेशं दास्यतीति सूच्यते-हे०] । त्यागहेतुज्ञानावधेः प्रागित्यर्थः । जननी क्षितिस्तस्यै सीतायै प्रवेशम् । आत्मनीति शेषः । न ददौ । ["तदैव पृथिवी तात जग्राह तनयामिमां । रामो विपापिनीं सीतां न जह्यादिति शंकिनी " इति रामाश्वमेधे-ध० वि०] ।

(५६.) लुप्तसंज्ञा नष्टचेतना मूर्छिता सा दुःखं न विवेद । प्रत्यागतासुर्लब्धसंज्ञा सत्यन्तः समतप्यत (यथा कुमारसंभवे-"कृतोपकारेव रतिर्बभूव")। दुःखेनादह्यतेत्यर्थः। तपेः कर्मणि लङ् । कर्मकर्तरीति केचित् । तन्न । " तपस्तपःकर्मकस्यैव " इति यङ्नियमात् (उक्तं च । " विपरीतं मया चेदं त्रयं सर्वमुपार्जितं तदिमामापदं प्राप्य भृशं तप्यामहे वयं" । "तप्स्यसे वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थबाणप्रपीडिताम्" । "कामार्थः परिहीणोयं तप्येयं तेन पुत्रकाः")। तस्याः। सीतायाः सुमित्रात्मजयत्नलब्धः प्रबोधो मोहात्कष्टतरोऽतिदुःखदोऽभूत् । दुःखवेदनासंभवादिति भावः ।

(५७.) आर्या साध्वी सा सीता वृजिनादृत एनसो विनापि । "कलुषं वृजिनैनोऽघम्" इत्यमरः । "अन्यारादितरर्ते-" इत्यादिना पञ्चमी । निराकरिष्णोर्निरासकस्य। "अलंकृञ्-" इत्यादिनेष्णुच्प्रत्ययः । भर्तुरवर्णमपवादम् न चावदन्नैवावादीत् । किंतु स्थिरदुःखभाजमत एव दुष्कृतिनमात्मानं पुनः पुनः (मुहुर्मुहुः) निनिन्द (गर्हितवती) ।

(५८.) रामावरजो लक्ष्मणः सतीं साध्वीं तामाश्वास्य । आख्यात उपदिष्टो वाल्मीकेर्निकेतस्याश्रमस्य मार्गो येन स तथोक्तः सन् । [यथा रामाश्वमेधे । "समीपे ते मुनेरस्ति वाल्मीकेराश्रमो महान्"-सु०ध०] निघ्नस्य पराधीनस्य ।" अधीनो निघ्न आयत्तः" इत्यमरः। मे भर्तृनिदेशेन स्वाम्यनुज्ञया हेतुना यद्रौक्ष्यं पारुष्यं तद्देवि क्षमस्व।इति नम्रः प्रणतो बभूव ।

vâku have abandoned thee without any reason"—thus suspecting, as it were, the mother Earth did not at first give her entrance.

(56.) She did not feel her grief when she had lost her senses, (but) when restored to herself she burned within (thus) her revival, brought about by the endeavours of Sumitrâ's son, became to her more painful than the swoon.

(57.) The noble lady did not speak ill of her husband who had discarded her even without a fault ; but again and again condemned herself as a wicked woman consigned to everlasting misery (wedded to everlasting torturers).

(58.) The younger brother of Râma consoled that noble lady and having pointed the way to Valmiki's residence, became prostrate saying " O queen, dependent as I am, forgive my cruelty in executing the order of the King.

सीता तमुत्थाप्य जगाद वाक्यं प्रीतास्मि ते सौम्य चिराय जीव ।
बिडौजसा विष्णुरिवाग्रजेन भ्रात्रा यदित्थं परवानसि त्वम् ॥ ५९ ॥
श्वश्रूजनं सर्वमनुक्रमेण विज्ञापय प्रापितमत्प्रणामः ।
प्रजानिषेकं मयि वर्तमानं सूनोरनुध्यायत चेतसेति ॥ ६० ॥
वाच्यस्त्वया मद्वचनात्स राजा वह्नौ विशुद्धामपि यत्समक्षम् ।
मां लोकवादश्रवणादहासीः श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य ॥ ६१ ॥

(५९.) सीता तं लक्ष्मणमुत्थाप्य वाक्यं जगाद । किमिति । हे सौम्य साधो ते प्रीतास्मि । चिराय चिरं जीव । यद्यस्मात् । बिडौजसेन्द्रेण विष्णुः [आदित्यत्वे शक्रस्य विष्णुः कनीयान्–हे०] उपेन्द्र इव । अग्रजेन ज्येष्ठेन भ्रात्रा त्वमित्थं परवान्परतन्त्रोऽसि ।

(६०.) सर्वं श्वश्रूजनमनुक्रमेण प्रापितमत्प्रणामः सन् । मत्प्रणाममुक्त्वेत्यर्थः । विज्ञापय । किमिति । निषिच्यत इति निषेकः । मयि वर्तमानं सूनोस्त्वत्पुत्रस्य प्रजानिषेकं गर्भं चेतसानुध्यायत शिवमस्त्विति [यथा रामाश्वमेधे । "श्वश्रूजनं ब्रूहि सर्वं मत्संदेशं रघूत्तम। त्यक्ता वने महाघोरे रामेण निरघा सती"–ध० वि०] चिन्तयतेति (प्रार्थनायां लोट्) ।

(६१.) स राजा त्वया मद्वचनान्मद्वचनमिति कृत्वा । ल्यब्लोपे पञ्चमी । वाच्यो वक्तव्यः । किमित्यत आह वह्नावित्यादिभिः सप्तभिः श्लोकैः—अक्ष्णोः समीपे समक्षम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः सामीप्यार्थे वा । " अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः " इति समासान्तष्टच्प्रत्ययः । समक्षमग्रे वह्नौ विशुद्धामपि मां लोकवादस्य मिथ्यापवादस्य श्रवणाद्धेतोरहासीरत्याक्षीरिति यत्तच्छ्रुतस्य प्रख्यातस्य कुलस्य सदृशं किम् [अनेन धीरानायिकात्वं । तथा रुद्रभट्टः "साधारा वक्ति वक्रोक्त्या प्रियं कोपान्निरागसम्"–हे०] किंत्वसदृशमित्यर्थः । यद्वा। श्रुतस्य श्रवणस्य कुलस्य चेति योजना । कामचार्यसीति भावः["सौमित्रे गच्छ रामं त्वं धर्ममूर्तिं यशोनिधिं । मद्वाक्यमेव त्वं ब्रूयाः समक्षं तपसां निधेः । मां तत्याज भवान् यद्वै जानन्नपि विपापिनीं । कुलस्य सदृशं किंवा शास्त्रज्ञानस्य तत्फलं "–ध० वि०] ।

(६२.) अथवा कल्याणबुद्धेः [कल्याणी शोभना बुद्धिर्यस्य तस्येति पुंवद्भावः–हे०] सुधियस्तव । कर्तुः । मयि विषयेऽयं त्यागो न कामचार इच्छया करणं न शङ्कनीयः । कामचारशङ्कापि न क्रियत इत्यर्थः । किंतु ममैव जन्मान्तरपातकानामप्रसह्यो विपच्यत इति

(59.) Having raised him up Sitâ said the words, " Good man, I am pleased with you ; may you live long ; if you are thus dependent on your elder brother as is Vishnu on Indra.

(60.) "Having conveyed my regards to all my mothers-in-law in due order make them this request ' Bless in your mind the seed of your son's progeny lying in me' (i. e. in my womb)."

(61.) Say to the King by my order " That you have abandoned me by hearing the calumny raised by the people even though I was purified by fire in your presence, is it (this act of yours) consistent with (worthy of) your renowned family ?"

कल्याणबुद्धेरथ वा तवायं न कामचारो मयि शङ्कनीयः।
ममैव जन्मान्तरपातकानां विपाकविस्फूर्जथुरप्रसह्यः ॥ ६२ ॥
उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीं वनं मया सार्धमसि प्रपन्नः।
तदास्पदं प्राप्य तयातिरोषात्सोढास्मि न त्वद्भवने वसन्ती ॥ ६३ ॥
निशाचरोपप्लुतभर्तृकाणां तपस्विनीनां भवतः प्रसादात्।
भूत्वा शरण्या शरणार्थमन्यां कथं प्रपत्स्ये त्वयि दीप्यमाने ॥ ६४ ॥
किं वा तवात्यन्तवियोगमोघे कुर्यामुपेक्षां हतजीवितेऽस्मिन्।
स्याद्रक्षणीयं यदि मे न तेजस्त्वदीयमन्तर्गतमन्तरायः ॥ ६५ ॥

विपाकः फलित एव विस्फूर्जथुरशनिनिर्घोषः [स्फुरणं-हे० समृद्धिः-चा०]। " स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषे " इत्यमरः।

(६३.) पूर्वमुपस्थितां प्राप्तां लक्ष्मीमपास्य मया सार्धं वनं प्रपन्नोऽसि प्राप्तोऽसि। तत्तस्मात्तया लक्ष्म्यातिरोषात्त्वद्भवन आस्पदं प्रतिष्ठाम्। " आस्पदं प्रतिष्ठायाम् " इति निपातः। प्राप्य वसन्त्यहं सोढा नास्मि। [कर्मणि लट्। यदा ते व्यसनं तदाहं। अधुना त्वं नेति भंगोक्तिः-हे० यद्यपि अत्र उत्प्रेक्षापदं नास्ति तथाप्यर्थादुत्प्रेक्षा व्यंज्या-चा०]।

(६४.) निशाचरैरुपप्लुताः पीडिता भर्तारो यासां ता निशाचरोपप्लुतभर्तृकाः। " नद्यृतश्च " इति कप्प्रत्ययः। तासां तपस्विनीनां भवतः प्रसादादनुग्रहाच्छरण्या शरणसमर्था भूत्वा। अद्य त्वयि दीप्यमाने प्रकाशमाने [जाग्रति-चा०] सत्येव शरणार्थमन्यां तपस्विनीं कथं प्रपत्स्ये प्राप्स्यामि (पद्गतौ लृटि)।

(६५.) किं वा अथ वा (किंशब्दोऽत्रावधारणे। निपातानां अनेकार्थत्वात्) तव संबन्धिनात्यन्तेन पुनःप्राप्तिरहितेन वियोगेन मोघे निष्फलेऽस्मिन्हतजीविते तुच्छजीवित उपेक्षां (औदासीन्यं) कुर्यां कुर्यामेव। रक्षणीयं रक्षणार्हमन्तर्गतं कुक्षिस्थं त्वदीयं तेजः शुक्रं गर्भरूपम्। " शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च " इत्यमरः। मे ममान्तरायो विघ्नो न स्याद्यदि।

(62.) "Or rather, this should not be suspected as a wanton act on your part whose mind is full of benevolence. It is the unendurable thunder-stroke of fullness of my own sins of former births."

(63.) " On a former occasion you resorted to the forest in company with me having discarded the Goddess Lakshmî who had come to you (of her own accord). Hence out of deep malice she could not bear (to see) me residing in your house having attained (permanent) position."

(64.) "Having, once through thy favour, been myself the object of shelter to the female ascetics whose husbands were tormented by the demons, how shall I go to another (female-ascetic) for shelter while Thou shinest (on thy throne)?"

(65.) "Or I should despise this wretched life of mine fruitless on account of an everlasting seperation from thee, if the seed of thine in me, which must be protected were not an obstacle in my way (lit. to me)."

साहं तपः सूर्यनिविष्टदृष्टिरूर्ध्वं प्रसूतेश्चरितुं यतिष्ये ।
भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः ॥ ६६ ॥
नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत्स एव धर्मो मनुना प्रणीतः ।
निर्वासिताप्येवमतस्त्वयाहं तपस्विसामान्यमवेक्षणीया ॥ ६७ ॥
तथेति तस्याः प्रतिगृह्य वाचं रामानुजे दृष्टिपथं व्यतीते ।
सा मुक्तकण्ठं व्यसनातिभाराच्चक्रन्द विग्ना कुररीव भूयः ॥ ६८ ॥
नृत्यं मयूराः कुसुमानि वृक्षा दर्भानुपात्तान्विजहुर्हरिण्यः ।
तस्याः प्रपन्ने समदुःखभावमत्यन्तमासीद्रुदितं वनेऽपि ॥ ६९ ॥

(६६.) साहं प्रसूतेरूर्ध्वं (अनन्तरं) सूर्यनिविष्टदृष्टिः (सूर्ये निविष्टा दत्ता दृष्टिर्यया सा) सती तथाविधं तपश्चरितुं यतिष्ये । यथा भूयः (पुनः) तेन तपसा मे मम जननान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता (पतिः) स्याः ["भवे भवे भवानेव पतिर्भूयान्महेश्वर" इति रामाश्वमेधे–ध०] विप्रयोगश्च न स्यात् ।

(६७.) वर्णानां ब्राम्हणादीनामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां च पालनं यत्स एव नृपस्य धर्मो मनुना प्रणीत उक्तः["स्वे स्वे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः। वर्णानामाश्रमाणां च राजा सृष्टोभिरक्षिता" इति मनुः।"शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य वणिक्पशुकृषी विशः" इति योगीश्वरश्च। "प्रधानं क्षत्रिये धर्मः प्रजानां परिपालनं"–हे०]। अतः कारणादेवं त्वया निर्वासिता निष्कासिताप्यहं तपस्विभिः सामान्यं साधारणं यथा भवति तथावेक्षणीया । [यथा अन्ये तापसा रक्ष्या तथाहमपि इत्यर्थः–चा०]। कलत्रदृष्ट्यभावेऽपि वर्णाश्रमदृष्टिः सीतायां कर्तव्येत्यर्थः।

(६८.) तथेति तस्याः सीताया वाचं प्रतिगृह्याङ्गीकृत्य रामानुजे लक्ष्मणे दृष्टिपथं (विलोचनमार्ग) व्यतीतेऽतिक्रान्ते सति सा सीता व्यसनातिभाराद्दुःखातिरेकान्मुक्तकण्ठं यथा स्यात्तथा [मुक्तकण्ठो यस्यां क्रियायां यथा भवति तथा–हे०]। वाग्वृत्त्येत्यर्थः। विग्ना भीता कुररीवोत्क्रोशीव । " उत्क्रोशकुररौ समौ " इत्यमरः । भूयो भूयिष्ठं चक्रन्द चुक्रोश ।

(६९.) मयूरा नृत्यं विजहुस्त्यक्तवन्तः । वृक्षाः कुसुमानि । हरिण्य उपात्तान्दर्भान् ।

(66.) "Such a one as I am, I shall (ever) endeavour to observe penance with my eyes fixed upon the sun after my delivery; so that even in another birth I shall again have you for my husband and not have separation."

(67.) "Manu has laid down that as the duty of a king, which consists in the protection of the castes and their modes of living. Hence although banished by you I should be looked upon in the same capacity as hermits."

(68.) When the younger brother of Râma was gone beyond the range of her sight after having taken her message saying 'yes' she again wept bitterly (broke into bitter crying) like a terrified osprey, on account of the excessive burden of her grief.

(69.) The peacocks ceased to dance, the trees dropped flowers and the female deer the Kus'a-grass taken in their mouths ; thus there was utmost lamentation even in the forest that shared equally in her grief.

तामभ्यगच्छद्रुदितानुसारी कविः कुशेध्माहरणाय यातः ।
निषादविद्धाण्डजदर्शनोत्थः श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ॥ ७० ॥
तमश्रु नेत्रावरणं प्रमृज्य सीता विलापाद्विरता ववन्दे ।
तस्यै मुनिर्दोहदलिङ्गदर्शी दाश्वान्सुपुत्राशिषमित्युवाच ॥ ७१ ॥
जाने विसृष्टां प्रणिधानतस्त्वां मिथ्यापवादक्षुभितेन भर्त्रा ।
तन्मा व्यथिष्ठा विषयान्तरस्थं प्राप्तासि वैदेहि पितुर्निकेतम् ॥ ७२ ॥

इत्थं तस्याः सीतायाः समदुःखभावं प्रपन्ने तुल्यदुःखत्वं प्राप्ते वनेऽप्यत्यन्तं रुदितमासीत् । यथा रामगेहेऽपीत्यपिशब्दार्थः [क्रियादीपकं । " आदिमध्यान्तवर्त्त्येकपदार्थो नार्थसंगतिः । वाक्यस्य यत्र जायेत तदुक्तं दीपकं यथा" इति वाग्भटः–हे०] ।

(७०.) कुशेध्माहरणाय (कुशाश्च इध्मानि च तेषां आहरणाय । " जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः") यातः कविः । ("कविः काव्यकरे सूरौ कविर्वाल्मीकिशुक्रयोः" इति विश्वः)। वाल्मीकी रुदितानुसारी संस्तां सीतामभ्यगच्छत् । अभिगमनं च दयालुतयेत्याह—निषादेति । निषादेन व्याधेन विद्धस्याण्डजस्य क्रौञ्चस्य दर्शनेनोत्थ उत्पन्नो यस्य शोकः श्लोकत्वमापद्यत । श्लोकरूपेणावोचदित्यर्थः । स च श्लोकः पठ्यते—" मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः । यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् " इति । तिरश्चामपि दुःखं न सेहे । किमुतान्येषामिति भावः [चण्डालविद्धक्रौञ्चमिथुनदर्शनोत्थेन शोकेन चाण्डालं यदा भर्त्सयत्तदाप्रभृति वृत्तानि पद्यान्यभवन् । पूर्वं वाक्यान्येवेति श्रूयन्ते–हे०] ।

(७१.) सीता विलापाद्विरता (जुगुप्सा विरामेति पञ्चमी) सती नेत्रावरणं दृष्टिप्रतिबन्धकमश्रु प्रमृज्य तं मुनिं ववन्दे। दोहदलिङ्गदर्शी। ["लिङ्गं चिह्नशेफसोः"इत्यमरः। तथा वामनः। " संवीतस्य हि लोकेन न दोषान्वेषणं क्षमं । शिवलिंगस्य संस्थाने कस्यासभ्यत्वभावना " –हे०] गर्भचिह्नदर्शी मुनिस्तस्यै सीतायै सुपुत्राशिषं तत्प्राप्तिहेतुभूतां दाश्वान्दत्तवानिति वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच । " दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च " इति क्वस्वन्तो निपातः ।

(७२.) त्वां मिथ्यापवादेन क्षुभितेन (व्याकुलेन) भर्त्रा (रामेण) विसृष्टां त्यक्तां प्रणिधानतः समाधिदृष्ट्या जाने । हे वैदेहि विषयान्तरस्थं देशान्तरस्थं (मल्लक्षणस्य) पितुर्जनकस्यैव निकेतं गृहं प्राप्तासि । तत्तस्मान्मा व्यथिष्ठा मा शोचीः ["वाल्मीकिं मां वि-

(70.) The poet who had gone out to collect Kus'a and holy fuel and whose grief at the sight of the bird struck by the hunter, burst in the form of a verse, following the moan arrived near her.

(71.) Wipping off her tears that covered her sight, and putting a stop to her lamentation Sítá saluted him. The sage perceiving the signs of pregnancy on her, giving her the blessing of good sons (i. e. that she might get good male off-spring), said.—

(72.) " Through the power of meditation I know you to have been forsaken by your husband (exasperated or) stirred by the calumny (about you). Be not therefore grieved, princess of Videha, you have come to the house of your father, lying in a different country.

उत्खातलोकत्रयकण्टकेऽपि सत्यप्रतिज्ञेऽप्यविकत्थनेऽपि ।
त्वां प्रत्यकस्मात्कलुषप्रवृत्तावस्त्येव मन्युर्भरताग्रजे मे ॥ ७३ ॥
तवोरुकीर्तिः श्वशुरः सखा मे सतां भवोच्छेदकरः पिता ते ।
धुरि स्थिता त्वं पतिदेवतानां किं तन्न येनासि ममानुकम्प्या ॥ ७४ ॥
तपस्विसंसर्गविनीतसत्त्वे तपोवने वीतभया वसास्मिन् ।
इतो भविष्यत्यनघप्रसूतेरपत्यसंस्कारमयो विधिस्ते ॥ ७५ ॥

जानीहि पितुस्तव गुरुं मुनिं। दुःखं मा कुरु वैदेहि आगच्छ मम चाश्रमं। भिन्नस्थाने पितुर्गेहे जानीहि पतिदेवते। ईदृशे कर्मणि मम रोषस्तव महीपतौ" इति रामाश्वमेधे–ध०] । व्यथेर्लुङ्। " न माङ्योगे " इत्यडागमप्रतिषेधः । भर्त्रोपेक्षितानां पितृगृहवास एवोचित इति भावः ।

(७३.) उत्खातलोकत्रयकण्टकेऽपि (उत्खातं उन्मूलितं लोकत्रयस्य भुवनत्रयस्य कण्टको जगद्द्रोहित्वात् कण्टकतुल्यो रावणादिर्येन स तथोक्ते)। रावणादिकण्टकोद्धरणेन सर्वलोकोपकारिण्यपीत्यर्थः । सत्यप्रतिज्ञे सत्यसंधेऽपि [इत्येवं दण्डकारण्ये तपोरक्षणप्रतिज्ञा सूचिता–हे०] । अविकत्थनेऽनात्मश्लाघिन्यपि । इत्थं स्नेहपात्रेऽपि त्वां प्रत्यकस्मादकारणात्कलुषप्रवृत्तौ (कलुषे पापे प्रवृत्तिर्यस्य । यद्वा । कलुषा अनिर्मला प्रवृत्तिर्यस्य स तथोक्ते) गर्हितव्यापारे भरताग्रजे मे मन्युः कोपोऽस्त्येव । सर्वं गुणाच्छादकोऽयं दोष इत्यर्थः । सीतानुनयार्थोऽयं रामोपलम्भः ।

(७४.) उरुकीर्तिः (प्रथितयशाः) तव श्वशुरो दशरथो मे सखा । ते पिता जनकः सतां विदुषां भवोच्छेदकरो ज्ञानोपदेशादिना संसारदुःखध्वंसकारी (ब्रह्मविदां प्राग्रहरः)। त्वं पतिदेवतानां पतिव्रतानां धुर्यग्रे स्थिता (साध्वीनामग्रगण्या) । येन निमित्तेन ममानुकम्प्यानुग्राह्या नासि तत्किम् । न किंचिदित्यर्थः [मुनेर्भूतानुकम्पित्वे सिद्धेपि सीताविश्वासार्थमनुकम्प्योपन्यासः–हे०] ।

(७५.) तपस्विसंसर्गेण विनीतसत्त्वे शान्तजन्तुकेऽस्मिन् (तपस्विनां संसर्गेण विनीताः सत्त्वाः व्याघ्रादयः श्वापदाः यत्र)तपोवने वीतभया निर्भीका वस ।इतोऽस्मिन्वने [अस्मत्सकाशात्–हे०]अनघप्रसूतेः सुखप्रसूतेस्तेऽपत्यसंस्कारमयो जातकर्मादिरूपो विधिरनुष्ठानं भविष्यति ।

(७६.) संनिविशन्ते येष्विति संनिवेशा उटजाः । अधिकरणार्थे घञ्प्रत्ययः । मुनीनां

(73.) I have my wrath against the elder brother of Bharata who has acted disgracefully towards you, although he pulled up the thorn of the three worlds (Rávana), although he is of a truthful resolve and although he never boasts.

(74.) Your father-in-law of world wide fame was my friend, your father is the rescuer of the virtuous from the misery of worldly life, and you stand at the head of those women to whom the husband is the only deity, what is there in you that does not command my sympathy ?

(75.) Free from fear thou shalt dwell in this penance grove where the beasts of prey are tamed in consequence of their association with the hermits. The ceremony for the purification of your child will be performed here when you are safely brought to bed of a child.

अशून्यतीरां मुनिसंनिवेशैस्तमोपहन्त्रीं तमसां वगाह्य ।
तत्सैकतोत्सङ्गबलिक्रियाभिः संपत्स्यते ते मनसः प्रसादः ॥ ७६ ॥
पुष्पं फलं चार्तवमाहरन्त्यो बीजं च बालेयमकृष्टरोहि ।
विनोदयिष्यन्ति नवाभिषङ्गामुदारवाचो मुनिकन्यकास्त्वाम् ॥ ७७ ॥
पयोघटैराश्रमबालवृक्षान्संवर्धयन्ती स्वबलानुरूपैः ।
असंशयं प्राक्तनयोपपत्तेः स्तनंधयप्रीतिमवाप्स्यसि त्वम् ॥ ७८ ॥
अनुग्रहप्रत्यभिनन्दिनीं तां वाल्मीकिरादाय दयार्द्रचेताः ।
सायं मृगाध्यासितवेदिपार्श्वं स्वमाश्रमं शान्तमृगं निनाय ॥ ७९ ॥

संनिवेशैरुटजैरशून्यतीरां पूर्णतीरां (व्याप्ततटां) तमसः शोकस्य पापस्य वापहन्त्रीम् । " तमस्तु क्लीबे पापे नरकशोकयोः " इत्यमरः । तमसां नदीं वगाह्य तत्र स्नात्वा (" पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य ") । बलिक्रियापेक्षया पूर्वकालता । तस्याः सैकतोत्सङ्गेषु बलिक्रियाभिरिष्टदेवतापूजाविधिभिस्ते मनसः प्रसादः संपत्स्यते भविष्यति ।

(७७.) ऋतुरस्य प्राप्त आर्तवम् [अकालजं मुनीनामक्षममित्यार्तवम् । तथा च मनुः । " कालपक्वैः स्वयं शीर्णैर्वैखानसमते स्थिते " इति-हे०] । स्वकालप्राप्तमित्यर्थः । पुष्पं फलं च । अकृष्टरोह्यकृष्टक्षेत्रोत्थम् । अकृष्टपच्यमित्यर्थः । बलये हितं बालेयं पूजायोग्यम् । " छदिरुपधिबलेर्ढञ् " इति ढञ्प्रत्ययः । बीजं नीवारादि धान्यं चाहरन्त्य उदारवाचः प्रगल्भगिरो मुनिकन्यकाः । [अल्पे कन्-हे०]। नवाभिषङ्गां नूतनदुःखां त्वां विनोदयिष्यन्ति ।

(७८) स्वबलानुरूपैः स्वशक्त्यनुसारिभिः पयसामम्भसां घटैः । स्तन्यैरिति च ध्वन्यते । आश्रमबालवृक्षान्संवर्धयन्ती त्वं तनयोपपत्तेः (पुत्रप्राप्तेः) प्राक्पूर्वमसंशयं यथा तथा । स्तनं धयति पिबतीति स्तनंधयः शिशुः । " नासिस्तनयोर्ध्माधेटोः " इति खश्प्रत्ययः । " अरुर्द्विषत्-" इत्यादिना मुमागमः । तस्मिन्या प्रीतिस्तामवाप्स्यसि । ततः परं सुलभ एव विनोद इति भावः (उक्तं च कुमारसंभवे "अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान् घटस्तनप्रस्रवणैर्व्यवर्धयत् " इत्येवं समार्थः श्लोकांशः) ।

(७९.) दयार्द्रचेताः (दयया करुणया आर्द्रं चेतो हृदयं यस्य तथोक्तः) वाल्मीकिः ।

(76.) "Having bathed in the river Tamasâ the dispeller of sins, the banks of which are not desolate on account of the huts of the Rishis (situated on them), thy mind will attain peace by offering up oblations (to the gods) upon her sandy banks."

(77.) "Collecting (for you) such fruits and flowers as the season might afford and the oblation-grains that grow upon an uncultivated ground, the Muni's daughters of an agreeable (lit. noble) conversation will amuse you whose grief is fresh."

(78.) "Rearing up young plants about the hermitage with water-jars proportionate to your strength you will no doubt experience a mother's love for her offspring, before a son is born to you."

(79.) Valmiki, with a heart wet with pity having taken her (with him)

तामर्पयामास च शोकदीनां तदागमप्रीतिषु तापसीषु ।
निर्विष्टसारां पितृभिर्हिमांशोरन्त्यां कलां दर्श इवौषधीषु ॥ ८० ॥
ता इङ्गुदीस्नेहकृतप्रदीपमास्तीर्णमेध्याजिनतल्पमस्तै ।
तस्यै सपर्यानुपदं दिनान्ते निवासहेतोरुटजं वितेरुः ॥ ८१ ॥
तत्राभिषेकप्रयता वसन्ती प्रयुक्तपूजा विधिनातिथिभ्यः ।
वन्येन सा वल्कलिनी शरीरं पत्युः प्रजासंततये बभार ॥ ८२ ॥
अपि प्रभुः सानुशयोऽधुना स्यात्किमुत्सुकः शक्रजितोऽपि हन्ता ।
शशंस सीतापरिदेवनान्तमनुष्ठितं शासनमग्रजाय ॥ ८३ ॥

अनुग्रहं (प्रसादं) प्रत्यभिनन्दतीति तथोक्तां तां सीतामादाय सायं मृगैरध्यासितवेदिपार्श्वमधिष्ठितवेदिप्रान्तं शान्तमृगं (शान्ता मृगा यत्र) स्वमाश्रमं निनाय ।

(८०.) शोकदीनां तां सीतां तस्याः सीताया आगमेन प्रीतिर्यासां तासु तापसीषु । पितृभिरग्निष्वात्तादिभिर्निर्विष्टसारां भुक्तसारां हिमांशोरन्त्यामवशिष्टां कलां दर्शोऽमावास्याकाल ओषधीष्विव । अर्पयामास च । अत्र पराशरः–" पिबन्ति विमलं सोमं विशिष्टा तस्य या कला । सुधामृतमयीं पुण्यां तामिन्दोः पितरो मुने" इति । व्यासश्च—"अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते" इति (पञ्चमे सर्गे षोडशः श्लोको द्रष्टव्यः) ।

(८१.) तास्तापस्यस्तस्यै सीतायै सपर्यानुपदं पूजानन्तरं दिनान्ते सायंकाले निवास एव हेतुस्तस्य निवासहेतोः । निवासार्थमित्यर्थः । " षष्ठी हेतुप्रयोगे " इति षष्ठी । " इङ्गुदी तापसतरुः " इत्यमरः । इङ्गुदीस्नेहेन कृतप्रदीपमन्तरास्तीर्णं मेध्यं शुद्धमजिनमेव तल्पं शय्या यस्मिंस्तमुटजं पर्णशालां वितेरुर्ददुः ।

(८२.) तत्राश्रमेऽभिषेकेण स्नानेन प्रयता नियता वसन्ती विधिना शास्त्रेणातिथिभ्यः प्रयुक्तपूजा कृतसत्कारा वल्कलिनी (तरुत्वचं दधाना) सा सीता पत्युः प्रजासंततये संतानाविच्छेदाय हेतोः [न तु जीवितेच्छया–हे०]। वन्येन कन्दमूलादिना शरीरं बभार पुपोष ।

(८३.) प्रभू राजाधुनापि सानुशयः सानुतापः स्यात्किम् । इति काकुः । उत्सुकः

who thanked him for the favour (or who hailed with delight the favour thus shown to her) conducted her to his own hermitage where, in the evening, the deer were sitting by the side of the altar and the wild animals were tame (lit calm).

(80.) He entrusted her afflicted with grief, to the care of the female-ascetics who were rejoiced at her arrival, just as the time Darsha consigns the last digit of the moon whose essence has been enjoyed by the *Pitris*, to the herbs.

(81.) After her first reception a cottage was given her, to lodge in, at the close of the day, in which was a lamp fed by Ingudi-oil and a bedding of a holy hide spread out for her.

(82.) Dressed in barks, purified by baths, and offering hospitality to travellers according to the precepts, she fed her body with the sylvan food, while residing there, for the propagation of her husband's progeny.

(83.) Being anxious to see whether the king had been penitent by this

बभूव रामः सहसा सबाष्पस्तुषारवर्षीव सहस्यचन्द्रः ।
कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता न तेन वैदेहसुता मनस्तः ॥ ८४ ॥
निगृह्य शोकं स्वयमेव धीमान्वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः ।
स भ्रातृसाधारणभोगमृद्धं राज्यं रजोरिक्तमनाः शशास ॥ ८५ ॥
तामेकभार्यां परिवादभीरोः साध्वीमपि त्यक्तवतो नृपस्य ।
वक्षस्यसंघट्टसुखं वसन्ती रेजे सपत्नीरहितेव लक्ष्मीः ॥ ८६ ॥

शक्रजितः इन्द्रजितो हन्ता लक्ष्मणोऽपि सीतापरिदेवनान्तं सीताविलापान्तमनुष्ठितं शासनमग्रजाय (रामाय) शशंस ।

(८४.) सहसा सपदि सबाष्पो रामः । तुषारवर्षी सहस्यचन्द्रः (पौषेन्दुः) इव । बभूव । [त्यक्त्वा किमित्यरोदीदित्याह–हे०]। अत्यश्रुतया तुषारवर्षिणा पौषचन्द्रेण तुल्योऽभूत् । " पौषे तैषसहस्यौ द्वौ " इत्यमरः । युक्तं चैतदित्याह—कौलीनाल्लोकापवादाद्भीतेन तेन रामेण वैदेहसुता सीता गृहान्निरस्ता (निष्कासिता) । न मनस्तो मनसश्चित्तान्न निरस्ता । पञ्चम्यास्तसिल् ।

(८५.) धीमान् (पण्डितः) वर्णानामाश्रमाणां चावेक्षणेऽनुसंधाने जागरूकोऽप्रमत्तः । " जागरूकः–" इत्यूकप्रत्ययः । रजोरिक्तमना रजोगुणशून्यचेताः । [रजोगुणशून्य इति वर्णाश्रमावेक्षणे जागरूकत्वे हेतुः–हे०] । स रामः स्वयमेव शोकं निगृह्य निरुध्य भ्रातृभिः साधारणभोगम् (साधारणः भोगो यस्मिन् तत्तथोक्तं) । शरीरस्थितिमात्रोपयुक्तमित्यर्थः । ऋद्धं (समृद्धं) राज्यं शशास (ररक्ष) ।

(८६.) परिवादभीरोर्निन्दाभीरोरतएवैकभार्यामपि साध्वीमपि तां सीतां त्यक्तवतो नृपस्य (रामस्य) वक्षस्यसंघट्टसुखमसंभाव्यसुख (असंघट्टं अत एव सुखं यथा तथा असंबाधसुखं अप्रचलितसुखं वा) वसन्ती लक्ष्मीः सपत्नीरहितेव रेजे दिदीपे । तस्य स्त्र्यन्तरपरिग्रहो नाभूदिति भावः ।

(८७.) दशमुखरिपुः (रावणारिः) रामः सीतां हित्वा त्यक्त्वान्यां स्त्रियं नोपयेमे न परिणीतवानिति यत् । "उपाद्यमः स्वकरणे" इत्यात्मनेपदम् । किंच । तस्याः सीतायाः एव

---

time, the destroyer of Indrajit, also, told his elder brother of his order, ending in the lamentation of Sítà, having been executed.

(84.) Ráma at once burst into tears like the moon of Pausha shedding dew. Afraid of the calumny, he had cast her out of his house, but not out of his heart.

(85.) That wise monarch, vigilant in superintending the castes and their modes of life, having himself controlled his grief, ruled with a mind emptied of the Rajas-quality (which binds one to worldly pleasures) over his rich domain which he enjoyed in common with his brothers.

(86.) The Goddess of Fortune, living in complete happiness on the bosom of the king who fearing the scandal, had abandoned her (Sítâ) his only wife though chaste now shone bright as if she were rid of a rival.

सीतां हित्वा दशमुखरिपुर्नोपयेमे यदन्यां
तस्या एव प्रतिकृतिसखो यत्क्रतूनाजहार ।
वृत्तान्तेन श्रवणविषयप्रापिणा तेन भर्तुः
सा दुर्वारं कथमपि परित्यागदुःखं विषेहे ॥ ८७ ॥

प्रतिकृतेः प्रतिमाया हिरण्मय्याः सखा प्रतिकृतिसखः सन्क्रतूनाजहाराहृतवान्" इति ("सस्त्रीको धर्ममाचरेत्" इति शासनात्) यत्तेन श्रवणविषयप्रापिणा श्रोत्रदेशगामिना भर्तुर्वृत्तान्तेन वार्तया हेतुना सा सीता दुर्वारं दुर्निरोधं परित्यागेन यद्दुःखं तत्कथमपि विषेहे विसोढवती ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ श्रीरघुवंशे महाकाव्ये सीतापरित्यागो नाम चतुर्दशः सर्गः।

पञ्चदशः सर्गः ।

कृतसीतापरित्यागः स रत्नाकरमेखलाम् ।
बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् ॥ १ ॥
लवणेन विलुप्तेज्यास्तामिस्रेण तमभ्ययुः ।
मुनयो यमुनाभाजः शरण्यं शरणार्थिनः ॥ २ ॥

अरण्यकं गृहस्थानं श्वशुरौ यद्रजःकणाः (?) ।
स्वयमौद्वाहिकं गेहं तस्मै रामाय ते नमः (?) ॥

(१.) कृतसीतापरित्यागः (कृतः सीतायाः परित्यागो येन सः) स पृथिवीपालो रामो रत्नाकर एव मेखला यस्यास्ताम् । मार्णवामित्यर्थः ।|केवलाम् [के सुखे अवला- मसमर्थामित्यन्ये–चा०] । एकामित्यर्थः । पृथिवीमेव बुभुजे । (भुजोऽनवने इत्यात्मनेपदं) । भुक्तवान् । न तु पार्थिवीमित्यर्थः । सापि रत्नखचितमेखला । पृथिव्याः कान्तासमाधिर्व्यज्यते । रामस्य स्त्र्यन्तरपरिग्रहो नास्तीति श्लोकाभिप्रायः ।

(२.) लवणेन लवणाख्येन [तथा च रामायणे । "मधुनामा महादैत्यः पुरा कृतयुगे प्रभो । आसीदतीव धर्मात्मा देवब्राह्मणपूजकः । तस्य तुष्टो महादेवो ददौ शूलमनुत्तमं ।

(87.) " That the enemy of Rávana did not marry another woman after having abandoned Sítá and that he performed sacrifices being accompanied by the image of herself " ; such account of her husband reaching her ears she any how endured the irresistable pangs of repudiation.

(1.) That protector of the earth who had abandoned Sítá enjoyed the mere earth, alone, which had (or having) for its zone the abode of pearls (viz. the ocean).

(2.) The sages, living on (the banks of) the Yamuná, who had their sacrificial rites destroyed by the night-roamer (Ráskshasa) Lavana and who (therefore) sought refuge, came up to him able to afford protection.

अवेक्ष्य रामं ते तस्मिन्न प्रजह्रुः स्वतेजसा ।
त्राणाभावे हि शापास्त्राः कुर्वन्ति तपसो व्ययम् ॥ ३ ॥
प्रतिशुश्राव काकुत्स्थस्तेभ्यो विघ्नप्रतिक्रियाम् ।
धर्मसंरक्षणार्थैव प्रवृत्तिर्भुवि शार्ङ्गिणः ॥ ४ ॥
ते रामाय वधोपायमाचख्युर्विबुधद्विषः ।
दुर्जयो लवणः शूली विशूलः प्रार्थ्यतामिति ॥ ५ ॥

प्राह चानेन यं हंसि स तु भस्मीभविष्यति । रावणस्यानुजा भार्या तस्य कुंभीनसी श्रुता । तस्यां तु लवणो नाम राक्षसो भीमविक्रमः । आसीद्दुरात्मा दुर्धर्षो देवब्राम्हणहिंसकः । पीडितास्तेन राजेन्द्र वयं त्वां शरणं गताः"–हे०] तामिस्रेण (तमिस्रेण भवः तामिस्रो राक्षसस्तेन) तमिस्राचारिणा । रक्षसेत्यर्थः । विलुप्तेज्याः (विलुप्ता ध्वस्ता इज्या यज्ञा येषां ते) लुप्तयागक्रिया अतएव शरणार्थिनो रक्षणार्थिना यमुनाभाजो यमुनातीरवासिनो मुनयः शरण्यं शरणार्हं रक्षणसमर्थं तं रामं रक्षितारमभ्ययुः प्रापुः । यातेर्लिट् ।

(३.) ते मुनयो राममवेक्ष्य (क्षितौ रामो विद्यत इति विचार्य) । रक्षितारमिति शेषः। तस्मिल्लवणे स्वतेजसा शापरूपेण न प्रजह्रुः । तथा हि । त्रायत इति त्राणं रक्षकम् । कर्तरि ल्युट् । तदभावे शाप एवास्त्रं येषां ते शापास्त्राः सन्तस्तपसो व्ययं कुर्वन्ति । शापदानात्तपसो व्यय इति प्रसिद्धेः [उक्तंच " क्षात्रं द्विजत्वं च परस्परार्थं " इति भट्टिः–हे०] ।

(४.) काकुत्स्थो रामस्तेभ्यो मुनिभ्यो विघ्नप्रतिक्रियां (विघ्नस्य मखाद्यनुष्ठाने अन्तरायीभूतस्य लवणस्य प्रतिक्रिया प्रतिकारस्तां) लवणवधरूपां प्रतिशुश्राव प्रतिजज्ञे (प्रत्याङ्भ्यां इति चतुर्थी) । तथा हि । भुवि शार्ङ्गिणो विष्णोः प्रवृत्ती रामरूपेणावतरणं धर्मसंरक्षणमेवार्थः प्रयोजनं यस्याः सा तथैव [उक्तं च गीतायां । "यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहं । परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे "–हे०] ।

(५.) ते मुनयो रामाय विबुधद्विषः सुरारेर्लवणस्य वधोपायमाचख्युः । लुनातीति लवणः । नन्द्यादित्वाल्ल्युः । तत्रैव निपातनाण्णत्वम् । लवणः शूली शूलवान्दुर्जयोऽक्षयः (अजय्यः जेतुमशक्य इत्यर्थः) । किंतु विशूलः शूलरहितः प्रार्थ्यतामभिगम्यताम् । "याच्ञायामभियाने च प्रार्थना कथ्यते बुधैः " इति केशवः ।

(3.) Thinking of Râma they did not strike at him (viz. Lavaṇa) by means of their splendour (or power of penance), for in the absence of a protector (only) do the curse-armed ones (sages who have curses for their arms) expend (their) penance.

(4.) The descendant of Kakutstha promised them removal of the obstacles (to sacrifices) ; for the appearance of the wielder of S'ârṅga on earth has for its object only the protection of righteousness.

(5.) They mentioned Râma the means of killing the hater of the gods, saying " Lavaṇa armed with his pike is invincible; (therefore) let him be surprised when he is without it (not armed with his pike). "

आदिदेशाथ शत्रुघ्नं तेषां क्षेमाय राघवः ।
करिष्यन्निव नामास्य यथार्थमरिनिग्रहात् ॥ ६ ॥
यः कश्चन रघूणां हि परमेकः परंतपः ।
अपवाद इवोत्सर्गं व्यावर्तयितुमीश्वरः ॥ ७ ॥
अग्रजेन प्रयुक्ताशीस्ततो दाशरथी रथी ।
ययौ वनस्थलीः पश्यन्पुष्पिताः सुरभीरभीः ॥ ८ ॥
रामादेशादनुगता सेना तस्यार्थसिद्धये ।
पश्चादध्ययनार्थस्य धातोरधिरिवाभवत् ॥ ९ ॥

(६.) अथ तेषां मुनीनां क्षेमाय क्षेमकरणाय राघवो रामः शत्रुघ्नमादिदेश । अत्रोत्प्रेक्ष्यते—अस्य शत्रुघ्नस्य नामारिनिग्रहाच्छत्रुहननाद्धेतोः । यथाभूतोऽर्थो यस्य तद्यथार्थं [अर्थं अनुगतं यथार्थं इत्यव्ययीभावः इति-हे०] करिष्यन्निव । शत्रुं हन्तीति शत्रुघ्नः । " अमनुष्यकर्तृके च " इति चकारात्कृतघ्नशत्रुघ्नादयः सिद्धा इति दुर्गसिंहः । पाणिनीयेऽपि बहुलग्रहणाद्यथेष्टसिद्धिः " कृत्यल्युटो बहुलम् " इति ["ताभिर्गर्भः प्रजाभूत्यै दध्रे देवांशसंभवः" इति उक्तं विष्णवंशत्वात् । हन्तेष्टक् । ब्रह्मघ्नः सर्वपापभागिति गणदर्पणे च । अथवा मूलविभुजादित्वात्क इति भाष्यवृत्तिकारः—हे०] । रामस्य स्वयमप्रयाणे हेतुमाह—

(७.) हि यस्मात् । पराञ्छत्रूंस्तापयतीति परंतपः । " द्विषत्परयोस्तापेः " इति खच्प्रत्ययः । खचि ह्रस्वः " इति ह्रस्व । रघूणां मध्ये यः कश्चनैकः । अपवादः (अपोद्यते अनेनेति) विशेषशास्त्रं (ज्योतिष्टोमीयं गामालभेत इत्यादि) उत्सर्गं सामान्यशास्त्रमिव ["उत्सर्गो वर्जने त्यागे सामान्यन्याययोरपि" इति विश्वः] । परं शत्रुं व्यावर्तयितुं बाधितुमीश्वरः समर्थः । अतः शत्रुघ्नमेवादिदेशेति पूर्वेणान्वयः ।

(८) ततोऽग्रजेन रामेण प्रयुक्ताशीः कृताशीर्वादो रथी रथिकोऽभीर्निर्भीको दाशरथिः पुष्पाणि संजातानि यासां ताः पुष्पिताः सुरभीरामोदमाना वनस्थलीः पश्यन्ययौ ।

(९.) रामादेशादनुगता सेना तस्य शत्रुघ्नस्य । अध्ययनमर्थोऽभिधेयो यस्य तस्य । धातोः " इङध्ययने " इत्यस्य धातोः पश्चादधिरध्युपसर्ग इव [यथोपसर्गनिरपेक्षत्वेनैवार्थवत्

(6.) Then Ràghava ordered S'atrughna (to go) for their welfare, (thus) making, as it were, his name, by the destruction of the enemy, accord (or true) to its meaning.

(7.) For any one of the descendants of Raghu, a scourge as he was to his enemies, was able to turn away an enemy, as a special rule is able to oppose a general one.

(8.) Having a blessing pronounced on him by his elder brother, the fearless son of Das'aratha, driving in a chariot, marched off, seeing (on the way) the flowery and fragrant forest-grounds.

(9.) The forces which, in obedience to the command of Ràma, followed him, contributed to bring about his intended object, as अधि which follows (is prefixed to) the root (इ) meaning ' to study ' contributes to bring out the sense.

आदिष्टवर्त्मा मुनिभिः स गच्छंस्तपतां वरः ।
विरराज रथप्रष्ठैर्वालखिल्यैरिवांशुमान् ॥ १० ॥
तस्य मार्गवशादेका बभूव वसतिर्यतः ।
रथस्वनोत्कण्ठमृगे वाल्मीकीये तपोवने ॥ ११ ॥
तमृषिः पूजयामास कुमारं क्लान्तवाहनम् ।
तपःप्रभावसिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिः ॥ १२ ॥

इङ्अध्ययने इत्यस्य धातोः पश्चाद्गामी अधिरुपसर्गो भवति तथा रामादेशात् कार्यसिद्धये सैन्यनिरपेक्षत्वेनैव अरिनिग्रहशक्तस्य तस्य सेनाग्रं पश्चाद्गाम्यभवत्। यद्यपि सूत्रे धातुरुपसर्गं न व्यभिचरति उपसर्गस्तु धातुं व्यभिचरत्येवमादि महाभाष्ये धातोरेवार्थवत्वादुपसर्गस्य द्योतकं निरटंकि । उक्तं च माघे । " धातुलीनमुपसर्ग इवार्थं " इति–चा०] । अर्थसिद्धये प्रयोजनसाधनायेत्येकत्र । अन्यत्राभिधेयसाधनाय । अभवत् । " अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु " इत्यमरः । यथा " इङिकावध्युपसर्गं न व्यभिचरते " इति न्यायेनाध्युपसर्गः स्वयमेवार्थसाधकस्य धातोः संनिधिमात्रेणोपकरोति सेनापि तस्य तद्वदिति भावः ।

(१०.) रथप्रष्ठै रथाग्रगामिभिः । " प्रष्ठोऽग्रगामिनि " इति निपातः । मुनिभिः पूर्वोक्तैरादिष्टवर्त्मा व निर्दिष्टमार्गो गच्छंस्तपतां देदीप्यमानानां मध्ये वरः श्रेष्ठः स शत्रुघ्नः । वालखिल्यैर्मुनिभिः ("वालखिल्याः सहस्राणि षष्ठिर्ब्रह्मर्षयोऽमलाः। पुरतोभिमुखं यान्ति स्तुवन्ति स्तुतिभिर्विभुं" इति भागवते) अंशुमान्सूर्य इव विरराज । तेऽपि रथप्रष्ठा इत्यनुसंधेयम् ।

(११.) यतो गच्छतः । इण्धातोः शतृप्रत्ययः । तस्य शत्रुघ्नस्य मार्गवशाद्रथस्वन उत्कण्ठा उद्ग्रीवा मृगा यस्मिंस्तस्मिन्वाल्मीकीये वाल्मीकिसंबन्धिनि । "वृद्धाच्छः" इति छप्रत्ययः । तपोवन एका वसती रात्रिर्बभूव । तत्रैकां रात्रिमुषित इत्यर्थः । "वसती रात्रिवेश्मनोः" इत्यमरः ।

(१२.) क्लान्तवाहनं श्रान्तयुग्यं तं कुमारं [कुमारशब्देनात्र तारुण्यं लक्ष्यते शीलबुद्धिसंपन्नो राजपुत्रः कुमार इत्युच्यते–हे०] शत्रुघ्नमृषिर्वाल्मीकिस्तपःप्रभावसिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिरुत्कृष्टसंभावनाभिः (शयनान्नपानादिभिः) पूजयामास । ("सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः । कल्पवित् कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधां" । तथा च भट्टिः । "आतिथ्यमेभ्यः परिनिर्विवप्सोः कल्पद्रुमा योगबलेन फेलुः" इत्येवं समार्थः श्लोकांशः)

(10) Having the way pointed out to him, by the sages, he, the best of the resplendent, while going on, shone like the sun having the Vâlakhilyas walking in front of his car.

(11.) On account of his road (which lay by the side of the hermitage), he, while going on, made a sojourn at the penance-grove of Vâlmîki where the deer raised up their necks at the sound of the chariot.

(12.) The sage received that prince, whose horses were fatigued, with special marks of respect ready prepared by the efficacy (potency) of his devotion.

तस्यामेवास्य यामिन्यामन्तर्वत्नी प्रजावती ।
सुतावसूत संपन्नौ कोशदण्डाविव क्षितिः ॥ १३ ॥
संतानश्रवणाद्भ्रातुः सौमित्रिः सौमनस्यवान् ।
प्राञ्जलिर्मुनिमामन्त्र्य प्रातर्युक्तरथो ययौ ॥ १४ ॥
स च प्राप मधूपघ्नं कुम्भीनस्याश्च कुक्षिजः ।
वनात्करमिवादाय सत्त्वराशिमुपस्थितः ॥ १५ ॥
धूमधूम्रो वसागन्धी ज्वालाबभ्रुशिरोरुहः ।
क्रव्याद्गणपरीवारश्चिताग्निरिव जंगमः ॥ १६ ॥

(१३.) तस्यामेव यामिन्यां रात्रावस्य शत्रुघ्नस्य । अन्तरस्या अस्तीत्यन्तर्वत्नी गर्भिणी । "अन्तर्वत्नी च गर्भिणी" इत्यमरः "अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्" इति ङीप् । नुगागमश्च । प्रजावती भ्रातृजाया सीता । क्षितिः संपन्नौ समग्रौ कोशदण्डाविव [कोशो द्रव्यसमूहः । दण्डश्चतुरंगबल ।"दण्डो यमे मानभेदे लगुडे दमसैन्ययोः" इति विश्वः—हे०] । सुतावसूत ।

(१४.) भ्रातुर्ज्येष्ठस्य संतानश्रवणाद्धेतोः सौमनस्यवान्प्रीतिमान्सौमित्रिः शत्रुघ्नः प्रातर्युक्तरथः सज्जरथः सन् । प्राञ्जलिः कृताञ्जलिर्मुनिमामन्त्र्यापृच्छ्य (प्रयाणानुज्ञां लब्ध्वा) ययौ ।

(१५.) स शत्रुघ्नश्च मधूपघ्नं [मधुर्नाम लवणस्य पिता तस्य उपघ्नं आश्रमं मधुवनाख्यं मथुरां—हे०] नाम लवणपुरं प्राप । कुम्भीनसी नाम रावणस्वसा । तस्याः कुक्षिजः (गर्भसंभूतः) पुत्रो लवणश्च वनात्करं बलिमिव (राजग्राह्यभागमिव) सत्त्वानां प्राणिनां राशिमादाय (समूहं गृहीत्वा) उपस्थितः प्राप्तः। [द्वौ चकारौ एककालसूचनार्थौ—हे०। "दैत्ये चैत्रे वसंते च माघे पुष्परसे मधु." इति विश्वः] ।

(१६.) किंभूतो लवणः धूम इव धूम्रः कृष्णलोहितवर्णः । " धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते" इत्यमरः । वसागन्धो हृन्मेदोगन्धः । सोऽस्यास्तीति वसागन्धी । " हृन्मेदस्तु वपा वसा" इत्यमरः । ज्वाला इव बभ्रवः पिङ्गाः शिरोरुहाः केशा यस्य स तथोक्तः । " विपुले

(13.) On that very night, the pregnant wife of his brother gave birth to two illustrious sons, as the Earth produces a complete treasure and a complete army.

(14.) The son of Sumitra, who was pleased to hear of the off-spring of his brother, taking leave of the sage with folded hands, having his chariot ready in the morning, proceeded.

(15.) As soon as he reached Madhúpaghna, the son (lit. born from the womb) of Kumbhinasi came there bearing a heap of (killed) animals as if it were a tribute from the forest

(16.) Grey as smoke, giving out the stink of fat, having hair tawny like flames of fire and surrounded by numbers of devourers of raw-flesh (demons), he appeared as if he were a moving funeral fire which (also) is grey on account of its smoke, with its tawny hair in the form of flames, surrounded by a crowd of vultures &c.

अपशूलं तमासाद्य लवणं लक्ष्मणानुजः ।
रुरोध संमुखीनो हि जयो रन्ध्रप्रहारिणाम् ॥ १७ ॥
नातिपर्याप्तमालक्ष्य मत्कुक्षेरद्य भोजनम् ।
दिष्ट्या त्वमसि मे धात्रा भीतेनेवोपपादितः ॥ १८ ॥
इति संतर्ज्य शत्रुघ्नं राक्षसस्तज्जिघांसया ।
प्रांशुमुत्पाटयामास मुस्तास्तम्बमिव द्रुमम् ॥ १९ ॥
सौमित्रेर्निशितैर्बाणैरन्तरा शकलीकृतः ।
गात्रं पुष्परजः प्राप न शाखी नैर्ऋतेरितः ॥ २० ॥

नकुले विष्णौ बभ्रुः स्यात्पिङ्गले त्रिषु " इत्यमरः । क्रव्यं मांसमदन्तीति क्रव्यादः राक्षसाः। ("पललं क्रव्यमामिषं" इत्यमरः)। तेषां गण एव परीवारो यस्य स तथोक्तः। अतएव जंगमश्च-रिष्णुश्चिताग्निरिव स्थितः कृशानुपक्षे धूमैर्धूम्रवर्णः । ज्वाला एव शिरोरुहाः । क्रव्यादो गृध्रादयः । इत्यनुसंधेयम् ।

(१७.) लक्ष्मणानुजः शत्रुघ्नोऽपशूलं शूलरहितं तं लवणमासाद्य रुरोध । तथा हि । रन्ध्रप्रहारिणां रन्ध्रप्रहरणशीलानाम् । अपशूलतैवात्र रन्ध्रम् । जयः संमुखीनो हि । संमुखस्य दर्शनो हि । " यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः " इति खप्रत्ययः । अधिकारलक्षणार्थस्तु दुर्लभ एव ["तदा यायात् विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः"इति वचनात्परव्यसने आक्रमणं विजिगिषोः सिद्धिकारकं । यथा माघे ।"आत्मोदयः परग्लानिः द्वयं नीतिरितीयती " । अथ वा । " स्वशक्त्युचये केचित् परस्य व्यसनेऽपरे" । तथा हि । " आवृणोदात्मनो रन्ध्रं रन्ध्रेषु प्रहरन् रिपून्" इति–हे०] ।

(१८.–१९.) युग्मं । राक्षसो लवणः । अद्य मत्कुक्षेः । भुज्यत इति भोजनम् । भोज्यं मृगादिकं नातिपर्याप्तम् ["अमानोना प्रतिषेधे" । इत्यस्य नतु नञः । यथानेकशब्दः सुप्सुपेति समासादिति वामनः–हे०]।अनतिसमग्रमालक्ष्य-दृष्ट्वा भीतेनेव धात्रा दिष्ट्या भाग्येन मे त्वमुपपादितः कल्पितोऽसि । इति शत्रुघ्नं संतर्ज्य तस्य शत्रुघ्नस्य जिघांसया हन्तुमिच्छया प्रांशुमुन्नतं द्रुमम् । मुस्तास्तम्बमिव । अक्लेशेनोत्पाटयामास (उन्मूलयामास) ।

(२०.) नैर्ऋतेरितो रक्षःप्रेरितः शाखी अन्तरा मध्ये निशितैर्बाणैः शकलीकृतः सन्सौमित्रेः शत्रुघ्नस्य गात्रं न प्राप । किंतु (वायुवशात्तरोः) पुष्परजः ।(कर्तृ) । प्राप ।

(17.) Finding him without his pike, the younger brother of Lakshmana assailed (or opposed) him ; for, success attend those who strike at the vulnerable points of an enemy.

(18.) " Seeing that (my) dinner was not over sufficient for my stomach to-day, the Creator, as if terrified, has fortunately brought thee here ".

(19.) Threatening S'atrughna with these words, the demon, with a desire to kill him, pulled up a tall tree as if it were a shoot of the Mustá (a kind of grass).

(20.) The pollen of its flowers (alone) reached his (S'atrughna's) body

विनाशात्तस्य वृक्षस्य रक्षस्तस्मै महोपलम् ।
प्रजिघाय कृतान्तस्य मुष्टिं पृथगिव स्थितम् ॥ २१ ॥
ऐन्द्रमस्त्रमुपादाय शत्रुघ्नेन स ताडितः ।
सिकतात्वादपि परां प्रपेदे परमाणुताम् ॥ २२ ॥
तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोर्निशाचरः ।
एकताल इवोत्पातपवनप्रेरितो गिरिः ॥ २३ ॥
कार्ष्णेन पत्रिणा शत्रुः स भिन्नहृदयः पतन् ।
आनिनाय भुवः कम्पं जहाराश्रमवासिनाम् ॥ २४ ॥

(२१.) रक्षो लवणस्तस्य वृक्षस्य विनाशाद्धेतोः । महोपलं महान्तं पाषाणम् । पृथक् स्थितं कृतान्तस्य यमस्य मुष्टिमिव (यममुष्टिवदतीव भीषण)। मुष्टिशब्दो द्विलिङ्गः । तस्मै शत्रुघ्नाय प्रजिघाय प्राहितवान् ।

(२२.) स महोपलः शत्रुघ्नेनैन्द्रमिन्द्रदेवताकम् (इन्द्रो देवता यस्य-तत्) अस्त्रमुपादाय ताडितोऽभिहतः सन् । सिकतात्वात्सिकताभावादपि परां परमाणुतां [अतिसूक्ष्मावयवत्वं। तथा हि ।"जालांतर्गते रश्मौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः । तस्य त्रिंशत्तमो भागः परमाणुः स उच्यते"—हे०] प्रपेदे । यतोऽणुर्नास्ति स परमाणुरित्याहुः ।

(२३.) निशाचरो राक्षसः (लवण.) दक्षिणं दोः ।"ककुद्दोषणी" इति भगवतो भाष्यकारस्य प्रयोगाद्दोषशब्दस्य नपुंसकत्वं द्रष्टव्यम् ।"भुजबाहू प्रकोष्ठो दोः"इति पुंलिङ्गसाहचर्यात्पुंस्त्वं च । तथा च प्रयोगः—"दोषं तस्य तथाविधस्य भजते" इति । [एकाक्षरानिघण्टमालायां तु । "पुंनपुंसकयोर्बाहौ दोः स्याद्गव इदुः स्त्रियां" इति । "बाहाबाहू प्रकोष्ठौ च दोः क्लीबेऽपि भुजे त्रिषु" इति भागुरिश्च—हे० निघण्टुकारैर्नपुंसकेऽप्यभिहितः—चा० सु०]। सव्येतरं बाहुमुद्यम्य । एकस्तालस्तदाख्यवृक्षो यस्मिन्स एकतालः । उत्पातपवनेन (अतिप्रबलेन झंझावातेन) प्रेरितः (स्वस्थानादुच्चालितः) गिरिरिव । तं शत्रुघ्नमुपाद्रवदभिद्रुतः ।

(२४.) स शत्रुर्लवणः । कार्ष्णेन [कृष्णं लोहविकारस्तेन कृष्णो देवता यस्य इ-

---

and not the tree, hurled by the demon, being midway split into pieces by the sharp arrows of the son of Sumitrá.

(21.) On the destruction of that tree, the devil threw at him a huge stone which was, as it were, the fist of the God of Death set apart (from his hand).

(22.) Being struck by S'atrughna, taking up a missile, presided over by Indra, it (i. e. the piece of a rock) was reduced to the state of atoms smaller than the particles of fine sand.

(23.) Raising up his right arm, the demon ran up (or rushed) to him like a mountain, with one (solitary) Tála-tree (growing) on it, set in motion by a stormy wind.

(24) While falling down, his chest being split by a missile (lit. an arrow)

वयसां पङ्क्तयः पेतुर्हतस्योपरि विद्विषः ।
तत्प्रतिद्वन्द्विनो मूर्ध्नि दिव्याः कुसुमवृष्टयः ॥ २५ ॥
स हत्वा लवणं वीरस्तदा मेने महौजसः ।
भ्रातुः सोदर्यमात्मानमिन्द्रजिद्वधशोभिनः ॥ २६ ॥
तस्य संस्तूयमानस्य चरितार्थैस्तपस्विभिः ।
शुशुभे विक्रमोदग्रं व्रीडयावनतं शिरः ॥ २७ ॥
उपकूलं स कालिन्द्याः पुरीं पौरुषभूषणः ।
निर्ममे निर्ममोऽर्थेषु मथुरां मधुराकृतिः ॥ २८ ॥

तिं वा-हे०] वैष्णवेन पत्रिणा बाणेन । उक्तं च रामायणे—" एवमेष प्रजनितो विष्णोस्तेजोमयः शरः " इति ।[रामेण हि प्रजनतोऽस्यवैष्णवः शरो दत्तः-हे०] । "विष्णुर्नारायणः कृष्णः " इत्यमरः । भिन्नहृदयः पतन्भुवः कम्पमानिनायानीतवान् । देहभारादित्यर्थः। आश्रमवासिनां (वनवासिनाम्) कम्पं जहार । तन्नाशादकुतोभया बभूवुरित्यर्थः ।

(२५.) हतस्य । विद्वेष्टीति विद्विट् । तस्य विद्विषो राक्षसस्योपरि वयसां पक्षिणां पंक्तयः पेतुः । तत्प्रतिद्वन्द्विनः (वैरिणः) शत्रुघ्नस्य मूर्ध्नि (शिरसि) तु दिव्याः कुसुमवृष्टयः पेतुः ।

(२६.) स वीरः [विशेषेण ईरयतीति वीरः-हे०] शत्रुघ्नो लवणं हत्वा तदात्मानं महौजसो महाबलस्येन्द्रजिद्वधेन शोभिनो भ्रातुर्लक्ष्मणस्य समानोदरे शयितं सोदर्यमेकोदरं मेने । "सोदराद्यः " इति यप्रत्ययः ।

(२७.) चरितार्थैः (चरितः प्राप्त अर्थः प्रयोजनं यैः तथोक्तैः) कृतार्थैः कृतकार्यैस्तपस्विभिः संस्तूयमानस्य तस्य शत्रुघ्नस्य विक्रमेणोदग्रमुन्नतं । ("उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितस्तुंगे " इत्यमरः) । व्रीडया लज्जयावनतं नम्रं शिरः शुशुभे । विक्रान्तस्य लज्जैव भूषणमिति भावः [उन्नतस्य हि स्वकीर्तिश्रवणात् व्रीडा । न तु उन्नतत्वमिति विरोधाभासः। तथा माघे । "लज्जितेन गदितः प्रियं परो वक्तुरेव भवति त्रपाधिका "-हे०] ।

(२८.) पौरुषभूषणः । अर्थेषु विषयेषु निर्ममः (निर्गतो ममकारः [ममत्वं] यस्मा-

presided over by Vishnu, the enemy produced a tremor in the earth, and took away that of those who lived in hermitages (i. e hermits).

(25.) Upon the fallen demon fell multitudes of birds (of prey) while on the head of his rival fell showers of heavenly flowers

(26.) Having killed Lavana, that warrior then considered himself one born of the same mother with his highly powerful brother who shone, on account of his having killed Indrajit.

(27.) The head of him, who was being praised by the sages who had (now) gained their object, shone (looked graceful), being raised up on account of his valour (i. e. heroic deed) but bent down through modesty.

(28.) Of a sweet form (appearance) adorned by valour and averse (or

या सौराज्यप्रकाशाभिर्बभौ पौरविभूतिभिः ।
स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेवोपनिवेशिता ॥ २९ ॥
तत्र सौधगतः पश्यन्यमुनां चक्रवाकिनीम् ।
हेमभक्तिमतीं भूमेः प्रवेणीमिव पिप्रिये ॥ ३० ॥
सखा दशरथस्यापि जनकस्य च मन्त्रकृत् ।
संचस्कारोभयप्रीत्या मैथिलेयौ यथाविधि ॥ ३१ ॥

स्मः) निस्पृहः । मधुराकृतिः सौम्यरूपः । सः शत्रुघ्नः कालिन्द्या यमुनाया उपकूलं कूले । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। मथुरां नाम पुरीं निर्ममे निर्मितवान् । [अनुप्रासोलंकारः–हे०]

(२९.) या पूः (मथुरा) शत्रुघ्नः शोभनो राजा यस्याः पुरः सा सुराज्ञी । सुराज्ञ्या भावः सौराज्यम् । तेन प्रकाशाभिः प्रकाशमानाभिः पौराणां विभूतिभिरैश्वर्यैः । स्वर्गस्याभिष्यन्दोऽतिरिक्तजनः । तस्य वमनमाहरणं निःसारणं कृत्वोपनिवेशितोपस्थापितेव बभौ । अत्र कौटिल्यः–"भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं परदेशप्रवाहेण स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन वा निवेशयेत्" इति [यस्य ग्रामादेरारंभे यावत्संख्यो जनो व्यवस्थापि स्वस्थादाधिक्येन यो जनः सोऽभिष्यन्दशब्देन लक्ष्यते । तस्यान्यत्रानयनं वमनशब्देन लक्ष्यते । स्वर्गादतिशयितसमृद्धिः सा पुरीत्यर्थः–हे० । अभिष्यन्दवमनं शाखानगरमिति चाणक्यः-चा०] ।

(३०.) तत्र मथुरायां सौधगतो हर्म्यारूढः स चक्रवाकिनीं चक्रवाकवतीं यमुनाम् । हेमभक्तिमतीं [हिरण्मयशलाकालंकृतां–चा०] सुवर्णरचनावतीं भूमेः प्रवेणीं वेणीमिव । "वेणी प्रवेणी" इत्यमरः । पश्यन्पिप्रिये प्रीतः । "प्रीङ् प्रीणने" इति धातोर्दैवादिकाल्लिट् । संप्रति राममंतानवृत्तान्तमाह—

(३१.) दशरथस्य जनकस्य च सखा मन्त्रकृत् [मंत्रं कृतवान् इति संस्कारप्रावीण्यं –हे०] मन्त्रद्रष्टा स वाल्मीकिरपि । "सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः" इति क्विप् । उभयोर्दशरथजनकयोः प्रीत्या स्नेहेन मैथिल्यां मैथिलीपुत्रौ यथाविधि यथाशास्त्रं संचस्कार संस्कृतवान् । जातकर्मादिभिरिति शेषः ।

(३२.) स कविर्वाल्मीकिः कुशैर्दर्भैर्लवैर्गोपुच्छलोमभिः । "लवो लवणकिञ्जल्कपक्ष्म-

---

indifferent) to worldly pleasures, he constructed a city named Mathurá on the banks of the Kálindí (i e Yamuná .

(29) Which city, on account of the prosperity of the citizens occasioned by its having a good king, appeared as if it was established (i. e. a colony planted) after having brought there the redundant (or surplus) population of heaven.

(30.) There standing on the terrace of his palace, he was delighted while seeing the Yamuná full of Chakraváka birds as if it was a braid of Earth's hair having golden hangings on it.

(31) The seer of the Vedic hymns (i e. Mantras), the friend of Das'aratha and Janaka, also, purified (i e. performed the sacraments) on account of his love for both (i. e. Das'aratha and Janaka), the two sons of Maithilí according to the rules of the S'ástras.

स तौ कुशलवोन्मृष्टगर्भक्लेदौ तदाख्यया ।
कविः कुशलवावेव चकार किल नामतः ॥ ३२ ॥
साङ्गं च वेदमध्याप्य किंचिदुत्क्रान्तशैशवौ ।
स्वकृतिं गापयामास कविप्रथमपद्धतिम् ॥ ३३ ॥
रामस्य मधुरं वृत्तं गायन्तौ मातुरग्रतः ।
तद्वियोगव्यथां किंचिच्छिथिलीचक्रतुः सुतौ ॥ ३४ ॥
इतरेऽपि रघोर्वंश्यास्त्रयस्त्रेताग्नितेजसः ।
तद्योगात्पतिवत्नीषु पत्नीष्वासन्द्विसूनवः ॥ ३५ ॥

गोपुच्छलोमसु " इति वैजयन्ती । उन्मृष्टः [मार्जितः-हे०] गर्भक्लेदो गर्भोपद्रवो ययो-स्तौ कुशलवोन्मृष्टगर्भक्लेदौ तौ मैथिलेयौ तेषां कुशानां च लवानां चाख्यया नामतो नाम्ना यथासंख्यं कुशलवावेव चकार किल । कुशोन्मृष्टः कुशः । लवोन्मृष्टो लवः [एवं मुक्तं रामायणे ।"यस्तयोः प्रथमो जातः स कुशैर्मन्त्रसंस्कृतैः निर्मार्जनीयस्तेनासौ ततः कुश इति स्मृतः। अथापरस्तयोस्तत्र लवो नाम समाहितः।निर्मार्जनीयो वृत्तैवं नाम्ना स तु लवोऽभवत्"-हे०]।

(३३.) किंचिदुत्क्रान्तशैशवावतिक्रान्तबाल्यौ तौ साङ्गं च वेदमध्याप्य कवीनां प्रथम-पद्धतिम् कवितावीजमित्यर्थः । स्वकृतिं काव्यं रामायणाख्यं गापयामास । ("गर्भैकादशे वर्षे कृतस्य उपनायनसंस्कारस्यानंतरमित्यर्थः)। गापयतेर्लिट् । शब्दकर्मत्वात् "गतिबुद्धि-"इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ।

(३४.) तौ सुतौ रामस्य वृत्तं मातुरग्रतो मधुरं गायन्तौ तद्वियोगव्यथां रामविरहवेदनां किंचिच्छिथिलीचक्रतुः (लघूकृतवन्तौ)।

(३५.) रघोर्वंश्या वंशे भवाः । त्रेतत्यग्नयस्त्रेताग्नयः । तेषां तेज इव तेजो येषां ते त्रेताग्नितेजसः । इतरे रामादन्ये त्रयो भरतादयोऽपि तद्योगात्तेषां योगाद्भरतादिसंबन्धात्पतिवत्निषु भर्तृमतीषु जीवत्पतिकासु । ख्यातिमतीष्वित्यर्थः । " पतिवत्नी सभर्तृका " इत्यमरः । " अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्" इति ङीप्प्रत्ययो नुगागमश्च । पत्नीषु द्विसूनव आसन् । द्वौ द्वौ सूनू येषां ते द्विसूनव इति विग्रहः। क्वचित्संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वं सप्तपर्णादिवत् ।

(32.) Assuredly that poet named them Kus'a and Lava in as much as the moisture of their embryo or uterus was removed (cleared) by means of grass and the hair of a cow's tail, those (i. e. Kus'a and Lava) being the names of these things.

(33.) And having taught them the Vedas with their subordinate subjects (branches) when they had come a little out of their childhood, he made them chant (lit. sing) his own composition (or creation), the first foot-step of the poet (i. e. the first attempt of its kind).

(34.) Chanting the sweet history of Ráma (i. e. Ráma's life) before their mother the two sons lessoned a little her grief of separation from him (Ráma).

(35.) The other three descendants of Raghu also, who resembled the three fires in splendour, became each the father of two sons from their wives who on ac-

शत्रुघातिनि शत्रुघ्नः सुबाहौ च बहुश्रुते ।
मथुराविदिशे सून्वोर्निदधे पूर्वजोत्सुकः ॥ ३६ ॥
भूयस्तपोव्ययो मा भूद्वाल्मीकेरिति सोऽत्यगात् ।
मैथिलीतनयोद्गीतनिःस्पन्दमृगमाश्रमम् ॥ ३७ ॥
वशी विवेश चायोध्यां रथ्यासंस्कारशोभिनीम् ।
लवणस्य वधात्पौरैरीक्षितोऽत्यन्तगौरवम् ॥ ३८ ॥
स ददर्श सभामध्ये सभासद्भिरुपस्थितम् ।
रामं सीतापरित्यागादसामान्यपतिं भुवः ॥ ३९ ॥
तमभ्यनन्दत्प्रणतं लवणान्तकमग्रजः ।
कालनेमिवधात्प्रीतस्तुराषाडिव शार्ङ्गिणम् ॥ ४० ॥

(३६.) पूर्वजोत्सुको ज्येष्ठप्रियः शत्रुघ्नो बहुश्रुते शत्रुघातिनि सुबाहौ च तन्नामकयोः सून्वोर्मथुरा च विदिशा च ते नगर्यौ निदधे । निधाय गत इत्यर्थः ।

(३७.) स शत्रुघ्नो मैथिलीतनयोः कुशलवयोरुद्गीतेन निःस्पंदमृगं (निःस्पंदाः निश्चलाः मृगाः यस्मिन् तत्तथोक्त) गीतप्रियतया निश्चलहरिणं वाल्मीकेराश्रमम् । भूयः पुनरपि तपोव्ययः संविधानकरणार्थं तपोहानिर्मा भूदिति हेतोः अत्यगात् । अतिक्रम्य गतः इत्यर्थः।

(३८.) वशी (जितेन्द्रियः) सः (शत्रुघ्नः) लवणस्य वधाद्धेतोः पौरैः पौरजनैरत्यन्तं गौरवं यस्मिन्कर्मणि तत्तथेक्षितः सन् । रथ्यासंस्कारैस्तोरणादिभिः शोभते या तामयोध्यां विवेश च ।

(३९.) स शत्रुघ्नः सभामध्ये सभासद्भिः (सभायां सीदन्ति तैः) सभ्यैरुपस्थितं सेवितं सीतापरित्यागाद्भुवोऽसामान्यपतिमसाधारणपतिं रामं ददर्श ।

(४०) अग्रजो रामो लवणस्यान्तकं हन्तारं प्रणतं तं शत्रुघ्नम् । कालनेमिर्नाम राक्ष-

count of their union with them, had (real) husbands (So great was the power of their husbands that they alone deserved the name of the husbands)

(36) Anxious for his elder brother, S'atrughna bestowed (the sovereignty of) Mathurá and Vidis'á on his two sons S'atrughátin and Subáhu (both) of great learning.

(37.) Wishing that there should be no further obstacle to the penance to Válmiki, he passed by his hermitage where the deer remained motionless (quiet) at the songs of the sons of Maithili

(38.) And the self-restrained one entered Ayodhyá made beautiful by the decorations of its streets, and was gazed at by the citizens with deep respect on account of his having slain Lava*n*a.

(39.) He saw in the midst of the council-hall,attended on by his courtiers, Ráma, the exclusive husband of the Earth, on account of his having abandoned Sítá.

(40.) The elder brother congratulated him, the destroyer of Lava*n*a while he bowed down to him ; as Indra, delighted at the death of Kálanemi, received S'ár*n*gin (i. e. Vish*n*u).

स पृष्टः सर्वतो वार्तमाख्यद्राज्ञे न संततिम् ।
प्रत्यर्पयिष्यतः काले कवेराद्यस्य शासनात् ॥ ४१ ॥
अथ जानपदो विप्रः शिशुमप्राप्तयौवनम् ।
अवतार्याङ्कशय्यास्थं द्वारि चक्रन्द भूपतेः ॥ ४२ ॥
शोचनीयासि वसुधे या त्वं दशरथाच्च्युता ।
रामहस्तमनुप्राप्य कष्टात्कष्टतरं गता ॥ ४३ ॥
श्रुत्वा तस्य शुचो हेतुं गोप्ता जिह्राय राघवः ।
न ह्यकालभवो मृत्युरिक्ष्वाकुपदमस्पृशत् ॥ ४४ ॥

सः । तस्य वधात्प्रीतः [" दृष्ट्वा मृधे गरुडवाहमिभारिवाहः । आविध्यशूलमहिनोदथकालनेमिः । तल्लीलया गरुडमूर्ध्नि पतन् गृहीत्वा । तेनाभ्यहन्नृपसवाहमरिं त्र्यधीशः "–भ०] । तुरां वेगं सहत इति तुराषाडिन्द्रः । "छन्दसि सहः " इति ण्विः । यद्वा सहतेर्णिचि कृते साहयतेः क्विप् ।"अन्येषामपि दृश्यते" इति पूर्वपदस्य दीर्घः। "सहेः साडः सः"इति षत्वम् [क्षीरस्वामी तु तुरं त्वरितं साहयति अभिभवत्यरीन् इति । मुग्धबोधव्याख्याकारस्तु । आकारान्ततुराशब्दं मत्वा तुरां वेगं सहते इति तुराषाड्–हे०] । शार्ङ्गिणमुपेन्द्रमिव । अभ्यनन्दत् ।

(४१.) स शत्रुघ्नः पृष्टः सन् । सर्वतो वार्तं कुशलं राज्ञे रामायाख्यादाख्यातवान् । चक्षिङो लुङ् । " चक्षिङः ख्याञ् " इति ख्याञादेशः । " अस्यतिवक्ति–" इत्यङ् । " आतो लोप इति च " इत्याकारलोपः । ख्यातेर्वा लुङ् । संततिं कुशलवोत्पत्तिं नाख्यत् । कुतः । कालेऽवसरे प्रत्यर्पयिष्यत आद्यस्य कवेर्वाल्मीकेः शासनात् ।

(४२.) अथ जनपदे भवो जानपदो विप्रः । कश्चिदिति शेषः । अप्राप्तयौवनं शिशुम् । मृतमिति शेषः । भूपते रामस्य द्वार्यङ्कशय्यास्थं यथा तथावतार्याङ्कस्थत्वेनैवावरोप्य चक्रन्द चुक्रोश [" ब्राह्मणस्य सुतं दृष्ट्वा बालं मृतमकालतः । शोचन्तं ब्राह्मणं चापि ज्ञात्वा रामो महामतिः । तपस्यन्तं वने शूद्रं हत्वा ब्राह्मणबालकं । जीवयामास शूद्रस्य ददौ स्वर्गमनुत्तमम् " इति रामायणे–भ०] ।

(४३.) हे वसुधे दशरथाच्च्युता या त्वं रामहस्तमनुप्राप्य कष्टात्कष्टतरं गता सती शोचनीयासि ।

(४४.) गोप्ता रक्षको राघवस्तस्य विप्रस्य शुचः शोकस्य हेतुं पुत्रमरणरूपं श्रुत्वा जि-

---

(41.) Being asked, he told the King all news but the progeny, on account of the order of the primal poet who wished to communicate it himself in (due) time.

(42) Meanwhile, a certain Brâhmaṇa from a village, taking down on his lap, his (dead) boy who had not reached youth, began to cry at the gate of (the palace of) the king.

(43.) " Thou art to be bewailed, O Earth, since thou, falling from Das'aratha and coming into the hands of Râma, art reduced to a very deplorably wretched condition."

(44.) Râghava, the protector, was ashamed on hearing (i. e. knowing) the

स मुहूर्तं क्षमस्वेति द्विजमाश्वास्य दुःखितम् ।
यानं सस्मार कौबेरं वैवस्वतजिगीषया ॥ ४५ ॥
आत्तशस्त्रस्तदध्यास्य प्रस्थितः स रघूद्वहः ।
उच्चचार पुरस्तस्य गूढरूपा सरस्वती ॥ ४६ ॥
राजन्प्रजासु ते कश्चिदपचारः प्रवर्तते ।
तमन्विष्य प्रशमयेर्भवितासि ततः कृती ॥ ४७ ॥
इत्याप्तवचनाद्रामो विनेष्यन्वर्णविक्रियाम् ।
दिशः पपात पत्त्रेण वेगनिष्कम्पकेतुना ॥ ४८ ॥

ह्णाय लज्जितः । कुतः । हि यस्मादकालभवः (अप्रस्तावोत्पन्नः) मृत्युरिक्ष्वाकूणां पदं राष्ट्रं नास्पृशत् । वृद्धे जीवति यवीयान्न म्रियत इत्यर्थः । (" जनपदे न गदः पदमादधौ " इत्येवं समार्थः श्लोकांशः ।

(४५.) स रामो दुःखितं द्विजं मुहूर्तं क्षमस्वेत्याश्वास्य वैवस्वतस्यान्तकस्यापि जिगीषया जेतुमिच्छया कौबेरं यानं पुष्पकं सस्मार ।

(४६.) स रघूद्वहो राम आत्तशस्त्रः (आत्तं गृहीतं शस्त्रं येन सः) सन् । तत्पुष्पकमध्यास्य प्रस्थितः।अथ तस्य पुरो गूढरूपा सरस्वत्यशरीरा वागुच्चचारोद्बभूव ("शम्बूको नाम वृषलः पृथिव्यां तप्यते तपः । शीर्षच्छेद्यः स ते राम तं हत्वा जीवय द्विजं " इत्येवंरूपा अशरीरिणी वाक्) ।

(४७.) हे राजन् । ते प्रजासु कश्चिदपचारो वर्णधर्मव्यतिरेकः (अनाचारः) प्रवर्तते । तमपचारमन्विष्य प्रशमयेः । ततः कृती कृतकृत्यो भवितासि भविष्यसि ।

(४८.) इत्याप्तवचनाद्रामो वर्णविक्रियां वर्णापचारं विनेष्यन्नपनेष्यन्वेगेन निष्कम्पकेतुना पत्त्रेण वाहनेन पुष्पकेण । "पत्त्रं वाहनपक्षयोः" इत्यमरः। दिशः पपात धावति स्म ।

(४९.) अथेक्ष्वाकुवंशप्रभव ऐक्ष्वाको रामः ।" कोपधादण् " इत्याणि कृते " दाण्डि-

---

cause of his lamentation: for untimely death never touched the kingdom of the descendants of Ikshvâku.

(45.) Consoling the bereaved (distressed) Brâhmaṇa with the words "have patience for a moment ", he thought of the vehicle of Kubera through a desire to conquer the son of Vivasvat (i. e. the God of death).

(46.) Sitting in it with a weapon (lit. being armed), the leader of the descendants of Raghu set out, when in his front, Sarasvati with her form concealed, spoke out (i. e. there arose an aerial speech).

(47.) "O King, a certain evil practice (violation of the rules of caste) is set on foot among your subjects ; seek it out and stop it, and you shall have done (shall gain your wished-for object)."

(48.) From these trust-worthy words wishing to remove the violation of caste, Râma travelled to different quarters by means of the vehicle the flags of which spread motionless through its speed.

अथ धूमाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बिनम् ।
ददर्श कंचिदैक्ष्वाकस्तपस्यन्तमधोमुखम् ॥ ४९ ॥
पृष्टनामान्वयो राज्ञा स किलाचष्ट धूमपः ।
आत्मानं शंबुकं नाम शूद्रं सुरपदार्थिनम् ॥ ५० ॥
तपस्यनधिकारित्वात्प्रजानां तमघावहम् ।
शीर्षच्छेद्यं परिच्छिद्य नियन्ता शस्त्रमाददे ॥ ५१ ॥
स तद्वक्त्रं हिमक्लिष्टकिञ्जल्कमिव पङ्कजम् ।
ज्योतिष्कणाहतश्मश्रु कण्ठनालादपातयत् ॥ ५२ ॥
कृतदण्डः स्वयं राज्ञा लेभे शूद्रः सतां गतिम् ।
तपसा दुश्चरेणापि न स्वमार्गविलङ्घिना ॥ ५३ ॥

नायन-" इत्यादिनोकारलोपनिपातः । धूमेन पीयमानेनाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बिनमधोमुखं तपस्यन्तं तपश्चरन्तं कंचित्पुरुषं ददर्श ।

(५०.) राज्ञा नाम चान्वयश्च तौ पृष्टौ नामान्वयौ यस्य स तथोक्तः । धूमं पिबतीति धूमपः । " सुपि "इति योगविभागात्कप्रत्ययः । स पुरुष आत्मानं सुरपदार्थिनं स्वर्गार्थिनम् । अनेन प्रयोजनमपि पृष्ट इति ज्ञेयम् । शंबुकं नाम शूद्रमाचष्ट बभाषे किल ।

(५१.) तपस्यनधिकारित्वात्प्रजानामघवाहं दुःखावहं तं शूद्रं शीर्षच्छेद्यम् । (वर्णधर्मव्यतिक्रमादिति शेषः) । " शीर्षच्छेदाद्यच्च" इति यत्प्रत्ययः । परिच्छिद्य निश्चित्य नियन्ता रक्षको रामः शस्त्रमाददे जग्राह ।[" विप्रक्षत्रियवैश्यस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते" इति मनुः । "ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं तपः क्षत्रस्य रक्षणं । वैश्यस्य च तपो वार्ता तपःशूद्रस्य सेवनं"–हे०]।

(५२.) स रामो ज्योतिष्कणैः स्फुलिङ्गैराहतानि दग्धानि श्मश्रूणि यस्य तत्तस्य वक्त्रम् । हिमक्लिष्टकिञ्जल्कं (हिमेन तुषारेण क्लिष्टाः गलिताः किञ्जल्काः केसराः यस्य तत्) पङ्कजमिव । कण्ठ एव नालं तस्मादपातयत् ।

(५३.) शूद्रः शंबुको राज्ञा स्वयं कृतदण्डः कृतशिक्ष सन् । सतां (साधूनां) गतिं लेभे।

(49.) Then the descendant of Ikshváku found a certain person practising penance, hanging down from a branch of a tree with his head downwards and his eyes ruddy on account of smoke.

(50.) And being asked by the King his name and lineage, that drinker of smoke declared himself to be a S'údra by name S'ambuka who was wishing to secure the position of the Gods.

(51.) Being resolved that the man who, not being entitled to practise penance, brought misery to the people, deserved to be decapitated, the protector (ruler) took up a weapon.

(52.) He cut down from the stalk-like neck his head the beard on which was singed by sparks of fire ; like a lotus the fibres (or filaments) of which are injured by frost

(53.) He obtained the state of the good, being punished by the king him-

रघुनाथोऽप्यगस्त्येन मार्गसंदर्शितात्मना ।
महौजसा संयुयुजे शरत्काल इवेन्दुना ॥ ५४ ॥
कुम्भयोनिरलंकारं तस्मै दिव्यपरिग्रहम् ।
ददौ दत्तं समुद्रेण पीतेनेवात्मनिष्क्रयम् ॥ ५५ ॥
तं दधन्मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना ।
पश्चान्निववृते रामः प्राक्परासुर्द्विजात्मजः ॥ ५६ ॥
तस्य पूर्वोदितां निन्दां द्विजः पुत्रसमागतः ।
स्तुत्या निवर्तयामास त्रातुर्वैवस्वतादपि ॥ ५७ ॥

दुश्चरेणापि स्वमार्गविलङ्घिना । अनधिकारदुष्टेनेत्यर्थः । तपसा न लेभे (युष्मत्प्रसादोपाय एष महिमा न तु तपसः फलमित्येवं समार्थः श्लोकांशः)। अत्र मनुः–" राजभिः कृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा " इति [शूद्रस्य वर्णत्रयशुश्रूषा स्वर्गः–हे०] ।

(५४.) रघुनाथोऽपि [अपिशब्दः पूर्वापेक्षया समुच्चये–हे०] मार्गसंदर्शितात्मना महौजसागस्त्येन [अगं अद्रिं विंध्याख्यं स्त्याययति शब्दाययति अगस्त्यः। "ष्टचैस्त्यैशब्दसंघातयोः" । उभयोपादानात् धात्वादेः षःसः इति षा न भवति–हे०] । इन्दुना शरत्काल इव । संयुयुजे संगतः । इन्दावपि विशेषणं योज्यम् । रघुनाथेत्यत्र क्षुम्नादित्वाण्णत्वाभावः ।

(५५.) कुम्भयोनिरगस्त्यः पीतेन समुद्रेणात्मनिष्क्रयमिवात्ममोचनमूल्यमिव दत्तम् । अतएव परिगृह्यत इति व्युत्पत्त्या दिव्यपरिग्रहः । दिव्यानां परिग्राह्य इत्यर्थः । तमलंकारं तस्मै रामाय ददौ ।

(५६.) मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण (आलिंगनरहितेन) बाहुना तमलंकारं दधद्रामः पश्चान्निववृते निवृत्तः । परासुर्मृतो द्विजात्मजः प्राग्रामात्पूर्वं निववृते । (जिजीवेत्यर्थः)।

(५७.) पुत्रसमागतः पुत्रेण संगतो द्विजो वैवस्वतादन्तकादपि त्रातू रक्षकस्य ("दत्ता-

---

self but not by his mortification, practised with great difficulty, which nevertheless involved a violation of the path belonging to him (as a Sûdra).

(54.) The Lord of the descendants of Raghu also fell in with the mighty (i. e. the most powerful) Agastya who showed himself in the way as the autumn falls in with the most brilliant moon.

(55.) The pitcher-born sage presented to him the ornament, fit to be accepted even by the celestial ones, as if it were a ransom for deliverance given by the ocean whom he (i. e. the sage) had quaffed off.

(56.) The dead son of the twice-born (i. e. Brâhmaṇa) returned (to life) first, and afterwards returned Râma, wearing that ornament on his arm which had been deprived of the movements round the neck of Maithilî.

(57.) The Brâhmaṇa who was reunited to his son removed (undid) the censure, first uttered, by the praise of him who was a protector even against the son of Vivasvat (i. e. the god of death)

तमध्वराय मुक्ताश्वं रक्षःकपिनरेश्वराः।
मेघाः सस्यमिवाम्भोभिरभ्यवर्षन्नुपायनैः ॥ ५८ ॥
दिग्भ्यो निमन्त्रिताश्चैनमभिजग्मुर्महर्षयः।
न भौमान्येव धिष्ण्यानि हित्वा ज्योतिर्मयान्यपि ॥ ५९ ॥
उपशल्यनिविष्टैस्तैश्चतुर्द्वारमुखी बभौ।
अयोध्या सृष्टलोकेव सद्यः पैतामही तनुः ॥ ६० ॥
श्लाघ्यस्त्यागोऽपि वैदेह्याः पत्युः प्राग्वंशवासिनः।
अनन्यजानेः सैवासीद्यस्माज्जाया हिरण्मयी ॥ ६१ ॥

भये त्वयि यमादपि दण्डधारे संजीवितः शिशुरयं मम चेयमृद्धिः" इति एवं समार्थः श्लोकांशः)। "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इत्यपादानात्पञ्चमी। तस्य रामस्य पूर्वोदितां पूर्वोक्तां निन्दां स्तुत्या निवर्तयामास।

(५८.) अध्वरायाश्वमेधाय मुक्ताश्वं तं रामं रक्षःकपिनरेश्वराः सुग्रीवविभीषणादयो राजानश्च। मेघा अम्भोभिः सस्यमिव। उपायनैरभ्यवर्षन्।

(५९.) निमन्त्रिता आहूता महर्षयश्च भूम्याः संबन्धीनि भौमानि धिष्ण्यानि स्थानान्येव न। "धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ" इत्यमरः। किंतु ज्योतिर्मयानि नक्षत्ररूपाणि धिष्ण्यान्यपि हित्वा दिग्भ्य एनं राममभिजग्मुः।

(६०.) चत्वारि द्वाराण्येव मुखानि यस्याः सा चतुर्द्वारमुख्ययोध्या। उपशल्येषु ग्रामान्तेषु निविष्टैः। "ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्" इत्यमरः। तैर्महर्षिभिः। सद्यः सृष्टलोका पितामहस्येयं पैतामही (वैधसी) तनुर्मूर्तिरिव। बभौ (वैधसी तनुरपि सद्यः सृष्टैः महर्षिभिः परिवारिता आसीदित्यर्थः)।

(६१.) वैदेह्यास्त्यागोऽपि श्लाघ्यो वर्ण्य एव। कुतः। यस्मात्। प्राग्वंशः प्राचीनस्थूणो यज्ञशालाविशेषः। तद्वासिनः। नास्त्यन्या जाया यस्य तस्यानन्यजानेः। "जायाया निङ्" इति समासान्तो निङादेशः। पत्यु रामस्य हिरण्मयी सौवर्णी। "दाण्डिनायन-

(58.) The Lords of demons, monkeys and men showered with presents him (i. e. poured presents upon him) who had set free a steed for a sacrifice, as the clouds shower corn with waters.

(59.) Being invited great sages came to him from several quarters, leaving behind not only their earthly residences but even the starry (luminous) ones.

(60.) The city of Ayodhyâ, with its four mouths in the form of the four gates, appeared, with the sages quartered in the open place outside the town (or suburbs), like the form of Brahmâ which had, as it were, just created the beings (who stand round it).

(61.) Even his repudiation of Vaidehi was laudable; for she herself was the wife in (the form of) a golden image to him who had taken no other wife and who was (now) residing in the sacrificial shed (during the sacrificial term).

विधेरधिकसंभारस्ततः प्रववृते मखः ।
आसन्यत्र क्रियाविघ्ना राक्षसा एव रक्षिणः ॥ ६२ ॥
अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः ।
मैथिलेयौ कुशलवौ जगतुर्गुरुचोदितौ ॥ ६३ ॥
वृत्तं रामस्य वाल्मीकेः कृतिस्तौ किंनरस्वनौ ।
किं तद्येन मनो हर्तुमलं स्यातां न शृण्वताम् ॥ ६४ ॥
रूपे गीते च माधुर्यं तयोस्तज्ज्ञैर्निवेदितम् ।
ददर्श सानुजो रामः शुश्राव च कुतूहली ॥ ६५ ॥

आदिसूत्रेण निपातः । सा निजैव जाया पत्न्यासीत् ["यस्तु पिण्डः पितुः पाणौ विज्ञानो न च दत्तवान् । शास्त्रार्थातिक्रमाद्धीनः सपत्नीकः कथं यजेत्"–हे०] । कविवाक्यमेतत् ।

(६२.) ततो विधेः शास्त्रादधिकसंभारोऽतिरिच्यमानपरिकरो मखः प्रववृते प्रवृत्तः । यत्र मखे । विहन्यन्त एभिरिति विघ्नाः प्रत्यूहाः । " मखे यज्ञे यज्ञार्थे कविधानम् " इति कः । क्रियाविघ्ना अनुष्ठानविघातका राक्षसा एव रक्षिणो रक्षका आसन् ।

(६३.) अथ मैथिलेयौ मैथिलीतनयौ । "स्त्रीभ्यो ढक्"। कुशलवौ गुरुणा वाल्मीकिना चोदितौ प्रेरितौ सन्तौ । प्राचेतसो वाल्मीकिः ["प्रचेतसोऽहं दशमः पुत्रो राघवनन्दन" इति रामायणे–हे०] । उपज्ञायत इत्युपज्ञा । " आतश्चोपसर्गे " इति कर्मण्यङ्प्रत्ययः । प्राचेतसस्योपज्ञा प्राचेतसोपज्ञम् । प्राचेतसेनादौ ज्ञातमित्यर्थः । " उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्" इत्यमरः । " उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् " इति नपुंसकत्वम् । अय्यते ज्ञायतेऽनेनेत्ययनम् । रामस्यायनं चरितं रामायणं रामायणाख्यं काव्यम् । " पूर्वपदात्संज्ञायामगः " इति णत्वम् । उत्तरायणमितिवत् । इतस्ततो जगतुः । गायतेर्लिट् ।

(६४.) रामस्य वृत्तं वर्ण्यम् । वस्त्विति शेषः । वाल्मीकेः कृतिः काव्यम् । गेयमिति शेषः तौ कुशलवौ किंनरस्वनौ किंनरकण्ठौ गायकौ । पुनरिति शेषः । अतएव तत्किं येन निमित्तेन तौ शृण्वतां मनो हर्तुमलं शक्तौ न स्याताम् । सर्वं सरसमित्यर्थः ।

(६५.) ते जानन्तीति तज्ज्ञाः । तैस्तज्ज्ञैरभिज्ञैर्निवेदितं (ज्ञापित) तयोः कुशलवयो रूपे

(62.) Then proceeded the sacrifice which had preparations more than allowed by the rules and where the very demons who prove obstacles to religious rites were the guards (or protectors)

(63.) Meanwhile, being directed by their preceptor the two sons of Maithili Kus'a and Lava, sang (or chanted) the Râmáyana, first known by the son of Prachetas, in different parts (• of the world, lit. here and there).

(64) The history was that of Ráma ; the composition (or creation) was of Valmiki ; and (besides) these two had voices like those of Kinnars; what then could it be with which they were not able to captivate the minds of the audience (hearers)?

(65.) Ráma with his brothers saw and heard of, with curiosity, the sweetness of their forms and the fascinating power of their music reported to him by adepts in that art

तद्गीतश्रवणैकाग्रा संसदश्रुमुखी बभौ ।
हिमनिष्यन्दिनी प्रातर्निर्वातेव वनस्थली ॥ ६६ ॥
वयोवेषविसंवादि रामस्य च तयोस्तदा ।
जनता प्रेक्ष्य सादृश्यं नाक्षिकम्पं व्यतिष्ठत ॥ ६७ ॥
उभयोर्न तथा लोकः प्रावीण्येन विसिस्मिये ।
नृपतेः प्रीतिदानेषु वीतस्पृहतया यथा ॥ ६८ ॥
गेये केन विनीतौ वां कस्य चेयं कृतिः कवेः ।
इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ वाल्मीकिमशंसताम् ॥ ६९ ॥

आकारे गीते च माधुर्यं रामणीयकं सानुजो रामः कुतूहली सानन्दः सन्यथासंख्यं ददर्श शुश्राव च ।

(६६.) तयोर्गीतश्रवण एकाग्रामक्ताश्रुमुखी । आनन्दादिति भावः । संसत्सभा । प्रातर्हिमनिष्यन्दिनी निर्वाता वातरहिता वनस्थलीव । बभौ शुशुभे । आनन्दपारवश्यान्निष्पन्दमास्त इत्यर्थः ।

(६७.) जनता जनानां समूहः । " ग्रामबन्धुजनसहायेभ्यस्तल् " इति तल्प्रत्ययः । वयोवेषाभ्यामेव विसंवादि विलक्षणं (वयोवेशाभ्यामन्यत्र सर्वत्र सोसादृश्यं) तदा तयोः कुशलवयोः रामस्य च सादृश्यं प्रेक्ष्य (तथा च रामायणे । " ऊचुः परस्परं चेदं सर्व एव समाहिताः । उभौ रामस्य सदृशौ बिम्बाद्बिम्बमिवोद्धृतौ । जटिलौ यदि न स्याताम् न वल्कलधरौ यदि । विशेषं नाधिगच्छामो गायतो राघवस्य च ")। नास्त्याक्षिकम्पो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । नञर्थस्य नशब्दस्य बहुव्रीहिः । व्यतिष्ठितातिष्ठत् । " समवप्रविभ्यः स्थः " इत्यात्मनेपदं । विस्मयादनिमिषमद्राक्षीदित्यर्थः ।

(६८.) लोको जन उभयोः कुमारयोः प्रावीण्येन नैपुण्येन तथा न विसिस्मिये न विस्मितवान्यथा नृपतः प्रीतिदानेषु [तथा च रामायणे । " श्रुत्वा विंशति सर्गास्तान् भ्रातरं भ्रातृवत्सलः । अष्टादशसहस्राणि सुवर्णस्य महात्मनोः । प्रयच्छ शीघ्रं काकुत्स्थ यदन्यदभिकांक्षितं "–वि०] वीतस्पृहतया न.स्पृहया विसिस्मिये ।

(६९.) वामिति युष्मदर्थप्रतिपादकं अव्यय द्रष्टव्यं । तथा चायमर्थः—केन पुंसा वां

(66.) The assembly, closely listening to their singing, with their faces streaming forth tears (of joy), appeared like a forest-ground, free from wind, dripping dews in the morning.

(67.) On observing the resemblance between them and Ráma which failed (only) in (their) age and dress, the people stood without twinkling their eyes (i. e. with their eyes steady through wonder).

(68.) The people were astonished not so much at their proficiency (in the art of music) as at the disinterestedness of the King in making presents of affection.

(69.) "By whom you (two) are instructed in (the art of) music, and of what

अथ सावरजो रामः प्राचेतसमुपेयिवान् ।
उरीकृत्यात्मनो देहं राज्यमस्मै न्यवेदयत् ॥ ७० ॥
स तावाख्याय रामाय मैथिलेयौ तदात्मजौ ।
कविः कारुणिको वव्रे सीतायाः संपरिग्रहम् ॥ ७१ ॥
तात शुद्धा समक्षं नः स्नुषा ते जातवेदसि ।
दौरात्म्याद्रक्षसस्तां तु नात्रत्याः श्रद्दधुः प्रजाः ॥ ७२ ॥
ताः स्वचारित्रमुद्दिश्य प्रत्याययतु मैथिली ।
ततः पुत्रवतीमेनां प्रतिपत्स्ये त्वदाज्ञया ॥ ७३ ॥

[तथा प्रक्रियाप्रसादे वां इति युवां इत्यर्थे—हे०] युवां गेये गीतविषये विनीतौ शिक्षितौ । कर्मणि निष्ठाप्रत्ययः । इयं च कस्य कवेः कृतिरिति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ कुशलवौ वाल्मीकिमशंसतामुक्तवन्तौ [युवयोर्मध्ये कस्य च कवेरिति वा—हे०। युवयोः संबंधिनः कस्य कवेः इति केचिद्विपश्चितो व्याचक्षिरे—चा०] । विनेतारं कविं चेत्यर्थः ।

(७०.) अथ सावरजो रामः प्राचेतसं वाल्मीकिमुपेयिवान्प्राप्तः सन् । देहमात्मन उरीकृत्य (अंगीकृत्य)। आत्मानं स्थापयित्वेत्यर्थः । राज्यमस्मै प्राचेतसाय न्यवेदयत्समर्पितवान्।

(७१.) करुणा प्रयोजनमस्य कारुणिको दयालुः ।"प्रयोजनम्" इति ठञ् । "स्याद्दयालुः कारुणिकः इत्यमरः । स कवी रामाय तौ मैथिलेयौ तदात्मजौ रामसुतावाख्याय सीतायाः संपरिग्रहं स्वीकारं वव्रे ययाचे ।

(७२) हे तात । ते स्नुषा सीता नोऽस्माकमक्ष्णोः समीपं समक्षम् । " अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः " इति समासान्तष्टच् । जातवेदसि वह्नौ शुद्धा । नास्माकमविश्वास इत्यर्थः । किंतु रक्षसो रावणस्य दौरात्म्यादत्रत्याः प्रजास्तां न श्रद्दधुर्न विशश्वसुः ।

(७३.) मैथिली स्वचारित्रमुद्दिश्य ताः प्रजाः प्रत्याययतु विश्वासयतु। विश्वासस्य बुद्धि-

poet is this the creation ?"—These queries being asked by the King himself, they declared (the name of) Vālmiki.

(70.) Then Rāma with his younger brothers having gone to Prāchetasa offered him the kingdom, retaining for himself his own person (i. e. with the exception of his person).

(71.) Mentioning to Rāma that the two sons of Maithili were his (Rāma's) own sons, that tender-hearted poet requested him to accept Sītā (lit. for the acceptance of Sītā).

(72.) "Worthy Sire ! thy daughter-in-law was proved to be pure in fire (i. e. tested in fire) in our very presence ; but the subjects here (people of this place) did not believe in her (purity or fidelity) on account of the wicked nature of the demon.

(73.) Let therefore Maithili convince them of (with respect to) her conduct : then I shall, by thy command, accept her with her sons."

इति प्रतिश्रुते राज्ञा जानकीमाश्रमान्मुनिः ।
शिष्यैरानाययामास स्वसिद्धिं नियमैरिव ॥ ७४ ॥
अन्येद्युरथ काकुत्स्थः संनिपात्य पुरौकसः ।
कविमाह्वाययामास प्रस्तुतप्रतिपत्तये ॥ ७५ ॥
स्वरसंस्कारवत्यासौ पुत्राभ्यामथ सीतया ।
ऋचेवोदर्चिषं सूर्यं रामं मुनिरुपस्थितः ॥७६ ॥
काषायपरिवीतेन स्वपदार्पितचक्षुषा ।
अन्वमीयत शुद्धेति शान्तेन वपुषैव सा ॥ ७७ ॥

रूपत्वात् " णौ गमिरबोधने" इति इणो गम्यादेशोनास्ति । ततोऽनन्तरं पुत्रवर्तिमनां सीतां त्वदाज्ञया प्रतिपत्स्ये स्वीकरिष्ये ।

(७४) राज्ञेति प्रतिश्रुते प्रतिज्ञाते सति मुनिराश्रमाज्जानकीं शिष्यैः प्रयोज्यैः । स्वसिद्धिं स्वार्थसिद्धिं [स्वर्गापवर्गलक्षणां इति–हे० व० । यथा कश्चित्पुमान् नियमैः उपवासादिपुण्यैः स्वसिद्धिमानयति तथा–हे०] नियमैस्तपोभिरिव । आनाययामास । (नीवह्योः कर्मसज्ञानिषेधात् शिष्यैरितितृतीया ।

(७५.) अथ काकुत्स्थो रामः । अन्येद्युरन्यस्मिन्नहनि प्रस्तुतप्रतिपत्तये प्रकृतकार्यानुसंधानाय पुरौकसः पौरान्संनिपात्य मेलयित्वा कविं वाल्मीकिमाह्वाययामासाकारयामास ।

(७६.) अथ । स्वर उदात्तादिः । संस्कारः शब्दशुद्धिः । तद्वत्या ऋचा सावित्र्योदर्चिषं सूर्यमिव । पुत्राभ्यामुपलक्षितया सीतया करणेनोदर्चिषं राममसौ मुनिरुपस्थित उपतस्थे ।

(७७.) कषायेण रक्तं काषायम् । " तेन रक्तं रागात् " इत्यण् । तेन परिवीतेन संवृतेन स्वपदार्पितचक्षुषा (अधोदृष्टिना) शान्तेन प्रसन्नेन वपुषैव सा सीता शुद्धा साध्वीत्यन्वमीयतानुमिता ।

(74.) This being promised by the King, the sage caused Janaki to be brought from the hermitage by his disciples, like his own success by means of his austerities.

(75.) Then on the next day, calling together (assembling) the citizens to introduce to them the matter in hand, the descendant of Kakutstha sent for the poet.

(76.) Then the Muni attended on (came to) the resplendant Râma together with Sîtâ accompanied by her two sons, as on (i. e adored) the refulgent sun with the Vedic verse (Savitri) accompanied by a correct accent (proper intonation) and distinctness (purity).

(77) That she was chaste (pure) was inferred from her very form that was peaceful (and) clad in red garments, with the eyes directed towards her feet (as a sign of modesty)

जनास्तदालोकपथात्प्रतिसंहृतचक्षुषः ।
तस्थुस्तेऽवाङ्मुखाः सर्वे फलिता इव शालयः ॥ ७८ ॥
तां दृष्टिविषये भर्तुर्मुनिरास्थितविष्टरः ।
कुरु निःसंशयं वत्से स्ववृत्ते लोकमित्यशात् ॥ ७९ ॥
अथ वाल्मीकिशिष्येण पुण्यमावर्जितं पयः ।
आचम्योदीरयामास सीता सत्यां सरस्वतीम् ॥ ८० ॥
वाङ्मनःकर्मभिः पत्यौ व्यभिचारो यथा न मे ।
तथा विश्वंभरे देवि मामन्तर्धातुमर्हसि ॥ ८१ ॥
एवमुक्ते तया साध्व्या रन्ध्रात्सद्योभवाद्भुवः ।
शातह्रदमिव ज्योतिः प्रभामण्डलमुद्ययौ ॥ ८२ ॥

(७८.) तस्याः सीतायाः कर्मण आलोकपथाद्दर्शनमार्गात्प्रतिसंहृतचक्षुषो निवर्तितदृष्टयः सर्वे जनाः । फलिताः शालय इव । अवाङ्मुखा अवनतमुखास्तस्थुः ।

(७९.) आस्थितविष्टरोऽधिष्ठितासनो मुनिः । हे वत्से भर्तुर्दृष्टिविषये समक्षं स्ववृत्ते स्वचरिते विषये लोकं निःसंशयं (संदेहरहितं) कुरु । इति तां सीतामशाच्छास्ति स्म ।

(८०.) अथ वाल्मीकिशिष्येणावर्जितं दत्तं पुण्यं (पवित्रं) पयः (अम्बु) आचम्य सीता सत्यां [शपथरूपां—चा०] सरस्वतीं वाचमुदीरयामासोच्चारयामास ।

(८१.) वाङ्मनःकर्मभिः पत्यौ विषये मे व्यभिचारः स्खलितं न यथा नास्ति यदि तथा तर्हि । विश्वं बिभर्तीति विश्वंभरा भूमिः । " संज्ञायां भृत—" इत्यादिना खच्प्रत्ययः । " अरुर्द्विषत्—" इत्यादिना मुमागमः । हे विश्वंभरे देवि मामन्तर्धातुं गर्भे वासयितुमर्हसि ["सर्वान् समागतान् दृष्ट्वा सीता काषायवासिनी । अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यमधोदृष्टिरवाङ्मुखी । यथाहं राघवादन्यं मनसापि न चिन्तये । तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति । मनसा कर्मणा वाचा यथा रामं समर्चये । तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति" इति रामायणे—ध०]।

(८२.) साध्व्या पतिव्रतया तया सीतयैवमुक्ते सति सद्योभवाद्भुवो रन्ध्राच्छातह्रदं वैद्युतं ज्योतिरिव प्रभामण्डलमुद्ययौ ।

(78.) All the people withdrawing their looks from the range of her sight stood with their heads down-cast like the grain-laden (ripe) stalks of rice (bend down).

(79.) The Muni sitting in his seat ordered her, saying "Dear child, make the people free from doubt concerning your own conduct in the presence of your husband."

(80.) Then sipping the holy water poured (on her hand) by a disciple of Válmiki, Sita gave utterance to these truthful words (a true speech).

(81.) "If there is no violation of duty from me towards my husband whether in words, thought or action, O divine Earth ! the supporter of the universe ! please to hide me in thy womb.

(82.) As soon as this was said by that chaste one, a halo of light like that of lightning rose up from a chasm in the earth that manifested itself in [illegible]

तत्र नागफणोत्क्षिप्तसिंहासननिषेदुषी ।
समुद्ररशना साक्षात्प्रादुरासीद्वसुंधरा ॥ ८३ ॥
सा सीतामङ्कमारोप्य भर्तृप्रणिहितेक्षणाम् ।
मा मेति व्याहरत्येव तस्मिन्पातालमभ्यगात् ॥ ८४ ॥
धरायां तस्य संरम्भं सीताप्रत्यर्पणैषिणः ।
गुरुर्विधिबलापेक्षी शमयामास धन्विनः ॥ ८५ ॥
ऋषीन्विसृज्य यज्ञान्ते सुहृदश्च पुरस्कृतान् ।
रामः सीतागतं स्नेहं निदधे तदपत्ययोः ॥ ८६ ॥

(८३.) तत्र प्रभामण्डले नागफणोत्क्षिप्ते सिंहासने निषेदुष्यासीना [नागस्य शेषस्य फणा तस्यां उत्क्षिप्तं च तत् सिंहासनं च तस्मिन्निषेदुषी–हे०] समुद्ररशना समुद्रमेखला साक्षात् । वसूनि धारयतीति वसुंधरा भूमिः । " खचि ह्रस्वः " इति ह्रस्वः । प्रादुरासीत् [" ध्रियमाणं शिरोभिस्तु नागैरमितविक्रमैः" इति रामायणे-हे०] ।

(८४.) सा वसुंधरा भर्तरि प्रणिहितेक्षणां दत्तदृष्टिं ।("ख्यातं प्रणिहितं लब्धं विन्यस्ते च समाहिते" इति विश्वः)। सीतामङ्कमारोप्य तस्मिन्भर्तरि रामे मा मेति मा हरेति व्याहरति वदत्येव । व्याहरन्तमनादृत्येत्यर्थः । " षष्ठी चानादरे " इति सप्तमी । पातालमभ्यगात् ।

(८५.) सीताप्रत्यर्पणमिच्छतीति तथोक्तस्य धन्विन आत्तधनुषस्तस्य रामस्य धरायां विषये संरम्भं [कोपं । उक्तं च रामायणे । वसुधे देवि भवति सीता निर्यात्यतां मम । दर्शयिष्यामि वा रोषं यथा मामवगच्छसि । न मे दास्यति चेत्सीतां यथारूपां महीतले । सपर्वतवनां कृत्स्नां व्यथयिष्यामि ते स्थितिं–ध०] । विधिबलापेक्षी दैवशक्तिदर्शी गुरुर्ब्रह्मा ["पितामहं पुरस्कृत्य सर्वं एव समागताः । आदित्या वसवो रुद्रा विश्वे देवा मरुद्गणाः । साध्याश्च देवाः सर्वे ते सर्वे च परमर्षयः " इति रामायणे-ध०] शमयामास (वारयामास) । अवश्यंभावी विधिरिति भावः [" एवं ब्रुवाणे काकुत्स्थे क्रोधशोकसमन्विते । ब्रह्मा सुरगणैः सार्द्धमुवाच रघुनन्दनं । राम राम न संतापं कर्तुमर्हसि सुव्रत" इति रामायणे–ध०] ।

(८६.) रामो यज्ञान्ते पुरस्कृतान्पूजितानृषीन् (वाल्मीकिप्रभृतीन्) सुहृदश्च (विभीषणादीन्) विसृज्य सीतागतं स्नेहं तदपत्ययोः (तस्याः सीतायाः पुत्रयोः) कुशलवयोर्निदधे (निचिक्षेप) ।

(83.) There the Earth having for her girdle the ocean, seated on a throne held up on the (expanded) hood of the snake, presented herself.

(84.) Taking on her lap Sitá who had fixed her sight on her husband, she went down to the nether regions, not minding him (Ráma) who was exclaiming 'stay ! stay ! (lit. don't ! don't ! ').

(85.) The preceptor, having regard to the power of fate, pacified (appeased) the wrath, towards the Earth, of the bowman wishing for the restoration of Sitá (to himself).

(86.) Having dismissed the sages and his friends who were honoured

युधाजितश्च संदेशात्स देशं सिन्धुनामकम् ।
ददौ दत्तप्रभावाय भरताय भृतप्रजः ॥ ८७ ॥
भरतस्तत्र गन्धर्वान्युधि निर्जित्य केवलम् ।
आतोद्यं ग्राहयामास समत्याजयदायुधम् ॥ ८८ ॥
स तक्षपुष्कलौ पुत्रौ राजधान्योस्तदाख्ययोः ।
अभिषिच्याभिषेकार्हौ रामान्तिकमगात्पुनः ॥ ८९ ॥
अङ्गदं चन्द्रकेतुं च लक्ष्मणोऽप्यात्मसंभवौ ।
शासनाद्रघुनाथस्य चक्रे कारापथेश्वरौ ॥ ९० ॥

(८७.) किंच । भृतप्रजः (भृताः संभृताः प्रजाः लोकः संततिर्वा येन) स रामो युधाजितो भरतमातुलस्य संदेशात्सिन्धुनामकं देशं दत्तप्रभावाय दत्तैश्वर्याय । रामेणेति शेषः । भरताय ददौ [आह च वत्स मातुलेन संदिष्टं यथा दुष्टैर्गन्धर्वैराक्रान्तोयं देशस्तद्गच्छ तद्विद्रावणाय–व०] ।

(८८.) तत्र सिन्धुदेशे भरतोऽपि युधि गन्धर्वान्निर्जित्य केवलमेकमातोद्यं वीणाम् । " ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम् । वंशादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् । चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् " इत्यमरः [तथा: भरतः । "ततं चैवावनद्धं च घनं सुषिरमेव च चतुर्विधमिदं ज्ञेयमातोद्यं लक्षणान्वितं ततं तंत्रिगतं ज्ञेयमवनद्धं च पौष्करं घनं कांस्यमयं ज्ञेयं सुषिरं वंशमेव च "–हे०] । ग्राहयामास । आयुधं समत्याजयत्त्याजितवान् । ग्रहित्यज्योर्ण्यन्तयोर्द्विकर्मकत्वं नित्यमित्यनुसंधेयम् ।

(८९.) स भरतः । अभिषेकार्हौ तक्षपुष्कलौ नाम पुत्रौ तदाख्ययोः । तक्षपुष्कलाख्ययोरित्यर्थः । पुष्कलं पुष्कलावत्यां तक्षं तक्षशिलायामिति राजधान्योर्नगर्योरभिषिच्य पुना रामान्तिकमगात् ।

(९०.) लक्ष्मणोऽपि रघुनाथस्य रामस्य शासनादङ्गदं चन्द्रकेतुं च तदाख्यावात्मसंपुत्रौ । कारापथो नाम देशः । तस्येश्वरौ चक्रे ।

(before their departure), at the end of the sacrifice, Rāma centred his affection for Sitā in her two sons.

(87.) By the advice (at the request) of Yudhajit, he who supported his subjects (or progeny) made over the country named Sindhu to Bharata to whom greatness was given (i. e. who would not personally assume greatness) [or, who had made over his greatness to Rāma]

(88.) There conquering the Gandharvas in battle, Bharata forced them simply to take up their lute and to forego their arms.

(89.) Having installed his two sons, Taksha and Pushkala, who deserved the coronation (on the thrones) in the capitals going by those names (Takshas'ilā and Pushkalāvatī), he again went to Rāma.

(90.) By the order of the Lord of the descendants of Raghu, Lakshmana too made his own sons, Angada and Chandraketu, lords of Kārāpatha country.

इत्यारोपितपुत्रास्ते जननीनां जनेश्वराः ।
भर्तृलोकप्रपन्नानां निवापान्विदधुः क्रमात् ॥ ९१ ॥
उपेत्य मुनिवेषोऽथ कालः प्रोवाच राघवम् ।
रहःसंवादिनौ पश्येदावां यस्तं त्यजेरिति ॥ ९२ ॥
तथेति प्रतिपन्नाय विवृतात्मा नृपाय सः ।
आचख्यौ दिवमध्यास्व शासनात्परमेष्ठिनः ॥ ९३ ॥
विद्वानपि तयोर्द्वाःस्थः समयं लक्ष्मणोऽभिनत् ।
भीतो दुर्वाससः शापाद्रामसंदर्शनार्थिनः ॥ ९४ ॥

(९१.) इत्यारोपितपुत्रास्ते जनेश्वरा रामादयो भर्तृलोकप्रपन्नानां स्वर्यातानां जननीनां क्रमान्निवापान् । (" निवापः पितृतर्पणम्" इति विश्वः) । श्राद्धादीन्विदधुश्चक्रुः ।

(९२.) अथ कालोऽन्तको मुनिवेषः सन्नुपेत्य राघवं प्रोवाच । किमित्याह—रहस्येकान्ते संवादिनौ संभाषिणावावां यः पश्येत् । रहस्यभङ्गं कुर्यादित्यर्थः । तं त्यजेरिति [समयः कृतः । उक्तं च रामायणे । "कस्यचित्त्वथ कालस्य रामे धर्मपरे स्थिते । कालस्तापसरूपेण राजद्वारमुपागमत् । यः शृणोति समीक्षेद्वा स वध्यो भविता तव"–ध०] ।

(९३.) स कालस्तथेति प्रतिपन्नाय नृपाय रामाय विवृतात्मा प्रकाशितनिजस्वरूपः सन् । परमेष्ठिनो ब्रह्मणः शासनाद्दिवमध्यास्वेत्याचख्यौ ।

(९४.) द्वाःस्थो द्वारि नियुक्तो लक्ष्मणो विद्वानपि पूर्वश्लोकोक्तं जानन्नपि रामसंदर्शनार्थिनो दुर्वाससो मुनेः शापाद्भीतः सन् । तयोः कालरामयोः समयं संवादमभिनद्बिभेद ["तथा तयोः संवदतोर्दुर्वासा भगवानृषिः रामस्य दर्शनाकांक्षी राजद्वारमुपागमत् । सोभिगम्य तु सौमित्रिमुवाच ऋषिसत्तमः । रामं दर्शय मे शीघ्रं पुरा मर्थोति वर्तते । अस्मिन्क्षणे मां सौमित्रे रामाय प्रतिवेदय । विषयं त्वां पुरं चैव शपिष्ये राघवं तथा । भरतं चैव सौमित्रे युष्माकं या च संततिः । न हि शक्ष्याम्यहं भूयो मन्युं धारयितुं हृदि" इति रामायणे–ध०]।

(९५.) योगविद्योगमार्गवेदी स लक्ष्मणः सरयूतीरं गत्वा [उक्तं च रामायणे ।" स गत्वा

(91.) Thus having their sons enthroned, those lords of men performed, in due order, the funeral obsequies of their mothers who had departed to the world of their husband.

(92.) Once upon a time, Death in the disguise of a hermit, coming to Rághava, spoke " Him thou shouldst abandon who observes us conversing in private ".

(93.) Then to the king who assented to his proposal by saying, " yes " he having manifested his true form [disclosed himself], said "rest in heaven in obedience to the command of the Creator"

(94.) Afraid of a curse from Durvásas who wanted an interview with Ráma, Lakshmana, who stood at the door, though knowing their agreement, broke upon their conversation.

स गत्वा सरयूतीरं देहत्यागेन योगवित् ।
चकारावितथां भ्रातुः प्रतिज्ञां पूर्वजन्मनः ॥ ९५ ॥
तस्मिन्नात्मचतुर्भागे प्राङ्नाकमधितस्थुषि ।
राघवः शिथिलं तस्थौ भुवि धर्मस्त्रिपादिव ॥ ९६ ॥
स निवेश्य कुशावत्यां रिपुनागाङ्कुशं कुशम् ।
शरावत्यां सतां सूक्तैर्जनिताश्रुलवं लवम् ॥ ९७ ॥
उदक्प्रतस्थे स्थिरधीः सानुजोऽग्निपुरःसरः ।
अन्वितः पतिवात्सल्याद्गृहवर्जमयोध्यया ॥ ९८ ॥

सरयूतीरं उपस्पृश्य कृतांजलिः । निगृह्य सर्वस्रोतांसि (सर्वेन्द्रियद्वाराणि) निश्वासं न मुमोच ह"–ध०] । देहत्यागेन पूर्वजन्मनो भ्रातुः प्रतिज्ञामवितथा सत्यां चकार ।

(९६.) चतुर्थो भागश्चतुर्भागः । संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वं शतांशवत् । आत्मचतुर्भागे तस्मिल्लक्ष्मणे प्राङ्नाकमधितस्थुषि पूर्वं स्वर्गं जग्मुषि सति राघवो रामः । भुवि त्रिपाद्धर्म इव । शिथिलं तस्थौ । पादविकलो हि शिथिलं तिष्ठतीति भावः । त्रेतायां धर्मस्त्रिपादित्याहुः [उक्तं च भागवते ।"तपः शौचं दया सत्यमिति पादाः प्रकीर्तिताः"–हे०]। पादश्चतुर्थांशः । अङ्घ्रिश्च ध्वन्यते । " पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाः " इत्यमरः । त्रयः पादा यस्यासौ त्रिपात् । " संख्यासुपूर्वस्य " इत्यकारलोपः समासान्तः ।

(९७-९८.) युग्मम् । स्थिरधीः ["दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः स्थीरधीर्मुनिरुच्यते" इति गीतासु–हे०] स रामः । रिपव एव नागा गजास्तेषामङ्कुशं निवारकं कुशं कुशावत्यां पुर्यां निवेश्य स्थापयित्वा । सूक्तैः समीचीनवचनैः सतां जनिता अश्रुलवा अश्रुलेशा येन तं लव लवाख्यं पुत्रम् । " लवो लेशे विलासे च छेदने रामनन्दने " इति विश्वः । शरावत्यां पुर्याम् । " शरादीनां च " इति शरकुशशब्दयोर्दीर्घः । निवेश्य । सानुजोऽग्निपुरःसरः सन् । पत्यौ भर्तरि वात्सल्यादनुरागात् । गृहान्वर्जयित्वा गृहवर्जम् [वर्जनं वर्जः गृहाणां वर्जः त्यागो यस्मिन्कर्मणि तत्तथा इति–हे०]। " द्वितीयायां च " इति णमुल् । अयं क्वचिदपरीप्सायामपीप्यते । " अनुदात्तं पदमेकवर्जम् " इत्येकाचः शेषतया व्याख्यातत्वात् । परीप्सा त्वरा । अयोध्ययान्वितोऽनुगत उदक्प्रतस्थे ।

(95.) He who knew the art of Yoga, going to the banks of the Sarayú, made the promise of his elder brother true [lit not otherwise] by the abandonment of his own body

(96.) When that fourth part of his own self [of Ráma] first went to heaven, Rághava tottered on the earth like Dharma (Righteousness) having three legs.

(97-98.) Enthroning Ku'sa, the goad to the elephants in the form of his enemies, in Kus'ávati and Lava, who by his wise sayings caused good men to shed drops of tears, in S'arávati, he (Ráma) of a steady mind, in company of his

जगृहुस्तस्य चित्तज्ञाः पदवीं हरिराक्षसाः ।
कदम्बमुकुलस्थूलैरभिवृष्टां प्रजाश्रुभिः ॥ ९९ ॥
उपस्थितविमानेन तेन भक्तानुकम्पिना ।
चक्रे त्रिदिवनिःश्रेणिः सरयूरनुयायिनाम् ॥ १०० ॥
यद्गोप्रतरकल्पोऽभूत्संमर्दस्तत्र मज्जताम् ।
अतस्तदाख्यया तीर्थं पावनं भुवि पप्रथे ॥ १०१ ॥
स विभुर्विबुधांशेषु प्रतिपन्नात्ममूर्तिषु ।
त्रिदशीभूतपौराणां स्वर्गान्तरमकल्पयत् ॥ १०२ ॥

(९९.) चित्तज्ञाः (चित्ताभिप्रायवेदिनः) हरिराक्षसाः कदम्बमुकुलस्थूलैः प्रजाश्रुभिरभिवृष्टां (सिक्तां) तस्य रामस्य पदवीं मार्गं जगृहुः । तेऽप्यनुजग्मुरित्यर्थः ।

(१००.) उपस्थितं प्राप्तं विमानं यस्य तेन । भक्ताननुकम्पत इति भक्तानुकम्पिना । तेन रामेणानुयायिनां सरयूस्त्रिदिवनिःश्रेणिः स्वर्गाधिरोहणी चक्रे। "निःश्रेणिस्त्वधिरोहणी" इत्यमरः।

(१०१.) यद्यस्मात्तत्र सरय्वां मज्जतां (जनानाम्) संमर्दः । गोप्रतरो गोप्रतरणम्। तत्कल्पोऽभूत् । अतस्तदाख्यया गोप्रतराख्यया पावनं शोधकं तीर्थं भुवि पप्रथे ।

(१०२.) विभुः प्रभुः स रामो विबुधानामंशेषु सुग्रीवादिषु प्रतिपन्नात्ममूर्तिषु (प्रतिपन्ना लब्धाचात्मनो मूर्तिर्यैस्तेषु) सत्सु त्रिदशीभूता देवभुवनं गता ये पौरास्तेषां नूतनसुराणां स्वर्गान्तरमकल्पयत् [यदुक्तं रामायणे । सर्वे संतानकं यान्तु ब्रह्मलोकादनन्तरं । स्वस्वयोनिं प्रविष्टास्तु ऋक्षवानरराक्षसाः"—हे०] ।

younger brothers, having fire in front and followed by (the whole of) Ayodhyá, except the houses, through her affection for her lord, set out for the north.

(99.) Monkeys and demons who knew his mind [intentions] followed his foot-steps [track] showered over by the tears of the subjects as large as buds of Kadamba-tree.

(100.) By him on whom the celestial car attended and who was compassionate to his devotees [kindly disposed towards them], the Sarayú was made for his followers a ladder (or stair-case) to heaven (with which they ascended to heaven).

(101.) Because there occurred in that place a crowd of those that swam in it, like that of cows swimming, there arose a (celebrated) holy spot on earth by the name of Gopratara.

(102.) The portions of the gods having resumed their original forms, that Lord of the universe created another heaven for his citizens who had (now) become gods,

निर्वर्त्यैवं दशमुखशिरश्छेदकार्यं सुराणां
विष्वक्सेनः स्वतनुमविशत्सर्वलोकप्रतिष्ठाम् ।
लङ्कानाथं पवनतनयं चोभयं स्थापयित्वा
कीर्तिस्तम्भद्वयमिव गिरौ दक्षिणे चोत्तरे च ॥ १०३ ॥

(१०३.) विष्वक्सेनो विष्णुरेवं सुराणां दशमुखशिरश्छेदकार्यं निर्वर्त्य निष्पाद्य । लङ्कानाथं बिभीषणं पवनतनयं हनूमन्तं चोभयं कीर्तिस्तम्भद्वयमिव । दक्षिणे गिरौ चित्रकूटे [सुवेलाशैले-हे०] चोत्तरे गिरौ हिमवति [गन्धमादनाद्रौ-हे०] च स्थापयित्वा । सर्वलोकप्रतिष्ठां सर्वलोकाश्रयभूतां स्वतनुं स्वमूर्तिमविशत् ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ श्रीरघुवंशे महाकाव्ये श्रीरामस्वर्गारोहणो नाम पञ्चदशः सर्गः।

षोडशः सर्गः ।

अथेतरे सप्त रघुप्रवीरा ज्येष्ठं पुरोजन्मतया गुणैश्च ।
चक्रुः कुशं रत्नविशेषभाजं सौभ्रात्रमेषां हि कुलानुसारि ॥ १ ॥

वृन्दारका यस्य भवन्ति भृङ्गा मन्दाकिनी यन्मकरन्दबिन्दुः ।
तवारविन्दाक्ष पदारविन्दं वन्दे चतुर्वर्गचतुष्पदं तत् ॥

(१.) [इदानीं रामायणादधिकमागमान्तरप्रसिद्धमर्थं सर्गचतुष्टयेनाह-हे०] अथ रामनिर्वाणानन्तरमितरे लवादयः [लवतक्षकपुष्करांगदचन्द्रकेतुशत्रुघातिसुबाहवः इति-हे०] सप्त रघुप्रवीराः । पुरः पूर्वं जन्म यस्य तस्य भावस्तत्ता तया । गुणैश्च [शौर्यादिभिः-चा०] ज्येष्ठं कुशं रत्नविशेषभाजं तत्तच्छ्रेष्ठवस्तुभागिनं चक्रुः [तस्य ते करदा बभूवुः-व०] । तदुक्तम्-" जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते " इति । तथा हि । सुभ्रातॄणां भावः सौभ्रात्रम् । " हायनान्त-" इत्यादिना युवादित्वादण्प्रत्ययः । एषां कुशलवादीनां कुलानुसारि वंशानुगतं हि ।

---

(103) Thus having executed the business of the gods of cutting the heads of the ten-headed demon (Râvaṇa) and having established both, the lord of Lankâ and the son of the wind, on the southern and the northern mountains (respectively) as if they were the two monuments of his fame, Vishṇu entered into his own form, the support of all the worlds [created beings]

(1.) Then the seven other (viz, other than Kus'a) heroes of the family of Raghu made Kus'a, the eldest both in point of birth and virtues, the sharer, (i. e. enjoyer) of every thing best of its kind; for good brotherly feeling was hereditary in their family.

ते सेतुवार्तागजबन्धमुख्यैरभ्युच्छ्रिताः कर्मभिरप्यवन्ध्यैः ।
अन्योन्यदेशप्रविभागसीमां वेलां समुद्रा इव न व्यतीयुः ॥ २ ॥
चतुर्भुजांशप्रभवः स तेषां दानप्रवृत्तेरनुपारतानाम् ।
सुरद्विपानामिव सामयोनिर्भिन्नोऽष्टधा विप्रससार वंशः ॥ ३ ॥
अथार्धरात्रे स्तिमितप्रदीपे शय्यागृहे सुप्तजने प्रबुद्धः ।
कुशः प्रवासस्थकलत्रवेषामदृष्टपूर्वां वनितामपश्यत् ॥ ४ ॥

(२.) सेतुर्जलबन्धः । वार्ता कृषिगोरक्षणादिः । " वार्ता कृष्यादुदन्तयोः " इति विश्वः । गजबन्ध आकरेभ्यो गजग्रहणम् । ते मुख्यं प्रधानं येषां तैरवन्ध्यैः सफलैः कर्मभिरभ्युच्छ्रिताः । अतिसमर्था अपीत्यर्थः । ते कुशादयः । प्रविभज्यन्त इति प्रविभागाः । अन्योन्यदेशप्रविभागानां या सीमा ताम् । वेलां समुद्रा इव । न व्यतीयुर्नातिचक्रमुः । अत्र कामन्दकः—" कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् । खन्याकरधनादानं शून्यानां च निवेशनम् । अष्टवर्गमिमं साधुः स्वयं वृद्धोऽपि वर्धयेत् " इति ।

(३) चतुर्भुजो विष्णुः । तस्यांशा रामादयः । ते प्रभवाः । कारणानि यस्य स तथोक्तः । दानं त्यागो मदश्च । " दानं गजमदे त्यागे " इति विश्वः । प्रवृत्तिर्व्यापारः प्रवाहश्च दानप्रवृत्तेरनुपारतानां [अविरतानां–हे० निरतानां–चा०] तेषां कुशलवादीनां स वंशः । सामयोनिः [ऐरावणादीनां सामयोनिः सामवेदाध्ययनकालोत्पन्नो वंश इव–चा०] सामवेदप्रभवो दानप्रवृत्तेरनुपारतानां सुरद्विपानां दिग्गजानां वंश इव । अष्टधा भिन्नः सन् । विप्रससार विस्तृतोऽभूत् । सामयोनिरित्यत्र पालकाव्यः— "सूर्यस्याण्डकपाले द्वे समानीय प्रजापतिः । हस्ताभ्यां परिगृह्याथ सप्त सामान्यगायत । गायतो ब्रह्मणस्तस्मात्समुत्पेतुर्मतङ्गजाः" इति ।

(४.) अथ । अर्धं रात्रेरर्धरात्रः । "अर्धं नपुंसकम्" इत्येकदेशसमासः । " अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः " इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः । रात्राह्नाहाः पुंसि " इति नियमात्पुंस्त्वम् । अर्धरात्रे निशीथे स्तिमितप्रदीपे (स्तिमिताः निश्चलाः प्रदीपा यत्र) सुप्तजने शय्यागृहे प्रबुद्धः । न तु सुप्तः । कुशः प्रवासस्थकलत्रवेषां (प्रवासस्थस्य पांथस्य कल-

---

(2.) Though they were elevated by (distinguished for) their fruitful actions, the chief of which were the constructions of bridges, agriculture (including the protection of cows &c.), and the taming of elephants, yet they never transgressed the boundary of the portion of land allotted to each as the seas do not transgress their coasts.

(3.) That family sprung from the portions of Vishnu (the four-armed god) of theirs who never desisted from the act of liberality, being divided into eight branches, spread widely like the race, sprung from the Sâmans, of celestial elephants the flows of whose temporal juice are uninterrupted.

(4.) Once at mid-night Kus'a who was wide awake saw a female, never seen before, dressed like one whose husband is gone on travel, in his bed-chamber where attendants (men) were asleep and the lights were motionless (unruffled),

सा साधुसाधारणपार्थिवर्द्धेः स्थित्वा पुरस्तात्पुरुहूतभासः ।
जेतुः परेषां जयशब्दपूर्वं तस्याञ्जलिं बन्धुमतो बबन्ध ॥ ५ ॥
अथानपोढार्गलमप्यगारं छायामिवादर्शतलं प्रविष्टाम् ।
सविस्मयो दाशरथेस्तनूजः प्रोवाच पूर्वार्धविसृष्टतल्पः ॥ ६ ॥
लब्धान्तरा सावरणेऽपि गेहे योगप्रभावो न च लक्ष्यते ते ।
बिभर्षि चाकारमनिर्वृतानां मृणालिनी हैममिवोपरागम् ॥ ७ ॥
का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा किं वा मदभ्यागमकारणं ते ।
आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति ॥ ८ ॥

त्रं भार्या तस्या इव वेषो यस्याः सा तां तथोक्तां) प्रोषितभर्तृकावेषाम् । अदृष्टा पूर्वमित्यदृष्टपूर्वा ताम् । सुप्सुपेति समासः । वनितामपश्यत् ।

(५.) सा वनिता साधुसाधारणपार्थिवर्द्धेः सज्जनसाधारणराज्यश्रियः (साधूनां सतां साधारणा पार्थिवर्द्धिः राज्यलक्ष्मीर्यस्य) पुरुहूतभास इन्द्रतेजसः परेषां [इति कर्मणि षष्ठी–हे० चा०] शत्रूणां जेतुर्बन्धुमतस्तस्य कुशस्य पुरस्तात्स्थित्वा जयशब्दपूर्वं [जय महाराजेतिशब्दपूर्वमिति–चा०] यथा तथाञ्जलिं बबन्ध ।

(६.) अथ सविस्मयः पूर्वार्धेन शरीरपूर्वभागेण विसृष्टतल्पस्त्यक्तशय्यो दाशरथेस्तनूजः कुशः । अनपोढार्गलमनुद्घाटितविष्कम्भमपि [अनुद्घाटितद्वारपटलमपि–हे०] ।" तद्विष्कम्भेऽर्गलं न ना" इत्यमरः। अगारम् । आदर्शतलं छायामिव । प्रविष्टां तां वनितां प्रोवाचावदत् ।

(७–८.) युग्मम् । सावरणे अपि [आव्रियतेऽनेन द्वारं कपाटं इति–हे० पिहितेपि द्वारे–चा०] गेहे लब्धान्तरा लब्धावकाशा । त्वमिति शेषः । योगप्रभावश्च [अन्तः पुरप्रवेशादियोगशक्तिश्च इति चा०] ते न लक्ष्यते । मृणालिनी हैमं हिमकृतमुपरागमुपद्रवमिव । अनिर्वृतानां दुःखितानामाकारं बिभर्षि च । न हि योगिनां दुःखमस्तीति भावः । किंच ।

(5.) Standing before him, the conqueror of his enemies, whose lustre was like that of Indra, whose royal fortune was common to the good (virtuous) and who had good brothers, she folded her hands having first uttered " May you be victorious !"

(6.) Then the astonished son of Rama (Dás'arathi) having raised his upper half (lit. leaving the bed by the upper half) from the couch spoke to her who had entered the palace, though the bolts (or bars) were not removed (unlocked (i. e. though the doors were not unbolted), as a reflection does the surface of a mirror.

(7-8.) " You got an entrance into the palace though its door was bolted and yet I do not see that you possess the power of Yoga; and you wear an appearance of the distressed as a lotus suffers damage caused by frost; gentle Lady ! who are you ? and whose wife are you ? or what your object in coming to me ? mention this, having first remembered that the mind of the self-restraining Raghus possesses a propensity turned away from the wives of others.

तमब्रवीत्सा गुरुणानवद्या या नीतपौरा स्वपदोन्मुखेन।
तस्याः पुरः संप्रति वीतनाथां जानीहि राजन्नधिदेवतां माम् ॥ ९ ॥
वस्वौकसारामभिभूय साहं सौराज्यबद्धोत्सवया विभूत्या।
समग्रशक्तौ त्वयि सूर्यवंश्ये सति प्रपन्ना करुणामवस्थाम् ॥ १० ॥
विशीर्णतल्पाट्टशतो निवेशः पर्यस्तशालः प्रभुणा विना मे।
विडम्बयत्यस्तनिमग्नसूर्यं दिनान्तमुग्रानिलभिन्नमेघम् ॥ ११ ॥

हे शुभे त्वं [सुरी मानुषी वा इति–चा०] का कस्य वा परिग्रहः पत्नी । ते तव मदभ्यागमे कारणं वा किम् । [अथ स्त्रिंसया गमनमिति चेत्तदपि नेत्याह–चा०] । वशिनां जितेन्द्रियाणां रघूणां मनः परस्त्रीषु विषये विमुखा प्रवृत्तिर्यस्य तत्तथाभूतं मत्वाचक्ष्व ।

(९.) सा वनिता तं कुशमब्रवीत् । अनवद्यादोषा या पूः स्वपदोन्मुखेन विष्णुपदोन्मुखेन (वैकुण्ठगामिना) गुरुणा त्वत्पित्रा नीतपौरा हे राजन्मां संप्रति वीतनाथामनाथां तस्याः पुरो नगर्या अयोध्याया अधिदेवतां जानीहि ।

(१०) साहं सौराज्येन राजन्वत्तया हेतुना बद्धोत्सवया विभूत्या । वस्वौकसारालकापुरी । " अलका पुरी वस्वौकसारा स्यात् " इति यादवः । अथ वा मानसोत्तरशैलशिखरवर्तिनी शक्रनगरी । " वस्वौकसारा शक्रस्य " इति विष्णुपुराणात् । तामभिभूय तिरस्कृत्य समग्रशक्तौ त्वयि सूर्यवंश्ये सति करुणामवस्थां दीनां दशां प्रपन्ना प्राप्ता ।

(११.) तल्पानि अट्टालिकाः । " तल्पं शय्याट्टदारेषु" इत्यमरः । अट्टानि गृहभेदाः । " अट्टं भक्ते च शुष्के च क्षौमेऽत्यर्थे गृहान्तरे " इति विश्वः । विशीर्णानि तल्पानामट्टानां च शतानि यस्य स तथोक्तः । पर्यस्तशालः स्रस्तप्राकारः । " प्राकारो वरणः शालः " इत्यमरः । प्रभुणा स्वामिना विनैवंभूतो मे निवेशो निवेशनम् । अस्तनिमग्नसूर्यमस्ताद्रिलीनार्कमुग्रानिलेन भिन्नमेघं दिनान्तं विडम्बयत्यनुकरोति ।

(१२.) निशासु भास्वन्ति दीप्तिमन्ति कलान्यव्यक्तमधुराणि नूपुराणि यासां तासामभिसारिकाणाम् । " कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका " इत्यमरः । यो राजपथः । संचरत्यनेनेति संचरः । संचारसाधनमभूत् । " गोचरसंचर–" इत्यादिना

(9.) That faultless one said ' know me, O king, to be the Lord-less presiding deity of that city the people in which were carried by your father (with him), when going to his seat (viz: वैकुंठ)

(10) Such a one as I, having eclipsed the city of Alakā by (my) prosperity manifested in the festivals which continuously took place by reason of the excellent rule, am (now) reduced to a pitiful condition, (even) while thou, a scion of the solar race, art (here) with all thy power

(11.) Without a king, my situation with hundreds of broken turrets and terraces and with dilapidated ramparts imitates (resembles) the close of the day the sun in which is gone down the setting mountain and which has clouds dispersed by fierce winds

निशासु भास्वत्कलनूपुराणां यः संचरोऽभूदभिसारिकाणाम्।
नदन्मुखोल्काविचिताभिषाभिः स वाह्यते राजपथः शिवाभिः ॥ १२ ॥
आस्फालितं यत्प्रमदाकराग्रैर्मृदङ्गधीरध्वनिमन्वगच्छत्।
वन्यैरिदानीं महिषैस्तदम्भः शृङ्गाहतं क्रोशति दीर्घिकाणाम् ॥ १३ ॥
वृक्षेशया यष्टिनिवासभङ्गान्मृदङ्गशब्दापगमादलास्याः।
प्राप्ता दवोल्काहतशेषबर्हाः क्रीडामयूरा वनबर्हिणत्वम् ॥ १४ ॥

घप्रत्ययान्तो निपातः । नदत्सु मुखेषु या उल्कास्ताभिर्विचिताभिषाभिरन्विष्टमांसाभिः [नदद्भ्यो मुखेभ्यो निर्गता उल्का स्ताभिर्विचितमन्विष्टमामिषं मांसं याभिः–चा०] शिवाभिः क्रोष्टुभिः। [शिवा हि ज्वालामुख्यः। तथा शिवाशकुने वसन्तराजः। "कुबेरकाष्ठां प्रति यः प्रयाति। ज्वालामुखी याभिमुखी विरौति तस्याध्वगस्याभिमतार्थसिद्धिर्भवेच्चसंपत्पुनरागमश्च "– हे०] । स राजपथो वाह्यते गम्यते । वहेरन्यो वहिधातुरस्तीत्युपदेशः ।

(१३.) यदम्भः प्रमदाकराग्रैरास्फालितं ताडितं सत् । जलक्रीडास्विति शेषः । मृदङ्गानां यो धीरध्वनिस्तमन्वगच्छदन्वकरोत् । तद्दीर्घिकाणामम्भ इदानीं वन्यैर्महिषैः । कर्तृभिः। शृङ्गैर्विषाणैराहतं।("गाहंतां महिषा निपानसलिलं शृंगैर्मुहुस्ताडितं"इत्येवं समार्थः श्लोकांशः) । सत्क्रोशति [श्रवणकटुकशब्दं तनुते–चा०]। न तु मृदङ्गध्वनिमनुकरोतीत्यर्थः ।

(१४.) यष्टिरेव निवासः स्थानं तस्य भङ्गात् । वृक्षे शेरत इति वृक्षेशयाः । " अधिकरणे शेतेः " इत्यच्प्रत्ययः । " शयवासवासिष्वकालात् " इत्यलुक्सप्तम्याः । मृदङ्गशब्दानामपगमादभावादलास्या नृत्यशून्याः । दवोऽरण्यवह्निः । " दवदावौ वनारण्यवह्नी " इत्यमरः । तस्योल्काभिः स्फुलिङ्गैर्हतेभ्यः शेषाणि बर्हाणि येषां ते क्रीडामयूरा वनबर्हिणत्वं वनमयूरत्वं प्राप्ताः ।

(१५.) किंच । येषु सोपानमार्गेषु रामा रमण्यः सरागांल्लाक्षारसार्द्रांश्चरणान्निक्षिप्त-

(12) That royal road which was (once) frequented by (lit became a passage to) the Abhisârikâs (those who go to meet their lovers or keep an assignation) having bright jingling anklets during the nights, is (now) frequented by female jackals who seek carrion by (the aid of) the light (emitted) from their howling mouths.

(13.) Those waters of the lakes which (once) stirred (struck gently) by the forepart of the hands of young ladies (at the time of sporting) imitated the deep resounding of a drum now bewail (produce a mournful or bewailing sound) being struck (violently) with horns by wild buffaloes.

(14.) The pet peacocks (lit. pleasure-peacocks) lying (now) on trees their abodes of perching sticks being broken to pieces, devoid of their (usual) dance on account of the absence of tabor-sound and possessing a remnant of their plumes that are destroyed by the flames of forest-conflagration, are reduced to the state of wild ones

सोपानमार्गेषु च येषु रामा निक्षिप्तवत्यश्चरणान्सरागान् ।
सद्यो हतन्यङ्कुभिरस्रदिग्धं व्याघ्रैः पदं तेषु निधीयतेऽद्य ॥ १५ ॥
चित्रद्विपाः पद्मवनावतीर्णाः करेणुभिर्दत्तमृणालभङ्गाः ।
नखाङ्कुशाघातविभिन्नकुम्भाः संरब्धसिंहप्रहृतं वहन्ति ॥ १६ ॥
स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानामुत्क्रान्तवर्णक्रमधूसराणाम् ।
स्तनोत्तरीयाणि भवन्ति सङ्गान्निर्मोकपट्टाः फणिभिर्विमुक्ताः ॥ १७ ॥
कालान्तरश्यामसुधेषु नक्तमितस्ततो रूढतृणाङ्कुरेषु ।
त एव मुक्तागुणशुद्धयोऽपि हर्म्येषु मूर्छन्ति न चन्द्रपादाः ॥ १८ ॥

वत्यः । तेषु मार्गेषु अद्य सद्यो हतन्यङ्कुभिः मारितमृगैर्व्याघ्रैः। (" कृष्णसारो " रुरुर्न्यङ्कुः इत्यमरः) । अस्रदिग्धं रुधिरलिप्तं पदं निधीयते ।

(१६.) पद्मवनमवतीर्णाः प्रविष्टाः । तथा लिखिता इत्यर्थः । करेणुभिः करिणीभिः । चित्रगताभिरेव । " करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे " इत्यमरः । दत्तमृणालभङ्गाश्चित्रद्विपा आलेख्यमातङ्गाः । नखा एवाङ्कुशाः । तेषामाघातैर्विभिन्नकुम्भाः सन्तः संरब्धसिंहप्रहृतं कुपितसिंहप्रहारं वहन्ति ।

(१७.) उत्क्रान्तवर्णक्रमा विशीर्णवर्णविन्यासास्ताश्च धूसराश्च यास्तासां स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानां स्त्रीप्रतिकृतीनां दारुमयीणां फणिभिर्विमुक्ता निर्मोकाः कञ्चुका एव पट्टाः। ("पट्टः पेषणपाषाणे व्रणादीनाञ्च बन्धने । चतुष्पथे च राजादिशासनांतरपीठयोः"इति विश्वः)। "समौ कञ्चुकनिर्मोकौ" इत्यमरः। सङ्गात्सक्तत्वात्स्तनोत्तरीयाणि स्तनाच्छादनवस्त्राणि भवन्ति।

(१८.) कालान्तरेण कालभेदवशेन श्यामसुधेषु मलिनचूर्णान्वितस्ततो रूढतृणाङ्कुरेषु हर्म्येषु गृहेषु नक्तं रात्रौ मुक्तागुणानां शुद्धिरिव शुद्धिः स्वाच्छ्यं येषां तादृशा अपि । ततः पूर्वं ये मूर्छन्ति स्म त एव चन्द्रपादाश्चन्द्ररश्मयः । "पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाः " इत्यमरः । न मूर्छन्ति [न वृद्धिं गच्छंतीति—हे० चा०] । न प्रतिफलन्तीत्यर्थः ।

(15.) And on those flights of steps (lit. stair-passages) where fair ladies used to plant their feet dyed in lac, tigers that have just killed deer do now place their steps besmeared with blood.

(16.) The elephants (painted) in the pictures (on the walls) as entered into lotus-beds and as being presented with pieces of lotus-stalks by female elephants (now) bear the blows of the enraged lions having their temples shattered by the strokes of their goad-like nails

(17.) The slough-strips left by cobras become, on account of their contact (with the breasts), a covering on the breasts of the images of women (engraven) on posts which have a dusky appearance and the lines of colour (painting) on which have been disfigured.

(18.) Those very rays of the moon though white like pearl-necklaces (once reflecting) now do not take effect (reflect) at night on the mansions, on (the

आवर्ज्य शाखाः सदयं च यासां पुष्पाण्युपात्तानि विलासिनीभिः।
वन्यैः पुलिन्दैरिव वानरैस्ताः क्लिश्यन्त उद्यानलता मदीयाः ॥ १९ ॥
रात्रावनाविष्कृतदीपभासः कान्तामुखश्रीवियुता दिवापि ।
तिरस्क्रियन्ते कृमितन्तुजालैर्विच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षाः ॥ २० ॥
बलिक्रियावर्जितसैकतानि स्नानीयसंसर्गमनाप्नुवन्ति ।
उपान्तवानीरगृहाणि दृष्ट्वा शून्यानि दूये सरयूजलानि ॥ २१ ॥
तदर्हसीमां वसतिं विसृज्य मामभ्युपैतुं कुलराजधानीम् ।
हित्वा तनुं कारणमानुषीं तां यथा गुरुस्ते परमात्ममूर्तिम् ॥ २२ ॥

(१९.) किंच । विलासिनीभिः सदयं शाखा लतावयवानावर्ज्यानमय्य यासां लतानां पुष्पाण्युपात्तानि गृहीतानि । ता मदीया उद्यानलताः । वन्यैः पुलिन्दैर्म्लेच्छविशेषैरिव वानरैः । उभयैरपीत्यर्थः । क्लिश्यन्ते पीड्यन्ते [पुलिन्दैः शबरैः सहचरैः सह वानरैः क्लिश्यन्ते बाध्यन्ते । सहार्थे इव शब्दः—इति चा०] । क्लिश्नातेः कर्मणि लट् । "भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः " इत्यमरः ।

(२०.) रात्रावनाविष्कृतदीपभासः (अप्रकटीकृतदीपदीप्तयः) । दीपप्रभाशून्या इत्यर्थः । दिवापि दिवसेऽपि कान्तामुखानां श्रिया कान्त्या वियुता रहिता विच्छिन्नो नष्टो धूमप्रसरो येषां ते गवाक्षाः कृमितन्तुजालैर्लूतातन्तुवितानैस्तिरस्क्रियन्ते छाद्यन्ते ।

(२१.) " बलिः पूजोपहारः स्यात् " इति शाश्वतः । बलिक्रियावर्जितानि सैकतानि येषां तानि। स्नानीयानि स्नानसाधनानि चूर्णादीनि [स्नानीयं सुंदरीणामंगरागादि तत्संसर्गमलभमानानि इति—चा०]।"कृत्यल्युटो बहुलम्" इति करणेऽनीयप्रत्ययः। स्नानीयसंसर्गमनाप्नुवन्ति सरयूजलानि शून्यानि रिक्तान्युपांतेषु वानीरगृहाणि येषां तानि च दृष्ट्वा दूये परितप्ये ।

(२२.) तत्तस्मादिमां वसतिं कुशावतीं विसृज्य कुलराजधानीं (राज्ञा धीयते स्थीयतेऽस्यां सा राजधानी तां तथोक्तां) अयोध्यां मामभ्युपैतुमर्हसि । कथमिव । ते गुरुः पिता

---

surfaces of) which are grown, here and there, shoots of grass, and the plaster on which is turned black by lapse of time

(19.) Those garden-creepers of mine, the flowers of which were taken off (plucked) by the sportive women bending their boughs with compassion (i. e gently), are (now) tormented by the monkeys of the forest as well as by savages.

(20.) The windows displaying no light of lamps at night and bereft of the splendour of the faces of beautiful women during day are (now) covered over with the cob-webs of spiders with the lines of smokes (completely) destroyed.

(21.) I am grieved to behold the waters of the Sarayú not obtaining the contact of the perfumed powders (used in ablutions), with the sandy beds bereft of the rites of Bali (offering) and having on their sides huts made of canes (now) deserted.

(22.) Therefore, it is proper for you to leave this abode and to repair to me, your hereditary capital; just as your father having, abandoned human form, assumed on purpose, resorted to the form of the Supreme Soul (i. e. Vishnu).

तथेति तस्याः प्रणयं प्रतीतः प्रत्यग्रहीत्प्राग्रहरो रघूणाम् ।
पूरप्यभिव्यक्तमुखप्रसादा शरीरबन्धेन तिरोबभूव ॥ २३ ॥
तदद्भुतं संसदि रात्रिवृत्तं प्रातर्द्विजेभ्यो नृपतिः शशंस ।
श्रुत्वा त एनं कुलराजधान्या साक्षात्पतित्वे वृतमभ्यनन्दन् ॥ २४ ॥
कुशावतीं श्रोत्रियसात्स कृत्वा यात्रानुकूलेऽहनि सावरोधः ।
अनुद्रुतो वायुरिवाभ्रवृन्दैः सैन्यैरयोध्याभिमुखः प्रतस्थे ॥ २५ ॥
सा केतुमालोपवना बृहद्भिर्विहारशैलानुगतेव नागैः ।
सेना रथोदारगृहा प्रयाणे तस्याभवज्जंगमराजधानी ॥ २६ ॥

रामस्तां प्रसिद्धां कारणवशान्मानुषीं [रावणादिवधप्रयोजनात्–चा०] तनुं मानुषमूर्तिं हित्वा परमात्ममूर्तिं यथा विष्णुमूर्तिमिव ।

(२३.) रघूणां प्राग्रहरः श्रेष्ठः कुशस्तस्याः पुरः प्रणयं प्रार्थनां प्रतीतो हृष्टः सन्त-थेति प्रत्यग्रहीत्स्वीकृतवान् । पूः पुराधिदेवताप्यभिव्यक्तमुखप्रसादा सती । इष्टलाभादिति भावः । शरीरबन्धेन शरीरयोगेन । करणेन । तिरोबभूवान्तर्दधे । मानवं रूपं विहाय दैवं रूपमग्रहीदित्यर्थः ।

(२४.) नृपतिः कुशस्तदद्भुतं रात्रिवृत्तं रात्रिवृत्तान्तं प्रातः संसदि सभायां द्विजेभ्यः शशंस । ते द्विजाः श्रुत्वैनं कुशं कुलराजधान्या साक्षात्स्वयमेव पतित्वे विषये वृत-मभ्यनन्दन् । पतित्वेन वृतोऽसीत्यपूजयन् । आशीर्भिरिति शेषः । अत्र गार्ग्यः—" दृष्ट्वा स्वप्नं शोभनं नैव सुप्यात्पश्चाद्दृष्टो यः स पाकं विधत्ते । शंसेदिष्टं तत्र साधुर्द्विजेभ्यस्ते चा-शीर्भिः प्रीणयेयुर्नरेन्द्रम् " । इदमपि स्वप्नतुल्यमिति भावः ।

(२५.) स कुशः कुशावतीं श्रोत्रियेषु छान्दसेष्वधीनां श्रोत्रियसात् । " तदधीनव-चने " इति सातिप्रत्ययः । " श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते " इति निपातः । " श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ " इत्यमरः । कृत्वा [ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा–चा० व०] यात्रानुकूलेऽहनि सावरोधः सा-सान्तःपुरः सन् । वायुरभ्रवृन्दैरिव । सैन्यैरनुद्रुतोऽनुगतः सन्नयोध्याभिमुखः प्रतस्थे ।

(२६.) केतुमाला एवोपवनानि यस्याः सा बृहद्भिर्नागैर्गजैर्विहारशैलैः क्रीडाशैलैरनुग-

(23.) The illustrious of the descendants of Raghu being pleased accepted her request saying " even so "; the presiding deity of the city too on whose countenance a brightness was visible disappeared (from the sight) with her bodily frame (lit. the tie of her body).

(24) In the morning the king told that astonishing event of the night to Brâhmaṇas in his court, at which they congratulated him on his having been chosen as a husband by the hereditary capital herself (lit: in person).

(25.) Having consigned Kus'avatî to the Brâhmaṇas versed in the Vedas, he with his harem set out, on a day favourable to the expedition, for Ayodhyâ, being followed by his armies as the wind by clusters of clouds

(26.) While passing, his army became his moving capital, having the

तेनातपत्रामलमण्डलेन प्रस्थापितः पूर्वनिवासभूमिम् ।
बभौ बलौघः शशिनोदितेन वेलामुदन्वानिव नीयमानः ॥ २७ ॥
तस्य प्रयातस्य वरूथिनीनां पीडामपर्याप्तवतीव सोढुम् ।
वसुंधरा विष्णुपदं द्वितीयमध्यारुरोहेव रजश्छलेन ॥ २८ ॥
उद्यच्छमाना गमनाय पश्चात्पुरो निवेशे पथि च व्रजन्ती ।
सा यत्र सेना ददृशे नृपस्य तत्रैव सामग्र्यमतिं चकार ॥ २९ ॥

तेव स्थिता । रथा एवोदारगृहा यस्या सा सा सेना तस्य कुशस्य प्रयाणे जंगमराजधानी संचारिणी नगरीवाभवद्बभूव ।

(२७.) आतपत्रमेवामलं मण्डलं बिम्बं यस्य तेन तेन कुशेन पूर्वनिवासभूमिमयोध्यां प्रति प्रस्थापितो बलौघः । आतपत्रवदमलमण्डलेनोदितेन शशिना वेलां नीयमानः प्राप्यमाणः । उदकमस्यास्तीत्युदन्वान् उदधिरिव । बभौ । "उदन्वानुदधौ च" इति निपातनात्साधुः।

(२८.) प्रयातस्य प्रस्थितस्य तस्य कुशस्य वरूथिनीनां सेनानाम् । कर्त्रीणाम् । "कर्तृकर्मणोः कृति" इति कर्तरि षष्ठी । पीडां सोढुमपर्याप्तवतीवाशक्तेव वसुंधरा रजश्छलेन द्वितीयं विष्णुपदं [भूर्भुवःस्वरिति त्रीणि पदानि विष्णोरिति–व०] आकाशमध्यारुरोहेव। इत्युत्प्रेक्षा ।

(२९.) पश्चात्कुशावत्याः सकाशाद्गमनाय प्रयाणाय [पश्चाद्गामिनी अनुगमनार्थमुद्योगं कुर्वाणा–सु०] तथा पुरोऽग्रे निवेशे [कटकनिवेशकाले वर्तमाना–सु०] । निमित्ते । निवेष्टुं चेत्यर्थः । उद्यच्छमानोद्योग कुर्वती । " समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे " इत्यस्य सकर्मकाधिकारत्वादात्मनेपदम् । पथि च व्रजन्ती नृपस्य कुशस्य सा सेना यत्र पश्चात्पुरो मध्ये वा ददृशे तत्रैव सामग्र्यमतिं कृत्स्नताबुद्धिं चकार । अपरिमिता तस्य सेनेत्यर्थः । [यत्र यत्र दृष्टा तत्र तत्र समग्रा इहैवास्तीति ज्ञातमिति–सु० वि०] ।

lines of flags as gardens as if accompanied by pleasure-hills, by means of the huge elephants ; and having the chariots as splendid buildings.

(27) The flood of the forces, marched to the land of their former abode by him who had (on him) the umbrella as a white disc, appeared like the ocean made to start for the shores—its original dwelling-place, by the rising moon with its disc as bright as the (white) umbrella.

(28.) The earth as if unable (not sufficiently able) to bear the tread of his forces who was marching onwards mounted, as it were, on the second foot of Vish*n*u [i. e. the sky] under the appearance of dust.

(29.) That army of the protector of men, wherever it was seen made one conclude it to be the complete whole, whether preparing behind to march or in advance to be encamped, or moving on its way (the battalions separated made one think to be complete armies, so numerous were his forces).

तस्य द्विपानां मदवारिसेकात्खुराभिघाताच्च तुरंगमाणाम् ।
रेणुः प्रपेदे पथि पङ्कभावं पङ्कोऽपि रेणुत्वमियाय नेतुः ॥ ३० ॥
मार्गैषिणी सा कटकान्तरेषु वैन्ध्येषु सेना बहुधा विभिन्ना ।
चकार रेवेव महाविरावा बद्धप्रतिश्रुन्ति गुहामुखानि ॥ ३१ ॥
स धातुभेदारुणयाननेमिः प्रभुः प्रयाणध्वनिमिश्रतूर्यः ।
व्यलङ्घयद्विन्ध्यमुपायनानि पश्यन्पुलिन्दैरुपपादितानि ॥ ३२ ॥
तीर्थे तदीये गजसेतुबन्धात्प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गाम् ।
अयत्नबालव्यजनीबभूवुर्हंसा नभोलङ्घनलोलपक्षाः ॥ ३३ ॥

(३०.) नेतुस्तस्य कुशस्य द्विपानां मदवारिभिः सेकात्तुरंगमाणां खुराभिघाताच्च (ताडनात्) यथासंख्यं पथि रेणू रजः पङ्कभावं पङ्कतां प्रपेदे । पङ्कोऽपि रेणुत्वमियाय । तस्य तावदस्तीत्यर्थः ।

(३१.) वैन्ध्येषु विन्ध्यसंबन्धिषु कटकान्तरेषु नितम्बावकाशेषु [सान्वन्तरेषु–हे० चा०]। "कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः" इत्यमरः । मार्गैषिणी मार्गावलोकिनी । अतएव बहुधा । विभिन्ना (पृथग्भूता) । महाविरावा दीर्घशब्दा सा सेना । रेवेव नर्मदेव । "रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेखलकन्यका " इत्यमरः । गुहामुखानि बद्धप्रतिश्रुन्ति प्रतिध्वनवन्ति चकाराकरोत् ।

(३२.) धातूनां गैरिकादीनां भेदेनारुणा (आरक्ता) याननेमी रथचक्रधारा यस्य । प्रयाणे ये ध्वनयः । क्ष्वेडहेषादयः । तान्मिश्राणि तूर्याणि यस्यैवं विधः स प्रभुः कुशः । पुलिन्दैः किरातैरुपपादितानि समर्पितानि [आदत्तानि । तेषां प्रीत्यर्थं दर्शनं न तु ग्रहणं इति –चा०] उपायनानि पश्यन् । विन्ध्यं व्यलङ्घयत् [पिष्टधातुत्वात्तूर्यध्वनिनिर्जितनादत्वाच्च-विन्ध्यपर्वतं धिक्चक्रे इति छायार्थः प्रायेण माघेप्येवंविधोक्तिः ।"दूरं भवद्भोजबलस्य गच्छत पुरा बहूनां परभागमाप सा" इति–चा०] ।

(३३.) तदीये वैन्ध्ये तीर्थेऽवतारे [अवतरणमार्गे–हे०] गजा एव सेतुस्तस्य बन्धाद्धेतोः

(30.) On account of the flow of rut of elephants and the strokes of hoofs of horses of that leader [general], the dust on the road was turned into [assumed the state of] mud and the mud also into dust.

(31.) That army looking for a way through the valleys of (space between) the slopes of the Vindhya mountain, being divided into many parties, made the mouths of the caves full of echos like the roaring Revâ [i. e. the Narmadâ].

(32.) That Lord, the circumference of the wheels of whose vehicle was red on account of their pounding the minerals and the trumpet-sound of whose army was mingled with the noise [i. e neighing and bellowing &c.] of marches, crossed the mountain Vindhya gracing with a look the presents brought to him by the Pulindas [i. e. the Kirâtas].

(33.) In its (i. e. bearing its name) holy water-place, while he crossed the river (there) running in a reverted direction on account of the construction of a bridge of elephants, the swans whose wings fluttered to mount into the sky became Châmars without efforts (to him)

स पूर्वजानां कपिलेन रोषाद्भस्मावशेषीकृतविग्रहाणाम् ।
सुरालयप्राप्तिनिमित्तमम्भस्त्रैस्रोतसं नौलुलितं ववन्दे ॥ ३४ ॥
इत्यध्वनः कैश्चिदहोभिरन्ते कूलं समासाद्य कुशः सरय्वाः ।
वेदिप्रतिष्ठान्विततताध्वराणां यूपानपश्यच्छतशो रघूणाम् ॥ ३५ ॥
आधूय शाखाः कुसुमद्रुमाणां स्पृष्ट्वा च शीतान्सरयूतरंगान् ।
तं क्लान्तसैन्यं कुलराजधान्याः प्रत्युज्जगामोपवनान्तवायुः ॥ ३६ ॥
अथोपशल्ये रिपुमग्नशल्यस्तस्याः पुरः पौरसखः स राजा ।
कुलध्वजस्तानि चलध्वजानि निवेशयामास बली बलानि ॥ ३७ ॥

प्रतीपगां [अनुकूलां–हे०] पश्चिमवाहिनीं गङ्गामुत्तर ... कुशस्य नभोलङ्घनेन लोलपक्षा हंसा अयत्नेन बालव्यजनीबभूवुश्चामराण्यभूवन् । ... तेन तेन कु... । ["तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमंत्रिषु अवतरणानि जुष्टांभः स्त्री...ादितेन शशिना वेल। विश्वः]।

(३४.) स कुशः कपिलेन मुनिना रोषा... । "उदन्वानुदधौ च" इहा येषां तेषां पूर्वजानां वृद्धानां सागराणां सुरालयस्य स्वर्गस्य प्राप्त्यर्थिनीनां सेनानाम् । ; [बलौघोत्तरणवशादुच्चालितं–दि०] क्षुभितम । त्रिस्रोतस इद त्रैस्रोतसम् ...ग...मो ववन्दे ।

(३५.) इति कैश्चिदहोभिरध्वनोऽन्तेऽवमाने कुशः सरय्वाः कूलं समासाद्य विततावराणां विस्तृतमखानां रघूणाम । वेदिः प्रतिष्ठास्पद येषां तान् [यज्ञवेदिस्थान्–चा०] यूपाञ्छतशोऽपश्यत् ।

(३६.) कुलराजधान्या उपवनान्तवायुः कुसुमद्रुमाणां शाखा आधूयेषद्धूत्वा । सुरभिर्मन्दश्चेत्यर्थः । शीतान्सरयूतरंगांश्च स्पृष्ट्वा । अनेन शैत्योक्तिः । क्लान्तसैन्यं तं कुशं प्रत्युज्जगाम (प्रत्युद्गतः)।

(३७.) अथ रिपुषु मग्नं शल्यं शङ्कुः शरो वा यस्य सः [इति निर्भयता–हे०] ।"श-

(34.) He bowed to the water of the three-streamed river (i. e. Gangā) which was stirred by ships and which was the means of getting the abode of the immortals (the Svarga) to his ancestors whose bodies were through wrath made to remain in (the form of) ashes by Kapila.

(35.) Thus at the end of his journey after some days, Kus'a having got to the bank of the Sarayū saw hundreds of sacrificial posts having square-pavements for their pedestals of the Raghus who had celebrated sacrifices.

(36.) The breeze (that blowed) from the interior of the garden of his hereditary capital, having gently shaken the branches of the flowery trees and having touched the cool waves of the Sarayū, went forth (advanced) to receive him whose army was fatigued.

(37.) Then that powerful king, the banner of (who was pre-eminent in) his family, who had planted an arrow in (the heart of his) enemies and who was a friend of his citizens, encamped those forces with their fluttering (or moving) flags on the out-skirts (lit. extremity) of that city.

तां शिल्पिसंघाः प्रभुणा नियुक्तास्तथागतां संभृतसाधनत्वात् ।
पुरं नवीचक्रुरपां विसर्गान्मेघा निदाघग्लपितामिवोर्वीम् ॥ ३८ ॥
ततः सपर्यां सपशूपहारां पुरः परार्ध्यप्रतिमागृहायाः ।
उपोषितैर्वास्तुविधानविद्भिर्निर्वर्तयामास रघुप्रवीरः ॥ ३९ ॥
तस्याः स राजोपपदं निशान्तं कामीव कान्ताहृदयं प्रविश्य ।
यथार्हमन्यैरनुजीविलोकं संभावयामास यथाप्रधानम् ॥ ४० ॥

ल्यं शङ्कौ शरे वंशे " इति विश्वः । पौराणां सखा पौरसखः [इति सौम्यता–हे०] । कुलस्य ध्वजश्चिह्नभूतः [इति प्रकाशता–हे०] बली स राजा चलाश्चलन्तो वा ध्वजा येषां तानि तानि बलानि सैन्यानि तस्याः पुरः पुर्या उपशल्ये ग्रामान्ते । "ग्रामान्त उपशल्यं स्यात् " इत्यमरः । निवेशयामास ।

(३८.) प्रभुणा नियुक्ताः शिल्पिनां तक्षादीनां संघाः संभृतसाधनत्वान्मिलितोपकरणत्वात्तां तथागताम् । शून्यामित्यर्थः । पुरमयोध्याम् । मेघा अपां विसर्गाज्जलसेकान्निदाघग्लपितां ग्रीष्मतप्तामुर्वीमिव । नवीचक्रुः परिपूरयांचक्रुः [अत्र नवीकरणं बीजप्ररोहयोगत्वं–हे० चा०]।

(३९.) ततो रघुप्रवीरः कुशः प्रतिमा देवताप्रतिकृतयः । अर्च्या इत्यर्थः । परार्ध्यप्रतिमागृहायाः [परार्ध्यानि श्रेष्ठानि प्रतिमायुक्तानि गृहाणि यस्याः–चा०] प्रशस्तदेवतायतनायाः पुर उपोषितैर्वास्तुविधानविद्भिः प्रयोज्यैः पशूपहारैः सहितां सपशूपहारां (पशुबलिसहितां) सपर्यां (पूजां) निर्वर्तयामास कारयामास । अत्र ण्यन्तात्णिचपुनरित्यनुसंधेयम् । अन्यथा वृतेरकर्मकस्य करोत्यर्थत्वे कारयत्यर्थाभावप्रसङ्गात् । भवितव्यं वृतेरण्यन्तकर्त्रा प्रयोज्यत्वेन तन्निर्देशात्प्रयोगान्तरस्यापेक्षितत्वात् ।

(४०.) स कुशस्तस्याः पुरः सबन्धि राजोपपदं राजशब्दपूर्वं निशान्तम् । राजभवनमित्यर्थः । " निशान्त भवनोषसोः " इति विश्वः । कामी कान्ताहृदयमिव [यथा कामी कान्ताहृदयं प्रविश्य अन्यैः शरीरावयवैरिन्द्रियगणं यथार्हं संभावयतीति–व०] प्रविश्य । अन्यैर्निशान्तैरनुजीविलोकममात्यादिकं यथाप्रधानं मान्यानुसारेण । यथार्हं यथोचितम् । तत्तदुचितगृहैरित्यर्थः । संभावयामास (संमानितवान्) ।

(38.) Multitudes of artists, employed by the king, made that city which had gone to that state (altogether) a new one by reason of their being furnished with the (necessary) materials as, by pouring waters, the clouds do the earth scorched by the heat of summer.

(39.) After which the hero of the descendant of Raghu performed the worship, [the Vástu-ceremony, a ritual for entering a new or repaired dwelling-place] attended with the offerings of animals, of the capital containing splendid temples (lit abodes of images) by (or by the hands of) the priests versed in the rites of Vástu-ceremony who had observed fasts (previously to officiating at it).

(40) He, like a lover in the heart of his beloved, having entered his palace having the attribute " royal, " honoured his followers (such as ministers &c.) with other mansions according to their rank (lit according as they were superior).

सा मन्दुरासंश्रयिभिस्तुरंगैः शालाविधिस्तम्भगतैश्च नागैः ।
पूराबभासे विपणिस्थपण्या सर्वाङ्गनद्धाभरणेव नारी ॥ ४१ ॥
वसन्स तस्यां वसतौ रघूणां पुराणशोभामधिरोपितायाम् ।
न मैथिलेयः स्पृहयांबभूव भर्त्रे दिवो नाप्यलकेश्वराय ॥ ४२ ॥
अथास्य रत्नग्रथितोत्तरीयमेकान्तपाण्डुस्तनलम्बिहारम् ।
निःश्वासहार्यांशुकमाजगाम घर्मः प्रियावेशमिवोपदेष्टुम् ॥ ४३ ॥

(४१.) विपणिस्थानि पण्यानि क्रयविक्रयार्हवस्तूनि यस्याः सा । " विपणिः पण्यवीथिका " इत्यमरः । सा पूरयोध्या मन्दुरासंश्रयिभिरश्वशालासंश्रयणशीलैः [सम्यक्संश्रयणेन राज्ञः शुभं सूचितं । तथा योगयात्रावचनं । "परिग्रहारोहणबन्धनाद्यैः । यात्रानुकूल्यं तुरगोत्तमानां राज्ञः शुभं स्यात्करिणां तथैव । विपर्यये तद्विपरीतमाहुः"–हे०] ।"वाजिशाला तु मन्दुरा" इत्यमरः। "जिदृक्षि–" इत्यादिनेनिप्रत्ययः । तुरंगैरश्वैः। शालासु गृहेषु (बद्धैर्वा) ये विधिना स्थापिताः स्तम्भास्तान्गतैः प्राप्तैः [यद्वा। "शालागृहं तरुस्कन्धे शाखागात्रैकदेशयोः" इति विश्वः–हे०] । नागैश्च । सर्वाङ्गेषु नद्धान्याभरणानि यस्याः सा नारीव। आबभासे ।

(४२.) स मैथिलेयः कुशः पुराणशोभां [दशरथादिराज्ये याभूत्तादृशीमिति–चा०] पूर्वशोभामधिरोपितायां तस्यां रघूणां वसतावयोध्यायां वसन् । दिवो भर्त्रे देवेन्द्राय तथालकेश्वराय कुबेरायापि न स्पृहयांबभूव । तावपि न गणयामासेत्यर्थः । " स्पृहेरीप्सितः " इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । एतेनायोध्याया अन्यनगरातिशायित्वं गम्यते । कुशस्य कुमुद्वतीसगमं प्रस्तौति—

(४३.) अथास्य कुशस्य । रत्नैर्मुक्तामणिभिर्ग्रथितान्युत्तरीयाणि यस्मिंस्तम् । एकान्तमत्यन्तं पाण्डुाः [यौवने स्त्रीणा पाण्डुता प्रसिद्धा–हे०] स्तनयोर्लम्बिनो हारा यस्मिंस्तम् । निःश्वासहार्याण्यतिसूक्ष्माण्यंशुकानि यत्र तम् । एवं शीतलप्रायं प्रियाया वेषं नेपथ्यमुपदेष्टुमिव । ब्रुविसमानार्थत्वाद्विकर्मकत्व । घर्मो ग्रीष्म आजगाम ।

(४४.) अगस्त्यश्चिह्नं यस्य तस्मादयनान्मार्गाद्दाक्षिणायनाद्भास्वति (सूर्ये) समीपं संनिवृत्ते सति । उत्तरा दिक् । आनन्दशीता बाष्पवृष्टिमिव [यदा किल नायको दक्षिणा म-

(41.) That city having the wares arranged in its shops, with the horses resting in its stables, with the elephant fastened to the posts fixed in the stables according to the rites, looked like a young female with ornaments arranged (in their proper places) on all her limbs.

(42) That son of Mithilá residing in that abode of the descendants of Raghu (i e. the capital Ayodhyá) which was restored to its former splendour, did not wish even for (the capital of) either the Lord of heavens (Indra) or the Lord of Alaká.

(43.) Then came [set in] the hot season, as it were, to give his beloved's instructions in (point of) dress in which the upper garment was interwoven with jewels, garlands were pendent on extremely pale breasts, and the silk garments were (so fine as to be) capable of being blown away by (even) the breath.

अगस्त्यचिह्नादयनात्समीपं दिगुत्तरा भास्वति संनिवृत्ते ।
आनन्दशीतामिव बाष्पवृष्टिं हिमस्रुतिं हैमवतीं ससर्ज ॥ ४४ ॥
प्रवृद्धतापो दिवसोऽतिमात्रमत्यर्थमेव क्षणदा च तन्वी ।
उभौ विरोधक्रियया विभिन्नौ जायापती सानुशयाविवास्ताम् ॥ ४५ ॥
दिने दिने शैवलवन्त्यधस्तात्सोपानपर्वाणि विमुञ्चदम्भः ।
उद्दण्डपद्मं गृहदीर्घिकाणां नारीनितम्बद्वयसं बभूव ॥ ४६ ॥
वनेषु सायंतनमल्लिकानां विजृम्भणोद्गन्धिषु कुड्मलेषु ।
प्रत्येकनिक्षिप्तपदः सशब्दं संख्यामिवैषां भ्रमरश्चकार ॥ ४७ ॥

प्यगंनां त्यक्त्वान्यां याति तदा सा परितापादानंदाश्रु मुंचति । सपत्निसाम्यं नेत्येके । अगस्त्यचिह्नादिति स्त्रीलिंगनिर्देशाभावात् । पुरा किल भगवान् अगस्त्यो दक्षिणापथं प्राप्तो नाद्यापि निवर्तते तद्वत्सावपि सूर्यः किं वा यास्यतीति शंकिता दिक् तत्प्राप्तौ जाताश्रु.—हे०] । हैमवतीं हिमवत्सम्बन्धिनीं हिमस्रुतिं [तुषारस्रुति-चा०] हिमनिष्यन्दं ससर्ज । अत्र प्रोषितप्रियासमागमसमाधिर्गम्यते ।

(४५.) अतिमात्रं प्रवृद्धतापो दिवसः । अत्यर्थमेवानल्पं तन्वी कृशा क्षणदा च । इत्येतावुभौ। विरोधक्रियया प्रणयकलहादिना विरोधाचरणेन विभिन्नौ सानुशयौ सानुतापौ जायापती दंपती इव [यथा प्रणयकलहवशतः पुमान्संतापवान् स्त्री च क्षीणा भवत तथा क्षपादिवसौ घर्मार्तावभूतामिति भावः—चा०]। आस्ताम् । तयोरपि तापकार्श्यसंभवात्तत्सदृशावभूतामित्यर्थः ।

(४६.) दिने दिने प्रतिदिनं शैवलवन्त्यधस्ताद्यानि सोपानानां पर्वाणि भङ्ग्यस्तानि विमुञ्चत् । अतएवोद्दण्डपद्मं (उद्गतदण्डाः पद्मा यत्र तत्) गृहदीर्घिकाणामम्भः । नारीनितम्बः प्रमाणमस्य नारीनितम्बद्वयसं बभूव । विहारयोग्यमभूदित्यर्थः । " प्रमाणे द्वयसच्–" इति द्वयसच्प्रत्ययः ।

(४७.) वनेषु विजृम्भणेन विकासेनोद्गन्धिषूत्कटसौरभेषु । " गन्धस्य–" इत्यादिना स-

(44.) The sun (lit the resplendent one) having come near (it) from that path (i. e. side of the equator) which is marked by Agastya, the northern quarter produced the oozing of snow on the mountain Himâlaya, as though it were a flow of tears cool with joy.

(45) The day with its heat excessively increased and the night excessively attenuated, both appeared like husband and wife estranged by contrary behaviour (consequent upon their love-quarrel) and (afterwards) filled with remorse.

(46.) The water of the house-tanks, day by day, leaving (sinking down from) the downward rows of steps covered with moss and (therefore) the lotuses in which had their stalks rising up, remained (only) so deep as to reach the hips of a woman.

(47.) In the forests the black bee, with the humming noise placing its foot upon each of the buds of the evening-blooming jasmine-creepers emitting fragrance in the act of opening, counted, as it were, their number.

स्वेदानुविद्धार्द्रनखक्षताङ्के भूयिष्ठसंदष्टशिखं कपोले ।
च्युतं न कर्णादपि कामिनीनां शिरीषपुष्पं सहसा पपात ॥ ४८ ॥
यन्त्रप्रवाहैः शिशिरैः परीतान्रसेन धौतान्मलयोद्भवस्य ।
शिलाविशेषानधिशय्य निन्युर्धारागृहेष्वातपमृद्धिमन्तः ॥ ४९ ॥
स्नानार्द्रमुक्तेष्वनुधूपवासं विन्यस्तसायंतनमल्लिकेषु ।
कामो वसन्तात्ययमन्दवीर्यः केशेषु लेभे बलमङ्गनानाम् ॥ ५० ॥

मासान्त इकारादेशः । सायंतनमल्लिकानां [सायं भवाः सायंतनास्तासां मल्लिकानां [विचिकिललतानामिति—चा०] कुड्मलेषु सशब्दं यथा तथा प्रत्येकमेकैकस्मिन्निक्षिप्तपदः । मकरन्दलोभादित्यर्थः । भ्रमर एषां कुड्मलानां संख्यां गणनां चकारेव ।

(४८.) स्वेदानुविद्धमार्द्रं नूतनं नखक्षतमङ्को यस्य तस्मिन् [स्वेदेन अनुविद्धानि युक्तानि (संगतानि) यानि आर्द्राणि नखक्षतानि तानि अङ्कश्चिह्नं यस्य तस्मिन्—हे० चा०] कामिनीनां कपोले भूयिष्ठमत्यर्थं संदष्टशिखं [संदष्टा लग्ना भूयिष्ठा शिखा यस्य तत्—हे०] विश्लिष्टकेसरम् । तस्मिन्निति अतएव कर्णाच्च्युतमपि । शिरीषपुष्पं सहसा न पपात ।

(४९.) ऋद्धिमन्तो धनिका धारागृहेषु यन्त्रधारागृहेषु [जलधाराभिरुपलक्षिता गृहाः धारागृहाः जलयंत्रगृहास्तेषु—चा० यत्रधारामन्दिरेषु—व०।"चतुर्भित्ति जलस्रावि जलयत्रगृहं विदुः"—चा०] शिशिरैर्यन्त्रप्रवाहैर्यन्त्रसंचारितसलिलपूरैः परीतान्व्याप्तान्मलयोद्भवस्य रसेन चन्दनोदकेन धौतान्क्षालिताञ्छिलाविशेषान् चन्द्रकान्तान्—हे०] मणिमयासनान्यधिशय्य तेषु शयित्वातप निन्युगतपपरिहारं चक्रुः ।

(५०.) वसन्तस्यात्ममहकारिणोऽत्ययेनातिक्रमेण मन्दवीर्योऽतिदुर्बलः कामः स्नानार्द्राश्च ते मुक्ताश्च [स्नानेन आर्द्रा अत एव मुक्ताः तेषु । संस्कृतकेशपाशदर्शनाद्विलासिनः समुल्लसितस्मरा बभूवुः—चा०] धूपसंचारणार्थमित्यर्थः । तेषु । अनुधूपवासं धूपवासानन्तरं विन्यस्ताः सायंतनमल्लिका येषु तेषु । अङ्गनानां केशेषु बलं लेभे । तैरुद्दीपित इत्यर्थः ।

(५१.) बद्धरजःकणत्वाद्बद्धपरजःकणत्वादापिञ्जरा [ईषत्पिङ्गलवर्णा—चा०] उदारा द्राघीयस्यर्जुनस्य ककुभवृक्षस्य ।"इन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः"इत्यमरः। मञ्जरी [चूतादेश्च नवोद्भिदादिति क्षीरस्वामीति—हे०]। देहं दग्ध्वापि रोषाद्गिरिशेन गिरिरस्त्यस्य निवासत्वेन गिरिशस्तेन।

(48.) The S'irisha flower, which had its filaments stuck fast to the cheek marked with recent nail-scratches filled with sweat, though dropped from the ear of young women, did not fall down at once .

(49.) The rich men, lying on seats of costly stones washed with the fluid of sandle and surrounded by the cool watery sprays (streams) thrown by machines in rooms furnished with artificial showers, passed away the heat (of the day).

(50) The God of love whose strength was diminished owing to the departure of Vasanta (the spring) acquired a strength in the hair of young ladies, which were unbraided on account of their being wet by bathing and in which evening-Jasmine-flowers were woven after making them (i. e. hair) perfumed.

आपिञ्जरा बद्धरजःकणत्वान्मञ्जर्युदारा शुशुभेऽर्जुनस्य ।
दग्ध्वापि देहं गिरिशेन रोषात्खण्डीकृता ज्येव मनोभवस्य ॥ ५१ ॥
मनोज्ञगन्धं सहकारभङ्गं पुराणशीधुं नवपाटलं च ।
संबन्धता कामिजनेषु दोषाः सर्वे निदाघावधिना प्रमृष्टाः ॥ ५२ ॥
जनस्य तस्मिन्समये विगाढे बभूवतुर्द्वौ सविशेषकान्तौ ।
तापापनोदक्षमपादसेवौ स चोदयस्थौ नृपतिः शशी च ॥ ५३ ॥
अथोर्मिलोलोन्मदराजहंसे रोधोलतापुष्पवहे सरय्वाः ।
विहर्तुमिच्छा वनितासखस्य तस्याम्भसि ग्रीष्मसुखे बभूव ॥ ५४ ॥

लोभादित्वाच्छप्रत्ययः । गिरौ शेत इति विग्रहे तु " गिरौ शेतेर्डः " इत्यस्य छन्दसि विधानाल्लोके प्रयोगानुपपत्तिः स्यात् । तस्मात्पूर्वोक्तमेव विग्रहवाक्यं न्याय्यम् । खण्डीकृता [द्विधा कृता। खण्डीकृतेत्यधिकामजनत्वादिति–हे०] मनोभवस्य ज्या मौर्वीव । शुशुभे ।

(५२.) मनोज्ञगन्धमिति सर्वत्र संबध्यते । सहकारभङ्गं चूतपल्लवखण्डम् । पुराणं वासितं शेरतेऽनेनेति शीधुः पक्वेक्षुरसप्रकृतिकः सुराविशेषस्तम् । " शीङो धुक् " इत्युणादिसूत्रेण " शीङ् स्वप्ने " इत्यस्माद्धातोर्धुक्प्रत्ययः । " पक्वैरिक्षुरसैरस्त्री शीधुः पक्वरसः शिवः " इति यादवः । नव पाटलस्याः पुष्पं पाटलं च संबन्धता संघट्टयता निदाघावधिना [अन्तेन–हे०] ग्रीष्मकालेन ।"अवधिस्त्ववधाने स्यात्सीम्नि काले बिलेऽपि च"इति विश्वः । कामिजनेषु विषये । सर्वे दोषास्तापादयः [संतापस्वेदकरागादयः इति–हे०]प्रमृष्टाः परिहृताः।

(५३.) तस्मिन्समये ग्रीष्मे विगाढे कठिने [तीव्रसतापे प्रवृत्ते–हे०] सति जनस्य द्वौ सविशेषं सातिशयं यथा तथा कान्तौ बभूवतुः । कौ द्वौ । तापापनोदे [स्फोटने–चा०] क्षमा योग्या पादयोरङ्घ्र्योः पादानां रश्मीनां च सेवा ययोस्तावुदयस्थावभ्युदयस्थौ स च नृपतिः शशी च ।

(५४.) अथोर्मिषु (कल्लोलेषु) लोलाः सतृष्णा उन्मदा राजहंसा यस्मिंस्तस्मिन् । " लोलश्चलसतृष्णयोः " इत्यमरः । रोधोलतापुष्पाणां [तटोद्भववल्लीनां पुष्पाणां–हे०

(51.) The long sprout of Arjuna tree, a little ruddy on account of its bearing the pollen, appeared like the bow-string of the mind-born one (i. e. God of love) broken through rage by S'iva even after he had burnt his body.

(52) The Summer season, that brought together the sprout (lit a piece) of mango blossom of agreeable odour, the (odoriferous) old wine, and the fresh Pá*tala*, (thereby) made amends for all its sins against the tribe of lovers.

(53.) In that excessively (hot) time (of Summer) two things became (were) greatly beloved of the people, viz, that King and the Moon, both standing in their rise—the one, service of whose feet was able to remove misery, the other, the enjoyment of whose rays was able to banish heat (caused by summer).

(54.) Then he took a fancy to sport with his beloveds in the water of the Sarayú, which was pleasant in the hot season, which carried with it flowers of the creepers on its banks and which had intoxicated swans eager (to swim) in its waves.

स तीरभूमौ विहितोपकार्यामानायिभिस्तामपकृष्टनक्राम् ।
विगाहितुं श्रीमहिमानुरूपं प्रचक्रमे चक्रधरप्रभावः ॥ ५५ ॥
सा तीरसोपानपथावतारादन्योन्यकेयूरविघट्टिनीभिः ।
सनूपुरक्षोभपदाभिरासीदुद्विग्नहंसा सरिदङ्गनाभिः ॥ ५६ ॥
परस्पराभ्युक्षणतत्पराणां तासां नृपो मज्जनरागदर्शी ।
नौसंश्रयः पार्श्वगतां किरातीमुपात्तबालव्यजनां बभाषे ॥ ५७ ॥
पश्यावरोधैः शतशो मदीयैर्विगाह्यमानो गलिताङ्गरागैः ।
संध्योदयः साभ्र इवैष वर्णं पुष्यत्यनेकं सरयूप्रवाहः ॥ ५८ ॥

चा०] वहे प्रापके । पचाद्यच् । ग्रीष्मेषु सुखे सुखकरे सरय्वा अम्भसि पयसि तस्य कुशस्य वनितासखस्य । वनिताभिः सहेत्यर्थः । विहर्तुमिच्छा बभूव (संजाता) ।

(५५.) चक्रधरप्रभावो विष्णुतेजाः स कुशस्तीरभूमौ विहितोपकार्या (पटगृहं) यस्यास्ताम् । आनायो जालमेषामस्तीत्यानायिनो जालिकाः । " जालमानायः " इति निपातः । " आनायः पुंसि जालं स्यात् " इत्यमरः । तैः [धीवरैः–हे०] अपकृष्टनक्रामपनीतग्राहां तां सरयूं श्रीमहिम्नोः संपत्प्रभावयोरनुरूपं योग्यं यथा तथा विगाहितुं [विलोलयितुं–चा०] प्रचक्रमे । अत्र कामन्दकः — " परितापिषु वासरेषु पश्यस्तटलेखास्थितमाप्तसैन्यचक्रम् । सुविशोधितनक्रमीनजालं व्यवगाहेत जलं सुहृत्समेतः " इति ।

(५६.) सा सरित्सरयूस्तीरसोपानपथेनावतारादवतरणादन्योन्य केयूरविघट्टिनीभिः संनद्धाङ्गदसंघर्षिणीभिः सनूपुरक्षोभाणि सनूपुरस्खलनानि पदानि यासां ताभिरङ्गनाभिर्हेतुभिरुद्विग्नहंसा भीतहंसासीत् ।

(५७) नौसंश्रयः (नौकास्थः) परस्परमभ्युक्षणे सेचने तत्पराणामासक्तानां तासां स्त्रीणां मज्जने रागोऽभिलाषस्तद्दर्शी नृपः पार्श्वगतामुपात्तबालव्यजनां गृहीतचामरां किरातीं चामरग्राहिणीं बभाषे । " किरातस्तु द्रुमान्तरे । स्त्रियां चामरवाहिन्यां मत्स्यजात्यन्तरे द्वयोः " इति केशवः ।

(५८.) गलिताङ्गरागैर्मदीयैः शतशः [शतं शतं शतशः इति–हे०] अवरोधैः

(55) He, whose valour (power or lustre) was like that of Vishnu, began to sport in a way becoming his splendour and greatness in that river on whose banks tents were pitched and the alligators (crocodiles) in which were taken out by fishermen.

(56.) That river had its swans disturbed by young ladies whose steps were accompanied by the tumult of the anklets and who clashed one another's armlets on account of their descending the flight of steps on the bank.

(57) The king sitting in the boat pointing to their eagerness in merging into the water who were engaged in sprinkling water over one another, spoke to the female-Kiráta who waited by his side with a Chámara (in her hand).

(58) " Look ! the stream of the Sarayú being stirred by hundreds of females of my harem, the yellow pigment on whose body has been washed off

विलुप्तमन्तःपुरसुन्दरीणां यदञ्जनं नौलुलिताभिरद्भिः ।
तद्बध्नतीभिर्मदरागशोभां विलोचनेषु प्रतिमुक्तमासाम् ॥ ५९ ॥
एता गुरुश्रोणिपयोधरत्वादात्मानमुद्वोढुमशक्नुवत्यः ।
गाढाङ्गदैर्बाहुभिरप्सु बालाः क्लेशोत्तरं रागवशात्प्लवन्ते ॥ ६० ॥
अमी शिरीषप्रसवावतंसाः प्रभ्रंशिनो वारिविहारिणीनाम् ।
पारिप्लवाः स्रोतसि निम्नगायाः शैवाललोलांश्छलयन्ति मीनान् ॥ ६१ ॥

[अन्तःपुरजनैः—चा०] विगाह्यमानो विलोड्यमान एष सरयूप्रवाहः । साभ्रः समेघः संध्योदयः संध्याविर्भाव इव । अनेकं नानाविध वर्णं रक्तपीतादिकं पुष्यति पश्य । वाक्यार्थः कर्म [अवरोधशब्देनान्तःपुरस्त्रियो लक्ष्यन्ते—चा०] ।

(५९) नौलुलिताभिर्नौक्षुभिताभिरद्भिरन्तःपुरसुन्दरीणां यदञ्जनं कज्जलं विलुप्तं हृतं तदञ्जनं विलोचनेषु नयनेषु मदेन या रागशोभा [रक्तिमा—चा०] तां बध्नतीभिर्घटयन्तीभिरद्भिरासां प्रतिमुक्तं प्रत्यर्पितम् । प्रतिनिधिदानमपि तत्कार्यकारित्वात्प्रत्यर्पणमेवेति भावः [यथा कज्जलेन विलोचनयोः शोभा संपद्यते तत्पानीयैरपि विहितेत्यर्थः—चा०] ।

(६०.) गुरु दुर्वहं श्रोणिपयोधरं यस्यात्मन इति विग्रहः (श्रोणयश्च पयोधराश्च श्रोणिपयोधरं । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । गुरुश्रोणिपयोधरं यासां तासां भावस्तस्मात्) । गुरुश्रोणिपयोधरत्वादात्मानं शरीरमुद्वोढुमशक्नुवत्य एता बाला गाढाङ्गदैः श्लिष्टाङ्गदैर्बाहुभिः क्लेशोत्तरं (क्लेशः उत्तरः यस्मिन् कर्मणि यथा तथा) दुःखप्रायं यथा तथा रागवशात्क्रीडाभिनिवेशपारतन्त्र्यात्प्लवन्ते तरन्ति ।

(६१.) वारिविहारिणीनामासां [अवतंससंबंधविवक्षया वारिविहारिणीनामिति षष्ठी—चा०] प्रभ्रंशिनो भ्रष्टा निम्नगायाः (नद्याः) स्रोतसि पारिप्लवाश्चञ्चलाः । " चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे " इत्यमरः । अमी शिरीषप्रसवा एवावतंसाः कर्णभूषाः शैवाललोलाञ्जलनीलिप्रियान् [शैवालास्वादने चपलान् इति—चा०] । " जलनीली तु शैवालम् " इत्यमरः । मीनांश्छलयन्ति [वञ्चयन्ति—चा० सु०] प्रादुर्भावयन्ति [पूर्वमुत्सारितजलचर-

(dropped) in it, bears various colours like the rise of the twilight interspersed with clouds.

(59.) The collyrium of the beautiful ladies of my harem that was washed away by the water stirred by the boats, is restored to them by the water giving (lit. fastening) the beauty of the flush of intoxication to their eyes.

(60.) These young damsels unable to keep [bear] up their self (bodies), on account of their heavy hips and breasts, swim with difficulty in water with their arms having armlets fastened (lit. touched), to them (only on account of) being under the influence of passion (for sport).

(61.) These ear-ornaments, made of the S'irisha sprouts, of the females sporting in water, falling into the current of the river and (therefore) tremulous, deceive the fish (that swim towards them) eager to devour moss (or appear like fishes that are eager to devour moss).

आसां जलास्फालनतत्पराणां मुक्ताफलस्पर्धिषु शीकरेषु ।
पयोधरोत्सर्पिषु शीर्यमाणः संलक्ष्यते न च्छिदुरोऽपि हारः ॥ ६२ ॥
आवर्तशोभा नतनाभिकान्तेर्भङ्ग्यो भ्रुवां द्वन्द्वचराः स्तनानाम् ।
जातानि रूपावयवोपमानान्यदूरवर्तीनि विलासिनीनाम् ॥ ६३ ॥
तीरस्थलीबर्हिभिरुत्कलापैः प्रस्निग्धकेकैरभिनन्द्यमानम् ।
श्रोत्रेषु संमूर्च्छति रक्तमासां गीतानुगं वारिमृदङ्गवाद्यम् ॥ ६४ ॥

त्वादिमे मत्स्यायन्ते । यद्वा । शैवालभ्रमं जनयन्तीत्यर्थः—हे० चा० । कर्णपूराणां मत्स्याकारत्वात्तत्तो भयत्रस्ता मीना व्याकुलीभवन्ति । मीना मीनमत्तीति प्रसिद्धिः । यद्वा । शैवालभक्षणचपला मीना अवतसान् शैवालमिति ज्ञात्वा अत्तुमुपक्रान्ताः समानवर्णत्वादत एव वंचिताः—चा०] । शैवालप्रियत्वाच्छिरीषेषु शैवालभ्रमात्प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ।

(६२.) जलस्यास्फालने तत्पराणामासक्तानामासां स्त्रीणां मुक्ताफलस्पर्धिषु मौक्तिकानुकारिषु [मुक्तास्थूलेषु इति—चा०] पयोधरेषु स्तनेषूत्सर्पन्त्युत्पतन्ति ये तेषु शीकरेषु (शीकरणेषु) शीकराणां मध्ये शीर्यमाणो गलन्हारोऽत एव छिदुरः [स्वयं छिद्यते छिदुरः इति—हे०—चा०] स्वयं छिन्नोऽपि न संलक्ष्यते । " विदिभिदिच्छिदेः कुरच् " इति कुरच्प्रत्ययः । शीकरसंसर्गाच्छिन्न इति न ज्ञायत इति भावः ।

(६३) विलासिनीनां विलसनशीलानां स्त्रीणाम् । " वौ कषलसकत्थस्रम्भः " इतिघिनुणप्रत्ययः। रूपावयवानामुपमेयानां यान्युपमानानि लोकप्रसिद्धानि [रूपस्याकारस्य अवयवानां उपमानानि । "रूपं स्वभावे सौंदर्ये आकारश्लोकयोरपि" इति विश्वः—हे०] । तान्यदूरवर्तीन्यन्तिकगतानि (एतानि वस्तूनि) जातानि । कस्य किमुपमानमित्यत्राह—नतनाभिकान्तेर्निम्ननाभिशोभाया आवर्तशोभा (स्यात्)। " स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः" इत्यमरः। भ्रुवां भङ्ग्यस्तरंगः (स्यात्) स्तनानां द्वन्द्वचराश्चक्रवाकाः (स्युः) । उपमानमिति सर्वत्र संबध्यते ।

(६४.) उत्कलापैरुच्चबर्हैः [धाराधरनादानुकारिप्रमदाकरताडितजलारावश्रवणसमनंतरं हर्षवशादुद्गतः कलापा येषां तैः इति—चा०] प्रस्निग्धा मधुराः केका येषां तैस्तीरस्थलीषु स्थितैर्बर्हिभिर्मयूरैरभिनन्द्यमानं रक्तं श्राव्यं [अनुरागवत्। "रक्तः स्यात्कुंकुमे ताम्रे प्राचीनामलके सृजि अनुरागिणि नील्यादिरंजिते लोहिते भवेत् " इति विश्वः-हे०] गीतानुग

(62.) The garland of these females, deeply engaged in beating the water, though deranged, is not observed being unstrung among the sprays that vie with pearls, rising to (spreading over) their breasts.

(63.) Those things which are the standards of comparison of form and limbs are at hand in the case of these sportive women, viz., the beauty of the whirl-pool, (the standard of comparison of) the beauty of the deep naval; the waves, of the eyebrows; and the couples of Chakravákas [lit. couple-moving birds], of their breasts.

(64.) The lovely sound of the water-tabor, being in consonance with their singing and hailed (with delight) by the sweet-cooing peacocks on the ground of the bank, with their plumages erect, fills the ears (has a pleasing effect on the ears).

संदष्टवस्त्रेष्वबलानितम्बेष्विन्दुप्रकाशान्तरितोडुतुल्याः ।
अमी जलापूरितसूत्रमार्गा मौनं भजन्ते रशनाकलापाः ॥ ६५ ॥
एताः करोत्पीडितवारिधारा दर्पात्सखीभिर्वदनेषु सिक्ताः ।
वक्रेतराग्रैरलकैस्तरुण्यश्चूर्णारुणान्वारिलवान्वमन्ति ॥ ६६ ॥
उद्बन्धकेशश्च्युतपत्त्रलेखो विश्लेषिमुक्ताफलपत्त्रवेष्टः ।
मनोज्ञ एव प्रमदामुखानामम्भोविहाराकुलितोऽपि वेषः ॥ ६७ ॥

गीतानुसार्यासां स्त्रीणां संबन्धि वार्येव मृदङ्गस्तस्य वाद्यं वाद्यध्वनिः श्रोत्रेषु समन्छति व्याप्नोति [स्फुरीभवति—हे० वर्धते—चा०] ।

(६५.) संदष्टवस्त्रेषु जलसंपर्कात्संश्लिष्टांशुकेष्वबलानां नितम्बेषु कटिप्रदेशेष्विन्दुप्रकाशेन ज्योत्स्नयान्तरितान्यावृत्तानि यान्युडूनि नक्षत्राणि तत्तुल्या [इन्दुप्रकाशोक्त्या वस्त्राणां शौक्ल्य उडुशब्देन मौक्तिकबाहुल्यमिति—हे०] । मुक्तामयत्वादिति भावः । अमी जलापूरितसूत्रमार्गाः (जलेनापूरिताः सूत्रमार्गा रन्ध्राणि येषां ते) । निश्चला इत्यर्थः । रशना एव कलापा भूषाः । " कलापो भूषणे बर्हे " इत्यमरः । मौनम् । निःशब्दतामित्यर्थः । भजन्ते । [माघे उक्तं । " रामाणामनवरतोदगाहभाजां नाराव व्यतनुत मेखलाकलापः " इत्यादि जलक्रीडाकाले दुकूलधरत्वादिदं प्रभासाम्यमिति—हे० यद्यपि सामान्येन वस्त्रं अभ्यधायि तथापि चंद्रप्रकाशसादृश्यार्थं दुकूलं ज्ञेयं इति—चा०] ।

(६६.) दर्पात्सखीजनं प्रति करैरुत्पीडिता उत्सारिता वारिधारा याभिस्ताः स्वयमपि पुनस्तथैव सखीभिर्वदनेषु सिक्ता एतास्तरुण्यो वक्रेतराग्रैर्जलसंपर्काद्दृजुभिरलकैः करणैश्चूर्णैः कुङ्कुमादिभिररुणान्वारिलवानुदकबिन्दून्वमन्ति वर्षन्ति ।

(६७.) उद्बन्धा उद्गताः केशा यस्मिन्सः । च्युतपत्त्रलेखः गलितपत्त्ररचनः [च्युताः नष्टाः पत्त्रलेखास्तिलका यत्र—चा०]। विश्लेषिणो विभ्रमिणो मुक्ताफलपत्त्रवेष्टा मुक्तामयताडङ्का यस्मिन्सः । एवमम्भोविहाराकुलितोऽपि प्रमदामुखानां वेषः [शृङ्गारः हे०] नेपथ्यं मनोज्ञ एव । " रम्याणां विकृतिरपि श्रियं तनोति " इति भावः [तासां मुखं यूना

(65.) These circles of waist-band, the intervals in the (woven) thread of which are filled with water and which on the hips of women to which the (white) silk-garments have closely adhered (on account of wetting) appear like stars dimmed (lit. hidden) by moon-light, have become noiseless i.e. kept silence.

(66.) These young females, striking upwards with their hands showers of water in pride and receiving on their faces the showers thrown by their friends, rain down drops of water red with Kunkuma (red-powder) by means of their straight tresses of hair.

(67.) The decoration on the face of the young females, though disordered by the sport in water, is yet (most) charming — the decoration in which the hair are loosened, the (amorous) paintings washed away and the pearl ear-ring (Patraveshta) loosely hanging.

स नौविमानादवतीर्य रेमे विलोलहारः सह ताभिरप्सु ।
स्कन्धावलग्नोद्धृतपद्मिनीकः करेणुभिर्वन्य इव द्विपेन्द्रः ॥ ६८ ॥
ततो नृपेणानुगताः स्त्रियस्ता भ्राजिष्णुना सातिशयं विरेजुः ।
प्रागेव मुक्ता नयनाभिरामाः प्राप्येन्द्रनीलं किमुतोन्मयूखम् ॥ ६९ ॥
वर्णोदकैः काञ्चनशृङ्गमुक्तैस्तमायताक्ष्यः प्रणयादसिञ्चन् ।
तथागतः सोऽतितरां बभासे सधातुनिष्यन्द इवाद्रिराजः ॥ ७० ॥
तेनावरोधप्रमदासखेन विगाहमानेन सरिद्वरां ताम् ।
आकाशगङ्गारतिरप्सरोभिर्वृतो मरुत्वाननुयातलीलः ॥ ७१ ॥

कामोद्दीपकं जातमिति–चा० वक्तुं न शक्यते तासां मुखशोभा इत्यर्थः। उक्तञ्च माघे । " प्रियतमसन्निधानमासन्नारीणां "–हे०] ।

(६८.) स कुशो नौर्विमानमिव नौविमानम् । उपमितसमासः [नौरेव विमानं इति–हे० चा०] । तस्मादवतीर्य विलोलहारः संस्ताभिः स्त्रीभिः सह करेणुभिः सह स्कन्धावलग्नोद्धृतपद्मिन्युत्पाटितनलिनी यस्य स तथोक्तः सन् । " नद्यृतश्च " इति कप्रत्ययः । वन्ये द्विपेन्द्र इव । अप्सु रेमे ।

(६९.) ततो भ्राजिष्णुना प्रकाशनशीलेन । " भुवश्च " इति चकारादिष्णुच् । नृपेणानुगताः संगतास्ताः स्त्रियः सातिशयं यथा तथा विरेजुः । प्रागेव । इन्द्रनीलयोगात्पूर्वमेव । केवला अपीत्यर्थः । मुक्ता मणयो नयनाभिरामाः । उन्मयूखमिन्द्रनीलं प्राप्य किमुत । अभिरामा इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ।

(७०.) तं कुशमायताक्ष्यः काञ्चनस्य शृङ्गैर्मुक्तानि तैः [कांचनमयं यच्छृंगं जलकेलियंत्रं तत्स्थैः।"क्रीडांबुयंत्र शृंगोऽस्त्री पर्वताग्रप्रभुत्वयोः" इति यादवः–हे०चा०] । वर्णोदकैः कुङ्कुमादिवर्णद्रव्यसहितोदकैः प्रणयात्स्नेहादसिञ्चन् । तथागतस्तथास्थितः । वर्णोदकसिक्त इत्यर्थः । स कुशः सधातुनिष्यन्दो गैरिकद्रव्ययुक्तोऽद्रिराज इव । अतितरां बभासेऽत्यर्थं चकासे ।

(७१.) अवरोधप्रमदासखेनान्तःपुरसुन्दरीसहचरेण तां सरिद्वरां सरयूं विगाहमानेन

(68.) He with his garland moving (shaking about), having alighted from the balloon-shaped boat, sported with them in the water, as a huge wild elephant having an up-rooted lotus-plant stuck to the shoulder sports with female-elephants (in water).

(69.) Then those females in company with the resplendent king appeared exceedingly beautiful. Already gems are charming to the eye, what to say then when they are with a sapphire shooting forth its rays ?

(70.) The long-eyed damsels sprinkled him through love with coloured waters ejected through syringes made of gold; in that position he looked extremely beautiful like the king of mountains with mineral-streams (running down it).

(71.) By him, bathing in that best of rivers in company with the young

यत्कुम्भयोनेरधिगम्य रामः कुशाय राज्येन समं दिदेश ।
तदस्य जैत्राभरणं विहर्तुरज्ञातपातं सलिले ममज्ज ॥ ७२ ॥
स्नात्वा यथाकाममसौ सदारस्तीरोपकार्यां गतमात्र एव ।
दिव्येन शून्यं वलयेन बाहुमपोढनेपथ्यविधिर्ददर्श ॥ ७३ ॥
जयश्रियः संवननं यतस्तदामुक्तपूर्वं गुरुणा च यस्मात् ।
सेहेऽस्य न भ्रंशमतो न लोभात्स तुल्यपुष्पाभरणो हि धीरः ॥ ७४ ॥
ततः समाज्ञापयदाशु सर्वानानायिनस्तद्विचये नदीष्णान् ।
वन्ध्यश्रमास्ते सरयूं विगाह्य तमूचुरम्लानमुखप्रसादाः ॥ ७५ ॥

तेन कुशेनाकाशगङ्गायां रतिः क्रीडा यस्य सोऽप्सरोभिर्वृत आवृतो मरुत्वानिन्द्रोऽनुयातलीलोऽनुकृतश्रीः । अभूदिति शेषः । इन्द्रमनुकृतवानित्यर्थः ।

(७२.) यदाभरणं रामः कुम्भयोनेरगस्त्यादधिगम्य प्राप्य कुशाय राज्येन समं दिदेश ददौ । राज्यसममूल्यमित्यर्थः । सलिले विहर्तुः क्रीडितुरस्य कुशस्य तज्जैत्राभरणं जयशीलमाभरणमज्ञातपातं [अज्ञातः पातो यस्यां क्रियायां यथा स्यात्तथा–हे०] सन्ममज्ज बुडोड ।

(७३.) असौ कुशः सदारः सन्यथाकामं यथेच्छं स्नात्वा विगाह्य । तीरे योपकार्या पूर्वोक्ता तां गतमात्रो गत एवापोढनेपथ्यविधिरकृतप्रसाधन एव [तत्प्रसंगाज्जैत्राभरणदर्शनमिति–हे०] दिव्येन वलयेन शून्यं बाहुं ददर्श ।

(७४.) यतः कारणात्तदाभरणं जयश्रियः संवननं वशीकरणम् । " वशक्रिया संवननम् " इत्यमरः । यस्माच्च गुरुणा पित्रामुक्तपूर्वं पूर्वमामुक्तम् । धृतमित्यर्थः । सुप्सुपेति समासः अतो हेतोरस्याभरणस्य भ्रंशं नाशं न सेहे । लोभान्न । कुतः । हि यस्माद्धीरो विद्वान्स कुशस्तुल्यानि पुष्पाण्याभरणानि च यस्य सः । पुष्पेष्विवाभरणेषु धृतेषु निर्माल्यबुद्धिं करोतीत्यर्थः [एतेन लोभाभावोक्तिः इति–चा०] ।

(७५.) ततः । नद्यां स्नान्ति कौशलेनेति नदीष्णाः । तान् । " सुपि " इति योगवि-

---

ladies of his harem, was imitated the grace of Indra sporting in the heavenly Ganges surrounded by celestial damsels.

(72.) The victorious [lucky] ornament, which Râma having obtained from the pitcher-born sage (Agastya) had given, with the kingdom, to Kus'a, dropped into water the while he was sporting, without his (Kus'a's) knowing of its fall.

(73.) He, in company with his wife, having bathed to his heart's content, found his arm without its celestial armlet [lit. ring], before he had put on his dress, the moment he had gone to the tent pitched on the shore.

(74) He (the king) did not endure its fall because it was a charm of victory and was worn before by his father and not because he was greedy; for, with the wise king ornaments and flowers were equal.

(75.) Then he instantly ordered all the fishermen skilful in diving for its search. Having dived in the Sarayú, they finding their troubles unsuccessful spoke to him with the brightness of their face not faded.

कृतः प्रयत्नो न च देव लब्धं मग्नं पयस्याभरणोत्तमं ते ।
नागेन लौल्यात्कुमुदेन नूनमुपात्तमन्तर्ह्रदवासिना तत् ॥ ७६ ॥
ततः स कृत्वा धनुराततज्यं धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षः ।
गारुत्मतं तीरगतस्तरस्वी भुजंगनाशाय समाददेऽस्त्रम् ॥ ७७ ॥
तस्मिन्ह्रदः संहितमात्र एव क्षोभात्समाविद्धतरंगहस्तः ।
रोधांसि निघ्नन्नवपातमग्नः करीव वन्यः परुषं ररास ॥ ७८ ॥
तस्मात्समुद्रादिव मथ्यमानादुद्वृत्तनक्रात्सहसोन्ममज्ज ।
लक्ष्म्येव सार्धं सुरराजवृक्षः कन्यां पुरस्कृत्य भुजंगराजः ॥ ७९ ॥

भागात्कप्रत्ययः । "निनदीभ्यां स्नातेः कौशले" इति षत्वम् । सर्वानानायिनो जालिकान् (धीवरान्) तस्याभरणस्य विचयेऽन्वेषणे निमित्त आशु समाज्ञापयदादिदेश । त आनायिनः सरस्तु विगाह्य विलोड्य कृतश्रमा विफलप्रयासास्तथापि तद्वार्तां ज्ञात्वाम्लानमुखप्रसादाः [illegible] ।

(७६.) हे देव प्रयत्नः कृतः । पयसि मग्नं ते आभरणोत्तमं न च लब्धम् । किंतु तदाभरणमन्तर्ह्रदवासिना कुमुदाख्येन । ["कुमुदं कैरवे रक्तपङ्कजे कुमुदः कपौ दैत्यान्तरेऽपि दिङ्नागनागयोर्ना स्त्री कौमुदी" इति [illegible]—हे०] । नागेन पन्नगेन लौल्याल्लोभादुपात्तं गृहीतम् । नूनमिति वितर्के । [नूनं वितर्के निश्चये चेति—हे० चा०] ।

(७७.) ततो धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षः (कोपाद्रोषाद्विशेषेण लोहिते अरुणे अक्षिणी यस्य सः) । तरस्वी बलवान्स कुशस्तीरगतः सन्धनुराततज्यमधिज्यं (संहितप्रत्यंचं) कृत्वा भुजंगस्य कुमुदस्य नाशाय गारुत्मतं गरुत्मद्देवताकमस्त्रं समाददे ।

(७८.) तस्मिन्नस्त्रे संहितमात्र एव ह्रदः क्षोभाद्धताः समाविद्धाः संघट्टिताः । इतस्ततः [illegible] तरंगा एव हस्ता यस्य स रोधांसि निघ्नन्पातयन् । अवपाते गजग्रहणगर्ते मग्नः पतितः । "अवपातस्तु हस्त्यर्थं गर्तश्छन्नस्तृणादिना" इति यादवः । वन्यः करीव । परुषं घोरं ररास दध्वान ।

(७९.) मथ्यमानात्समुद्रादिव । उद्वृत्तनक्रात्क्षुभितग्राहात्तस्माद्ध्रदात् । लक्ष्म्या सार्धं सुरराजस्येन्द्रस्य वृक्षः पारिजात इव । कन्या [अत्र कन्या स्वसा । इमां स्वसारं चेति वक्ष्य-

---

(76.) My lord, we tried our best but we did not obtain your Lordship's excellent ornament dropped into the water, but, it must have been taken through greed by the snake Kumuda inhabiting the deep pool.

(77.) Then the mighty bowman, with his eyes red with anger, stringing his bow and going to the bank, took up the missile whose presiding deity was Garuḍa, for the destruction of the snake.

(78.) No sooner was it fitted than the deep pool of water, with its wave hand thrown about through agitation, breaking against the banks, began to roar terribly like a wild elephant fallen in the pit (made for hunting the beast).

(79.) Instantly out of it (the pool), the alligators in which were agitated,

विभूषणप्रत्युपहारहस्तमुपस्थितं वीक्ष्य विशांपतिस्तम् ।
सौपर्णमस्त्रं प्रतिसंजहार प्रह्वेष्वनिर्बन्धरुषो हि सन्तः ॥ ८० ॥
त्रैलोक्यनाथप्रभवं प्रभावात्कुशं द्विषामङ्कुशमस्त्रविद्वान् ।
मानोन्नतेनाप्यभिवन्द्य मूर्ध्ना मूर्धाभिषिक्तं कुमुदो बभाषे ॥ ८१ ॥
अवैमि कार्यान्तरमानुषस्य विष्णोः सुताख्यामपरां तनुं त्वाम् ।
सोऽहं कथं नाम तवाचरेयमाराधनीयस्य धृतेर्विघातम् ॥ ८२ ॥

माणत्वाल्लक्ष्मीकल्पवृक्षयोः स्वसृभ्रात्रोरुपमाचेति–हे०] पुरस्कृत्य भुजंगराजः कुमुदः सहसः (अकस्मात्) उन्ममज्ज (उत्तस्थौ) ।

(८०.) विशांपतिर्मनुजपतिः कुशः । " द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ " इत्यमरः । विभूषणं प्रत्युपहरति प्रत्यर्पयतीति विभूषणप्रत्युपहारः । कर्मण्यण् । विभूषणप्रत्युपहारो हस्तो यस्य तम् । उपस्थितं प्राप्तं तं कुमुदं वीक्ष्य सौपर्णं गारुत्मतमस्त्रं प्रतिसंजहार । तथा हि । सन्तः प्रह्वेषु नम्रेष्वनिर्बन्धरुषोऽनियतकोपाः [अनिर्बन्धा अनिर्वेशा हठरहिता वा रुट् कोपो येषां तादृशाः–हे० चा०] हि ।

(८१.) अस्त्रं विद्वानस्त्रविद्वान् (गारुडास्त्रसामर्थ्यवित्) । " न लोक " इत्यादिना षष्ठीसमासनिषेधः । " द्वितीया श्रिता–" इत्यत्र गम्यादीनामुपसंख्यानाद्द्वितीयेति योगविभागाद्वा समासः । गारुडास्त्रमहिमाभिज्ञ इत्यर्थः । कुमुदः । त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः । त्रैलोक्यनाथो रामः प्रभवो जनको यस्य तम् । अतएव प्रभावाद्द्विषामङ्कुशं निवारकं मूर्धाभिषिक्तं राजानं कुशं मानोन्नतेनापि (माननाहङ्कारेणोन्नतमुच्छ्रितं तेन) मूर्ध्नाभिवन्द्य प्रणम्य बभाषे ।

(८२.) त्वाम् । ओदनान्तरस्तण्डुल इतिवत्कार्यान्तरः कार्यार्थः । " स्थानात्मीयान्यतादर्थ्यरन्ध्रान्तर्येषु चान्तरम् " इति शाश्वतः । स चासौ मानुषश्चेति तस्य [दशग्रीववधादिकार्यार्थं मानुषस्य नररूपस्य-हे० चा०] विष्णो रामस्य सुताख्यां पुत्रसंज्ञामपरां

rose up the king of serpents leading in front a maiden, as the tree of the king of the gods [Indra's Pârijata] (appeared) with Lakshmî from the ocean that was being churned

(80) The Lord of the people having seen him approach with the ornament in his hands, brought to be restored (to the king), withdrew the Suparṇa missile; for good men are not inexorable in their anger towards the humble (lit have their anger free from persistency)

(81.) Kumuda, who had known (the strength of) the missile, having with his head, though elevated with honour, saluted Kuśa, the offspring of the Lord of the three worlds, who was the goad to his enemies by means of his valour and whose head had received coronation-water, (thus) addressed (him)

(82.) I know thee to be another image, under the name of a 'son', of Vishṇu who had assumed on purpose the human form Such a one as I am, how shall I bring destruction to the good pleasure of thee, adorable as thou art ?

करामिघातोत्थितकन्दुकेयमालोक्य बालातिकुतूहलेन ।
ह्रदात्पतज्ज्योतिरिवान्तरिक्षादादत्त जैत्राभरणं त्वदीयम् ॥ ८३ ॥
तदेतदाजानुविलम्बिना ते ज्याघातरेखा स्थिरलाञ्छनेन ।
भुजेन रक्षापरिघेण भूमेरुपैतु योगं पुनरंसलेन ॥ ८४ ॥
इमां स्वसारं च यवीयसीं मे कुमुद्वतीं नार्हसि नानुमन्तुम् ।
आत्मापराधं नुदतीं चिराय शुश्रूषया पार्थिव पादयोस्ते ॥ ८५ ॥

तनुं मूर्तिमवैमि । " आत्मा वै पुत्रनामासि " इति श्रुतेरित्यर्थः । स जानन्नहमाराधनीयस्योपास्यस्य तव धृतेः । [" धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाद्यपि तुष्टिषु" इति विश्वः–हे०]। प्रीतेः। " धृ प्रीतौ " इति धातोः स्त्रियां क्तिन् । विघातं कथं नामाचरेयम् । असंभावितमित्यर्थः ।

(८३.) कराभिघातेनोत्थित ऊर्ध्वं गतः कन्दुको यस्याः सा कन्दुकार्थमूर्ध्वं पश्यन्तीत्यर्थः । इयं बालातिकुतूहलेनात्यन्तकौतुकेनान्तरिक्षाज्ज्योतिर्नक्षत्रमिव । " ज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु " इत्यमरः । ह्रदात्पतत्त्वदीयं जैत्राभरणमालोक्यादत्तागृह्णात् [कराभिघातविशेषणेनोर्ध्वमालाभरणदर्शनयोग्यतेति-चा०] ।

(८४.) तदेतदाभरणमाजानुविलम्बिना दीर्घेण । ज्याघातेन या रेखा रेखाकारा ग्रन्थयस्त एवस्थिरलाञ्छनं यस्य तेन (ज्याघातलेखया स्थिरं लांछनं चिह्नं यस्य तेन) भूमे रक्षायाः परिघेण रक्षार्गलेन [अस्त्रेण–हे०] । " परिघो योगभेदास्त्रमुद्गरेऽर्गलघातयोः" इत्यमरः। अंसलेन बलवता।["बलवान्मांसलोंसलः" इत्यमरः–हे०चा०]। ते भुजेन पुनर्योगं संगतिमुपैतु । एतैर्विशेषणैर्महाभाग्यशौर्यधुरंधरत्वबलवत्त्वादि गम्यते ।

(८५.) किंच । हे पार्थिव ते तव पादयोश्चिराय शुश्रूषया परिचर्यया । " शुश्रूषा श्रोतुमिच्छायां परिचर्याप्रदानयोः " इति विश्वः । आत्मापराधमाभरणग्रहणरूपं नुदतीम् । परिजिहीर्षन्तीमित्यर्थः । " आशंसायां भूतवच्च " इति चकाराद्वर्तमानार्थे शतृप्रत्ययः । " आच्छीनद्योर्नुम् " इत्यस्य वैकल्पिकत्वान्नुमभावः । इमां मे यवीयसीं कनिष्ठां स्वसारं भगिनीं कुमुद्वतीं । [" कुमुद्वती कुमुदिन्यां कुशपत्न्यां" इति विश्वः–हे०] । अनुमन्तुं [अंगीकर्तुमिति–चा०] नार्हसीति न । [द्वौ नकारौ प्रकृतार्थं गमयतः–हे०] । अर्हस्येवेत्यर्थः ।

(83.) This young girl, whose ball had gone up by the stroke of her hand (looking up for it), having seen this victorious ornament of thine falling down from the pool like a meteor from the sky, took it up through great curiosity.

(84.) Let then this (ornament) again obtain the contact with thy sinewy-arm, hanging as far as thy knees, which bears a steady [permanent] mark of the lines made by strokes of the bow string and which is the protecting club of the earth.

(85) And moreover, O king, it is not that you do not deserve to accept this younger sister of mine, Kumudvati by name, wishing to atone for (lit. remove) her own offence (committed against you) by long devoting herself to the service of your feet.

इत्यूचिवानुपहृताभरणः क्षितीशं
श्लाघ्यो भवान्स्वजन इत्यनुभाषितारम् ।
संयोजयां विधिवदास समेतबन्धुः
कन्यामयेन कुमुदः कुलभूषणेन ॥ ८६ ॥

तस्याः स्पृष्टे मनुजपतिना साहचर्याय हस्ते
माङ्गल्योर्णावलयिनि पुरः पावकस्योच्छिखस्य ।
दिव्यस्तूर्यध्वनिरुदचरद्व्यश्नुवानो दिगन्ता-
न्गन्धोदग्रं तदनु ववृषुः पुष्पमाश्चर्यमेघाः ॥ ८७ ॥

(८६.) इति पूर्वश्लोकोक्तमूचिवानुक्तवान् । ब्रुवः क्वसुः । उपहृताभरणः (उपहृतं आभरणं यस्मै) प्रत्यर्पिताभरणः कुमुदः । हे कुमुद भवाञ्श्लाघ्यः स्वजनो बन्धुः (यथा उत्तरचरिते । "एष वः श्लाघ्यसम्बन्धी" इत्येवं समार्थः श्लोकांशः) । इत्यनुभाषितारमनुवक्तारं क्षितीशं कुशं समेतबन्धुः (समेताः मिलिताः बन्धवो यस्य सः) युक्तबन्धुः सन्कन्यामयेन कन्यारूपेण कुलयोर्भूषणेन विधिवत्संयोजयामास । न केवलं तदीयमेव किंतु स्वकीयमपि भूषणं तस्मै दत्तवानिति ध्वनिः । आम्प्रत्ययानुप्रयोगयोर्व्यवधानं तु प्रागेव समाहितम् ।

(८७.) मनुजपतिना कुशेन साहचर्याय । सहधर्माचरणायेत्यर्थः [साहचर्यायेत्यनेन प्राजापत्यो विवाहः सूचितः । सहचरीति प्राजापत्यः इत्याश्वलायनः-हे०] । माङ्गल्या मङ्गले साधुर्योर्णा मेषादिलोम । " ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यात् " इत्यमरः । अत्र लक्षणया तन्निर्मितं सूत्रमुच्यते । तया वलयिनि वलयवति तस्याः कुमुद्वत्या हस्ते पाणावुच्छिखस्योर्दर्चिषः पावकस्य पुरोऽग्रे स्पृष्टे गृहीते सति दिगन्तान्व्यश्नुवानो व्याप्नुवन्दिव्यस्तूर्यध्वनिरुदचरदुत्थितः। तदन्वाश्चर्या अद्भुता मेघा गन्धेनोदग्रमुत्कटं पुष्पं पुष्पाणि । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । ववृषुः। आश्चर्यशब्दस्य"रौद्रं तूग्रममी त्रिपु। चतुर्दश" इत्यमरवचनात्त्रिलिङ्गत्वम् ।

(८८.) इत्थं नागः कुमुदः । त्रयाणां भुवनाना समाहारास्त्रिभुवनम् । " तद्धितार्थ-" इत्यादिना तत्पुरुषः । " अदन्तद्विगुत्वेऽपि पात्राद्यन्तत्वान्नपुंसकत्वम् । " पात्राद्यन्तैरनेकार्थो द्विगुर्लक्ष्यानुसारतः " इत्यमरः । तस्य गुरू रामः । तस्यौरसं धर्मपत्नीजं पुत्रम् [मनुश्च । "स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेत्सुतं तमौरसं विजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पजं " -हे०]। "औरसो धर्मपत्नीजः" इति याज्ञवल्क्यः । मैथिलेयं कुशं बन्धुं लब्ध्वा । कुशोऽपि

(86.) So saying, Kumuda who had returned the ornament united [made over], in company with his relations, the lord of the earth who replied 'you are my honoured relation ' with the ornament of his family consisting in the maiden, in accordance with the rite.

(87.) When her (Kumudvati's) hand having the auspicious wrist-let of wool was held, before the holy fire flaring [blazing] upwards, by the Lord of the people for companionship, there rose a sound of celestial trumpets pervading the extremities of the quarters; after that, wonderful clouds poured down flowers richly endowed with fragrance.

इत्थं नागस्त्रिभुवनगुरोरौरसं मैथिलेयं
लब्ध्वा बन्धुं तमपि च कुशः पञ्चमं तक्षकस्य ।
एकः शङ्कां पितृवधरिपोरत्यजद्वैनतेया-
च्छान्तव्यालामवनिमपरः पौरकान्तः शशास ॥ ८८ ॥

च तक्षकस्य पञ्चमं [पञ्चमतक्षकपौत्रस्य पौत्रमिति–चा० तक्षकस्य पञ्चमं तक्षकपौत्रस्य पौत्रमिति–दि०] पुत्रं त कुमुद बन्धुं लब्ध्वा । एकस्तयोरन्यतरः कुमुदः पितृवधेन रिपोर्वैनतेयाद्गरुडात् [पितुः काश्यपस्य वधाद्रिपुभूतादिति–चा०]। गुरुणा वैष्णवांशेन कुशेन त्याजितक्रौर्यादिति भावः शङ्कां भयमत्यजत् । अपरः कुशः शान्तव्यालां कुमुदाज्ञया वीतसर्पभयामवनिमतएव पौरकान्तः पौरप्रियः सञ्छशास ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजिविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कुमद्वतीपरिणयो नाम षोडशः सर्गः ।

सप्तदशः सर्गः ।

अतिथिं नाम काकुत्स्थात्पुत्रं प्राप कुमुद्वती ।
पश्चिमाद्यामिनीयामात्प्रसादमिव चेतना ॥ १ ॥

नमो रामपदाम्भोजं रेणवो यत्र संततम् ।
कुर्वन्ति कुमुदप्रीतिमरण्यगृहमेधिनः ॥

(१.) कुमुद्वती काकुत्स्थात्कुशादतिथिं नाम (प्रसिद्ध) पुत्रम् । चेतना बुद्धिः पश्चिमादन्तिमाद्यामिन्या रात्रेर्यामात्प्रहरात् ।"द्वौ यामप्रहरौ समौ" इत्यमरः। प्रसादं वैशद्यमिव [अत्र चेतनाप्रसादमाप्नोति न पुनरापेति कालभेद इति काव्यप्रकाशे । तट्टीकाकृतभास्करश्च सर्वेषां चेतनाद्यापि प्रसादमाप्नोति इत्यादि वर्त्तमानकाल एव न्याय्यः–हे०]। प्राप । ब्राह्मे सर्वेषां बुद्धिवैशद्यं भवतीति प्रसिद्धिः ।

(88.) Thus the Nága (Kumuda) having got the son of Mithila-princess the legitimate child of the Lord of the three worlds, for his relation and Kus'a also having got him the fifth descendant of Takshaka, for his relation, the one (of them) left off the fear arising from the son of Vinatá who had become his enemy on account of the death of his father, and the other who was the joy of his people ruled the Earth where serpents (now) were made harmless.

(1.) Kumudvati got from Kákutstha (Kus'a) a son by name Atithi as the intellectual faculties get clearness from [become clear in] the last quarter of the night.

स पितुः पितृमान्वंशं मातुश्चानुपमद्युतिः ।
अपुनात्सवितेवोभौ मार्गावुत्तरदक्षिणौ ॥ २ ॥
तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थविदां वरः ।
पश्चात्पार्थिवकन्यानां पाणिमग्राहयत्पिता ॥ ३ ॥
जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्यवता कुशः ।
अमन्यतैकमात्मानमनेकं वशिना वशी ॥ ४ ॥
स कुलोचितमिन्द्रस्य साहायकमुपेयिवान् ।
जघान समरे दैत्यं दुर्जयं तेन चावधि ॥ ५ ॥

(२.) पितृमान् (प्रशस्तपितृकः) । प्रशंसार्थे मतुप् । सुशिक्षित इत्यर्थः । अनुपमद्युतिः । सवितुश्चेदं विशेषणम् । सोऽतिथिः पितुः कुशस्य मातुः कुमुद्वत्याश्च वंशम् । सवितोत्तरदक्षिणावुभौ मार्गाविव । अपुनात्पवित्रीकृतवान् ।(पूञ् पावने लङ् । प्वादीनां ह्रस्वः)।

(३.) अर्थाञ्छब्दार्थान्दानसंग्रहादिक्रियाप्रयोजनानि च विदन्तीत्यर्थविदः । तेषां वरः [पण्डितानां वरः—चा०] श्रेष्ठः पिता कुशस्तमतिथिमादौ प्रथमं कुलविद्यानामान्वीक्षिकीत्रयीवार्तादण्डनीतीनाम् [राजकुलविद्यानां—हे०] । अर्थमभिधेयमग्राहयदबोधयत् । पश्चात्पार्थिवकन्यानां पाणिमग्राहयत्स्वीकारितवान् । उदवाहयदित्यर्थः । ग्रहेर्ण्यन्तस्य सर्वत्र द्विकर्मकत्वमस्तीत्युक्तं प्राक् ।

(४.) जातौ भवो जात्यः [जातौ साधुर्जात्य -हे० मनोहरः—चा०] कुलीनः शूरो वशी कुशोऽभिजातेन कुलीनेन ।" अभिजातः कुलीनः स्यात्" इत्यमरः । शौर्यवता वशिनातेनातिथिना । करणेन । एकमात्मानम् । एको न भवतीत्यनेकस्तम् । अमन्यत । सर्वगुणसामग्र्यादात्मजमात्मन एव रूपान्तरममंस्तेत्यर्थः ।

(५.) स कुशः कुलोचितं कुलाभ्यस्तमिन्द्रस्य साहायकं सहकारित्वम् । "योपधात्–" इत्यादिना वुञ् । उपेयिवान्प्राप्तः सन्समरे नामतोऽर्थतश्च दुर्जयं दैत्यं जघानावधीत् । तेन दैत्येनावधि हतश्च । " लुङि च " इति हनो वधादेशः ।

(2.) He of incomparable lustre, blessed with a good father [who was eminent as a son i.e. well bred up], purified his father's as well as his mother's family, as the sun with his incomparable splendour purifies both the north and the south paths.

(3.) The father, the best of the sensible people, first made him [Atithi] receive the instructions in (lit. explanation of) the hereditary lores [i.e. the principal sciences requisite for a Kshatriya] and afterwards made him accept the hands of the daughters of kings.

(4.) The noble and brave Kus'a, who had controlled himself, thought his single self as more than one by means of that noble, brave and self-restraining son.

(5.) He (Kus'a) going to the assistance of Indra in obedience to the custom of (lit. as customary in) his family killed, in a battle, the demon Durjaya and was himself slain by him

तं स्वसा नागराजस्य कुमुदस्य कुमुद्वती ।
अन्वगात्कुमुदानन्दं शशाङ्कमिव कौमुदी ॥ ६ ॥
तयोर्दिवस्पतेरासीदेकः सिंहासनार्धभाक् ।
द्वितीयापि सखी शच्याः पारिजातांशभागिनी ॥ ७ ॥
तदात्मसंभवं राज्ये मन्त्रिवृद्धाः समादधुः ।
स्मरन्तः पश्चिमामाज्ञां भर्तुः सङ्ग्रामयायिनः ॥ ८ ॥
ते तस्य कल्पयामासुरभिषेकाय शिल्पिभिः ।
विमानं नवमुद्वेदि चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितम् ॥ ९ ॥

(६.) कुमुदस्य नाम नागराजस्य स्वसा कुमुद्वती कुशपत्नी । कुमुदानन्दं शशाङ्कं कौमुदी ज्योत्स्नेव । तं कुशमन्वगात् । कुशस्तु । कुः पृथ्वी । तस्या मुत्प्रीतिः । सैवानन्दो यस्येति कुमुदानन्दः । परानन्देन स्वयमानन्दतीत्यर्थः ।

(७.) तयोः कुशकुमुद्वत्योर्मध्य एकः कुशो दिवस्पतेरिन्द्रस्य सिंहासनार्धं सिंहासनैकदेशः । तद्भागासीत् [कृतोपकारत्वात्समरे मृतत्वाच्च-हे० व०] द्वितीया कुमुद्वत्यपि शच्या इन्द्राण्याः पारिजातांशस्य भागिनी ग्राहिणी [पारिजातपुष्पविभागहरणशीला-चा०] । " संपृच-" इत्यादिना भजेर्घिनुण्प्रत्ययः । सख्यासीत् [पत्यनुगमनात् ।"तिस्रः कोट्योर्द्धकोटी च यानि लोमानि मानुषे तावत्कालं वसेत्स्वर्गे भर्त्तारं यानुगच्छति" इति शंखांगिरसौ-हे०] । कस्कादित्वाद्दिवस्पतिः साधुः ।

(८.) सङ्ग्रामयायिनः सङ्ग्रामं यास्यतः । आवश्यकार्थे णिनिः । " अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः " इति षष्ठीनिषेधः । भर्तुः स्वामिनः कुशस्य पश्चिमामन्तिमामाज्ञां विपर्यये पुत्रोऽभिषेक्तव्य इत्येवरूपां स्मरन्तो मन्त्रिवृद्धास्तदात्मसंभवमतिथिं राज्ये समादधुर्निदधुः ।

(९.) ते मन्त्रिणस्तस्यातिथेरभिषेकाय शिल्पिभिरुद्वेदुन्नतवेदिकं [वेदियुक्त इति-चा० उधृता वेदिर्यत्र तत्-व०] चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितं चतुर्षु स्तम्भेषु प्रतिष्ठितं [चतुर्भिः स्तंभैर्निर्मितमिति-चा०] नवं विमानं । ["विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभौमे च वेश्मनि " इति यादवः-हे० मञ्चकमिति-व०] मण्डपं कल्पयामासुः [अभिषेकमंडपकारिभिः-चा०] कारयामासुः ।

*(6) Him to whom the satisfaction of the earth was his own delight [joy] followed Kumudvati, the sister of Kumuda, the king of serpents, as moonlight does the moon, the delight [joy] of the lotuses.

(7.) One of them (Kus'a) became a sharer of half the throne of the Lord of heavens (Indra) and the other (Kumudvati) too became a friend of S'achi, sharing (with her) a portion of Pārijāta

(8) The old ministers remembering the last command of their king when going to the battle placed his son on the throne (lit kingdom).

(9) They erected by (the hands of) artists a new pavilion supported on four pillars with a raised Vedi (a square platform) in it for his [Atithi's] coronation.

तत्रैनं हेमकुम्भेषु संभृतैस्तीर्थवारिभिः ।
उपतस्थुः प्रकृतयो भद्रपीठोपवेशितम् ॥ १० ॥
नदद्भिः स्निग्धगम्भीरं तूर्यैराहतपुष्करैः ।
अन्वमीयत कल्याणं तस्याविच्छिन्नसंतति ॥ ११ ॥
दूर्वायवाङ्कुरप्लक्षत्वगभिन्नपुटोत्तरान् ।
ज्ञातिवृद्धैः प्रयुक्तान्स भेजे नीराजनाविधीन् ॥ १२ ॥

(१०.) तत्र [राज्याभिषेकमण्डपे–चा०] विमाने भद्रपीठे पीठविशेषे । [" नृपासनं तु यद्भद्रासनं सिंहासनं च तत्" इत्यमरः–हे०]। उपवेशितमेनमतिथिं हेमकुम्भेषु संभृतैः संगृहीतैस्तीर्थवारिभिः । करणैः । प्रकृतयो मन्त्रिण उपतस्थुः [इह प्राप्तिमात्रविवक्षया परस्मैपदं इति-चा०] ।

(११.) आहतं पुष्करं मुखं येषां तैः । " पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखेऽपि च " इत्यमरः । स्निग्धं मधुरं गम्भीरं च नदद्भिस्तूर्यैस्तस्यातिथेरविच्छिन्नसंतत्याविच्छिन्नपारंपर्यं कल्याणं भावि शुभमन्वमीयतानुमितम् [स्निग्धगम्भीरमित्युभयसूचनं सूचयन्ति । उक्तश्च शकुन्तार्णवे । " स्वरैर्दुःखं भवेद्रूक्षैः सुख सर्वे शकुन्तयः । आहतानि च वाद्यानि स्निग्धवाचा च मंगलं "–हे०] ।

(१२.) सोऽतिथिः । दूर्वाश्च यवाङ्कुराश्च प्लक्षत्वचश्चाभिन्नपुटा बालपल्लवाश्चोत्तराणि प्रधानानि येषु तान् [दूर्वाश्च यवांकुराश्च प्लक्षत्वक्च अभिन्नपुटानि च तैरुत्तराणि श्रेष्ठानि अभिन्नपुटानि मधूकपुष्पासंदष्टपल्लवत्वात् । यद्वा । पूर्वादिभिः अभिन्नाः युताः पुटाः पल्लवाः तैरुत्तरं सहितं पुटशब्दस्य पल्लवार्थत्वे सप्तशत्यामिति–हे० अभिन्नं सदृष्टं पल्लव अस्येति अभिन्नपुटं मधुकं च एतान्युत्तरं यत्र त । अभिन्नः पुटः कार्पासो वा भल्लातको वेति–चा०] अभिन्नपुटानि मधूकपुष्पाणीति केचित् । कमलानीत्यन्ये । ज्ञातिषु ये वृद्धास्तैः प्रयुक्तान्नीराजनाविधीन् [नीरस्य शान्त्युपकारस्य आजना क्षमात्र।"लोहाभिसारोस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिरिति"। पुंसि ।"दुर्गस्तु लोहाभिसारस्तु परिनीराजना नृप" नैषध च ।"रराज नीराजनया स राजा " इति–हे० आरात्रिकमिति–चा० मंगलारात्रिकविधीन्–व०] । भेजे ।

(10.) There [in the pavilion] the ministers attended on [served] him with holy waters filled in golden jars, having seated him in the auspicious seat (a particular seat)

(11.) Happiness in a continuous train [unbroken continuation of happiness] with respect to him was inferred from the trumpets with their mouths blown making a deep and agreeable sound.

(12.) He enjoyed [received] the rites of lustration of arms [Nirâjanâ ceremonies] consisting chiefly of young sprouts, the barks of banian trees, the sprouts of Yava-grass and the Durvâ shoots employed [furnished] by the old men of his class,

पुरोहितपुरोगास्तं जिष्णुं जैत्रैरथर्वभिः ।
उपचक्रमिरे पूर्वमभिषेक्तुं द्विजातयः ॥ १३ ॥
तस्यौघमहती मूर्ध्नि निपतन्ती व्यरोचत ।
सशब्दमभिषेकश्रीर्गङ्गेव त्रिपुरद्विषः ॥ १४ ॥
स्तूयमानः क्षणे तस्मिन्नलक्ष्यत स बन्दिभिः ।
प्रवृद्ध इव पर्जन्यः सारङ्गैरभिनन्दितः ॥ १५ ॥
तस्य सन्मन्त्रपूताभिः स्नानमद्भिः प्रतीच्छतः ।
ववृधे वैद्युतस्याग्नेर्वृष्टिसेकादिव द्युतिः ॥ १६ ॥
स तावदभिषेकान्ते स्नातकेभ्यो ददौ वसु ।
यावतैषां समाप्येरन्यज्ञाः पर्याप्तदक्षिणाः ॥ १७ ॥

(१३.) पुरोहितपुरोगाः पुरोहितप्रमुखा द्विजातयो ब्राह्मणा जिष्णुं जयशीलं तमतिथिं जैत्रैर्जयशीलैः [जयोद्देशैः—चा० जयदायिभिः—दि०] अथर्वभिर्मन्त्रविशेषैः । करणैः पूर्वमभिषेक्तुमुपचक्रमिरे ।

(१४.) तस्यातिथेर्मूर्ध्नि सशब्दं निपतन्त्योघमहती महाप्रवाहा । अभिषिच्यतेऽनेनेत्यभिषेको जलम् । स एव श्रीः यद्वा तस्य श्रीः समृद्धिस्त्रिपुरद्विषः शिवस्य मूर्ध्नि निपतन्ती गङ्गेव । व्यरोचत । त्रयाणां पुराणां द्वेष्टीति विग्रहः ।

(१५.) तस्मिन्क्षणेऽभिषेककाले बन्दिभिः स्तूयमानः सोऽतिथिः प्रवृद्धः [द्वयोर्विशेषणमिति—हे०] प्रवृद्धवान् । कर्तरि क्तः । अतएव सारङ्गैश्चातकैरभिनन्दितः पर्जन्यः [पर्जन्यशब्दो घनाघन इति धनंजयः—हे०] मेघ इव । अलक्ष्यत ।

(१६.) सन्मन्त्रैः (सद्भिर्मंत्रैः) पूताभिः शुद्धाभिरद्भिः स्नानं प्रतीच्छतः कुर्वतस्तस्य । वृष्टिसेकात् । विद्युतोऽयं वैद्युतः । तस्याब्भिन्धनस्याग्नेरिव [विद्युत्संबन्धिनोऽग्नेरिव । जलसेकाद्दीप्तिरिव वैचित्र्यमिति—हे०] । द्युतिर्ववृधे [अकस्मादिति—चा०] ।

(१७.) सोऽतिथिरभिषेकान्ते स्नातकेभ्यो गृहस्थेभ्यस्तावत्तावत्परिमाणं वसु धनं ददौ

(13.) The Brâhmaṇas [the twice-born] headed by the family priest, began to inaugurate [sprinkle on] him who was destined to achieve victories first with Atharva Mantras which effect victory.

(14.) The glorious coronation-water [lit. the splendour or abundance of the coronation water] which streamed abundantly while falling on his head accompanied by the recitals (of the priests) shone like the Gangà big with its torrents, falling on the head of the enemy of the demon Tripura (S'iva).

(15) At that time he appeared to have attained greatness being praised by panegyrists, like a cloud which is hailed by Châtakas.

(16.) His lustre who was performing ablutions with waters purified by excellent (i. e. efficacious) Mantras, was enhanced as that of the lightning-fire from the showers of rain.

(17.) At the conclusion of the inauguration [by sprinkling waters] he

ते प्रीतमनसस्तस्मै यामाशिषमुदैरयन् ।
सा तस्य कर्मनिर्वृत्तैर्दूरं पश्चात्कृता फलैः ॥ १८ ॥
बन्धच्छेदं स बद्धानां वधार्हाणामवध्यताम् ।
धुर्याणां च धुरो मोक्षमदोहं चादिशद्गवाम् ॥ १९ ॥
क्रीडापतत्रिणोऽप्यस्य पञ्जरस्थाः शुकादयः ।
लब्धमोक्षास्तदादेशाद्यथेष्टगतयोऽभवन् ॥ २० ॥

यावता वसुनैषां स्नातकानां पर्याप्तदक्षिणाः समग्रदक्षिणाः यज्ञाः समाप्येरन् । तावद्ददावित्यन्वयः ।

(१८.) प्रीतमनसस्ते स्नातकास्तस्मा अतिथये यामाशिषमुदैरयन्व्याहरन्साशीस्तस्यातिथेः कर्मनिर्वृत्तैः पूर्वपुण्यनिष्पन्नैः [पूर्वजन्मोपार्जितं पुण्यं ततो निर्वृत्तैः सिद्धैरिति–चा०] फलैः साम्राज्यादिभिर्दूरं दूरतः पश्चात्कृता । स्वफलदानस्य तदानीमनवकाशात्कालान्तरोद्वीक्षणं न चकारेत्यर्थः ।

(१९.) सोऽतिथिर्बद्धानां बन्धच्छेदं वधार्हाणामवध्यताम् । धुरं वहन्तीति धुर्या बलीवर्दादयः । तेषां धुरो भारस्य मोक्षं गवामदोहं वत्सानां पानार्थं दोहनिवृत्तिं चादिशदादिदेश [" युवराजाभिषेके च परराष्ट्रावमर्दने । पुत्रजन्मनि वा मोक्षो बद्धस्य च विधीयते " । अवक्रियादीपकमिति–हे० व०] ।

(२०.) पञ्जरस्थाः शुकादयोऽस्यातिथेः क्रीडापतत्त्रिणोऽपि । किमुतान्य इत्यपिशब्दार्थः । तदादेशात्तस्यातिथेः शासनाल्लब्धमोक्षाः सन्तो यथेष्टं गतिर्येषां ते स्वेच्छाचारिणोऽभवन् ।

(२१.) ततः सोऽतिथिर्नेपथ्यग्रहणाय प्रसाधनस्वीकाराय । कक्ष्यान्तरं हर्म्याङ्गणवि-

---

gave to the Snâtakás (initiated Bráhmana house-holders) as much wealth as would enable them to complete their own [of the Snâtakás] sacrificial rites including liberal gifts [Dakshinâ]; [lit. so much wealth by which their own sacrifices would be completed].

(18.) What blessing they, pleased in mind, pronounced on him was kept aside at a distance (as unnecessary) by the fruits obtained by means of his own good deeds [achieved in the former state of existence].

(19.) He ordered the cutting down of the fetters of prisoners [to set them at liberty], freedom from death [inviolability] for those who deserved the scaffold, release from yoke [or burden] to the beasts of burden [i. e. a horse or a bullock attached to the shaft] and freedom from being milked for the cows.

(20.) Even pet birds such as parrots and others that were confined [kept] in cages (for his amusement or pleasure), being (at once) set at liberty [released] by his order, became free to fly at their will.

ततः कक्ष्यान्तरन्यस्तं गजदन्तासनं शुचि ।
सोत्तरच्छदमध्यास्त नेपथ्यग्रहणाय सः ॥ २१ ॥
तं धूपाश्यानकेशान्तं तोयनिर्णिक्तपाणयः ।
आकल्पसाधनैस्तैस्तैरुपसेदुः प्रसाधकाः ॥ २२ ॥
तेऽस्य मुक्तागुणोन्नद्धं मौलिमन्तर्गतस्रजम् ।
प्रत्यूपुः पद्मरागेण प्रभामण्डलशोभिना ॥ २३ ॥
चन्दनेनाङ्गरागं च मृगनाभिसुगन्धिना ।
समापय्य ततश्चक्रुः पत्त्रं विन्यस्तरोचनम् ॥ २४ ॥

शेषः । " कक्ष्यां प्रकोष्ठे हर्म्यादेः " इत्यमरः । तत्र न्यस्तं स्थापितं शुचि निर्मलं सोत्तरच्छदमास्तरणसहितं गजदन्तस्यासनं पीठमध्यास्त ।(अधिशीङिति कर्म)। तत्रोपविष्ट इत्यर्थः।

(२२.) तोयेन निर्णिक्तपाणयः क्षालितहस्ताः प्रसाधका अलंकर्तारः [नापितादयः– चा०] धूपेन गन्धद्रव्यधूपेनाश्यानकेशान्तं [धूपेनाश्यान ईषच्छुष्काः केशान्ताः यस्य तं । अन्तः शब्दः स्वरूपे वेति–हे०चा०] शोषितकेशपाशान्तं तमतिथिं तैस्तैः [प्रसिद्धैः -हे० हारकटकादिभिः–चा०] आकल्पस्य नेपथ्यस्य साधनैर्गन्धमाल्यादिभिरुपसेदुरुपतस्थुः । अलंचक्रुरित्यर्थः ।

(२३.) ते प्रसाधका मुक्तागुणेन मौक्तिकसरेणोन्नद्धमुद्बद्धमन्तर्गतस्रजम् (अन्तर्गता अभ्यन्तरे गता स्रक् माला यस्य त) अस्यातिथेर्मौलिं धम्मिल्लं (किरीटं) प्रभामण्डलशोभिना पद्मरागेण माणिक्येन प्रत्यूपुः प्रत्युप्तं चक्रुः ।

(२४.) किंच । मृगनाभ्या कस्तूरिकया सुगन्धिना चन्दनेनाङ्गरागमङ्गविलेपनं समापय्य समाप्य ततोऽनन्तरं विन्यस्ता रोचना गोरोचना यस्मिंस्तत्पत्त्रं पत्त्ररचनं [पत्त्ररेखाकारं तिलकमिति व०चा०] चक्रुः ।

(२५.) आमुक्ताभरण आसञ्जिताभरणः [बद्धालंकारः आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्च पिनद्धवत् इति–हे०] । स्रजोऽस्य सन्तीति स्रग्वी । " अस्मायामेधास्रजो विनिः "

(21.) Then he took his seat on a clean ivory stool with a cover (table-cloth) on it and placed in the court-yard of his palace, that he might receive his (royal) suit [that he might be decorated and dressed by his valets].

(22.) Valets-de-Chamber, with (the palms of) their hands washed with water, attended on him, who had the ends of his hair somewhat dried by fumigations of incense, with various articles [means or objects] of decorations [i. e. garlands, sandle, gold-ornaments &c].

(23.) They inserted [studded or adorned] his crest hair, fastened with pearl necklaces and interwoven with garlands, with rubies shining with a circle [or orb] of splendour (light).

(24.) Then they, having finished the application of cosmetics to his body with sandle perfumed with [or having the fragrance of] musk, drew [figures of] leaves streaked [or arranged] with yellow pigment (on his body).

आमुक्ताभरणः स्रग्वी हंसचिह्नदुकूलवान् ।
आसीदतिशयप्रेक्ष्यः स राज्यश्रीवधूवरः ॥ २५ ॥
नेपथ्यदर्शिनश्छाया तस्यादर्शे हिरण्मये ।
विरराजोदिते सूर्ये मेरौ कल्पतरोरिव ॥ २६ ॥
स राजककुदव्यग्रपाणिभिः पार्श्ववर्तिभिः ।
ययावुदीरितालोकः सुधर्मानवमां सभाम् ॥ २७ ॥
वितानसहितं तत्र भेजे पैतृकमासनम् ।
चूडामणिभिरुद्घृष्टपादपीठं महीक्षिताम् ॥ २८ ॥

इति विनिप्रत्ययः । हंसाश्चिह्नमस्येति हंसचिह्नं यद्दुकूलं तद्वान् । अत्र बहुव्रीहिणैवार्थसिद्धे-र्मतुबानर्थक्येऽपि सर्वधनीत्यादिवत्कर्मधारयादपि मत्वर्थीनं प्रत्ययमिच्छन्ति । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । राज्यश्रीरेव वधूर्नवोढा तस्या वरो वोढा । " वधूः स्नुषा नवोढा स्त्री वरो जामातृषिङ्गयोः " इति विश्वः । सोऽतिथिरतिशयेन प्रेक्ष्यो दर्शनीय आसीत् । वरोऽप्येवंविशेषणः ।

(२६.) हिरण्मये सौवर्ण आदर्शे दर्पणे नेपथ्यदर्शिनो वेषं पश्यतस्तस्यातिथेश्छाया प्रतिबिम्बम् । उदिते सूर्ये दर्पणकल्पे मेरौ यः कल्पतरुस्तस्य छायेव [यथा नवोदिते रवौ कल्पवृक्षच्छाया मेरौ राजते । सोप्यनेकाभरणाम्बरसंयुक्तः—इति हे० व० । तस्यातिथेः छाया प्रतिबिंबं मेरौ विद्यमानस्य कल्पतरोः देवद्रुमस्य नवे उदिते सूर्ये भानाविव—चा०] । विरराज तस्य सूर्यसंक्रान्तबिम्बस्य संभावान्मेराविवत्युक्तम् ।

(२७.) सोऽतिथी राजककुदानि राजचिह्नानि छत्रचामरादीनि । " प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्के ककुदोऽस्त्रियाम् " इत्यमरः । तेषु व्यग्राः पाणयो येषां तैः पार्श्ववर्तिभिर्जनैरुदीरितालोक उच्चारितजयशब्दः । " आलोको जयशब्दः स्यात् " इति हलायुधः । सुधर्माया देवसभाया अनवमामन्यूनां सभामास्थानीं ययौ । " स्यात्सुधर्मा देवसभा " इत्यमरः ।

(२८.) तत्र सभायां वितानेनोल्लोचेन सहितम् । " अस्त्री वितानमुल्लोचे " इत्यमरः ।

(25.) With ornaments arranged (on his person), wearing garlands and a silk garment on which there were figures of flamingoes, he who was the bridegroom of the bride-like Royal Fortune, looked [lit. was) very handsome

(26) As he examined his decorations, his image shone in the golden mirror as does that of the Kalpa tree on mount Meru in the (disc of the) newly risen Sun

(27.) Having words of victory [i e. victory to the King !] pronounced on him by his attendants [lit. side walkers], their hands bearing (lit engaged in bearing) the signs of Royalty, he went to the court which was not inferior to the court of immortals.

(28.) Then he took his seat on the imperial throne of his ancestors, furnished with canopy and the foot-stool of which was rubbed over by the crest-jewels of kings.

शुशुभे तेन चाक्रान्तं मङ्गलायतनं महत्।
श्रीवत्सलक्षणं वक्षः कौस्तुभेनेव केशवम् ॥ २९ ॥
बभौ भूयः कुमारत्वादाधिराज्यमवाप्य सः।
रेखाभावादुपारूढः सामग्र्यमिव चन्द्रमाः ॥ ३० ॥
प्रसन्नमुखरागं तं स्मितपूर्वाभिभाषिणम्।
मूर्तिमन्तममन्यन्त विश्वासमनुजीविनः ॥ ३१ ॥

महीक्षितां राज्ञां चूडामणिभिः शिरोरत्नैरुद्घृष्टमुल्लिखितं पादपीठं यस्य तत्। पितुरिदं पैतृकम्। "ऋतष्ठञ्" इति ठञ्प्रत्ययः। आसनं सिंहासनं भेजे (अध्यतिष्ठत्)।

(२९.) तेन चाक्रान्तम्। श्रीवत्सो नाम गृहविशेषः। तल्लक्षणं श्रीवत्सरूपम्। "श्रीवत्सनन्द्यावर्तादिर्विच्छेदा बहवो द्वयोः" इति सज्जनः। महदधिकं [महच्छब्देन राज्यमिति वा।"महद्राज्ये विशाले च"इति विश्वः। तथा माघे।"साधितोरिबलनयं महन्महः। संप्रति स्वनयसंवदेव नौ"–हे०] मङ्गलायतनं मङ्गलगृहं सभारूपम्। कौस्तुभेन मणिनाक्रान्तं (अधिष्ठितं) श्रीवत्सलक्षणम्। केशवस्येदं केशवम्। वक्ष इव। शुशुभे [श्रीवत्सो मंगलद्रव्यं लक्ष्मीप्रतिमालक्षणं चिह्नं यस्य। तत्तथा महद्विशालं केनेव श्रीवत्सो लक्षणं चिह्नं यस्य तत्कैशवं विष्णोः संबंधि वक्षः कौस्तुभेनेव।"दर्पणं पूर्णकुंभश्च वृषभो युग्मचामरं श्रीवत्सं स्वस्तिकं शंखं दीपं चाप्यष्ट मंगलम्" इति–चा०]।

(३०.) सोऽतिथिः कुमारत्वाद्बाल्याद्भूयो यौवराज्यमवाप्यैवानन्तरम्। अधिराजस्य भाव आधिराज्यं महाराज्यमवाप्य। रेखाभावात् [कलामात्रस्वरूपात्–चा०] अर्धेन्दुत्वमवाप्यैव सामग्र्यम् (परिपूर्णत्वं) उपारूढः पूर्णतां गतश्चन्द्रमा इव। बभौ इति व्याख्यानम्। तदपि यौवराज्याभावनिश्चये ज्याय एव।

(३१.) प्रसन्न ["श्यामं रक्तं प्रसन्नं चतुर्थं स्वाभाविकं मुखम्" इति सोमेश्वरः–चा]। मुखरागः। ["रागोऽनुरक्तौ मात्सर्ये" इति विश्वः इति–हे०]। मुखकान्तिर्यस्य तं स्मितपूर्वं यथा तथाभिभाषिणमाभाषणशीलं तमतिथिमनुजीविनः (सेवकाः) मूर्तिमन्तं विग्रहवन्तं विश्वासं विस्रम्भममन्यन्त। "समौ विश्वासविस्रम्भौ" इत्यमरः।

(३२.) पुरुहूतश्रीः सोऽतिथिः कल्पद्रुमाणां निभाः समाना ध्वजा यस्यास्तां पुरमयो-

---

(29.) And occupied by him the great auspicious hall [i. e. the hall containing auspicious things] bearing the mark of श्रीवत्स (an auspicious mark) shone like the broad bosom of Keshava the seat of all auspicuous things, conspicious with S'rîvatsa, by the gem Kaustubha

(30.) He having attained supreme power (immediately) after boy-hood, shone very much even as would the moon which should become full (immediately) after the crescent.

(31.) The retinue thought him to be confidence embodied [incarnate], the colour on whose face was brightened and who (always) spoke with a smile (lit. who spoke in a manner in which his words were preceded by a smile).

स पुरं पुरुहूतश्रीः कल्पद्रुमनिभध्वजाम् ।
क्रममाणश्चकार द्यां नागेनैरावतौजसा ॥ ३२ ॥
तस्यैकस्योच्छ्रितं छत्रं मूर्ध्नि तेनामलत्विषा ।
पूर्वराजवियोगौष्म्यं कृत्स्नस्य जगतो हृतम् ॥ ३३ ॥
धूमादग्नेः शिखाः पश्चादुदयादंशवो रवेः ।
सोऽतीत्य तेजसां वृत्तिं सममेवोत्थितो गुणैः ॥ ३४ ॥
तं प्रीतिविशदैर्नेत्रैरन्वयुः पौरयोषितः ।
शरत्प्रसन्नैर्ज्योतिर्भिर्विभावर्य इव ध्रुवम् ॥ ३५ ॥

द्यामैरावतस्य ओज इवौजो बलं यस्य तेन नागेन कुञ्जरेण क्रममाणश्चरन् । " अनुपसर्गाद्वा" इति वैकल्पिकमात्मनेपदम् । द्यां चकार [अभिषिक्तेन राज्ञा गजमारुह्य पुर्याः प्रदक्षिणा कार्येत्याचारः–हे०] । स्वर्गलोकसदृशीं चकारेत्यर्थः ।"द्यौ स्वर्गसुरवर्त्मनोः" इति विश्वः ।

(३३.) तस्यैकस्य मूर्ध्नि छत्रमुच्छ्रितमुन्नमितम् । अमलत्विषा (निर्मलदीप्तिना) तेन छत्रेण कृत्स्नस्य (समग्रस्य) जगतः पूर्वराजस्य कुशस्य [दिलीपादीनां–चा०] वियोगेन यदौष्म्यं संतापस्तद्धृतं नाशितम् । अत्र छत्रोन्नमनसंतापहरलणक्षणयोः कारणकार्ययोर्भिन्नदेशत्वादसंगतिरलंकारः । तदुक्तम्—" कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे सत्यसंगतिः" इति ।

(३४.) अग्नेर्धूमात्पश्चात् । अनन्तरमित्यर्थः । शिखा ज्वालाः । रवेरुदयात्पश्चादनन्तरमंशवः । उत्तिष्ठन्त इति शेषः । सोऽतिथिस्तेजसामग्न्यादीनां वृत्तिं स्वभावमतीत्य [व्यापारमुल्लंघ्य । गुणैः सममेवोत्थितः उदयश्चास्य सपन्नः। तदेव । प्रश्रयौदार्यादयोगुणाः उद्भवन्निति वाक्यार्थः–व०] गुणैः समं [प्रतापादिभिर्युगपद्–चा०] सहैवोत्थित उदितः । अपूर्वमिदमित्यर्थः ।

(३५.) पौरयोषितः प्रीत्या विशदैः प्रसन्नैर्नेत्रैः [विशदशब्दः पाण्डुर इत्युक्त इति विश्वप्रकाशः इति–हे०] करणैस्तमतिथिमन्वयुरनुजग्मुः [पुरप्रदक्षिणक्षणे यत्र यत्रासौ बभ्राम तत्र तत्र व्यलोकयन्नित्यर्थः–चा०] । सदृष्टिप्रसारमद्राक्षुरित्यर्थः । कथमिव । शरदि प्रसन्नैर्ज्योतिर्भिर्नक्षत्रैर्विभावर्यो रात्रयो ध्रुवमिव [औत्तानपादमिव–हे०] । ध्रुवपाशबद्धत्वा-

(32.) He whose lustre was like that of Indra and who was parading on an elephant, equal in strength to Airâvata, through the capital the flags in which resembled the Kalpa trees, made it a (second) heaven

(33.) An umbrella was raised on the head of him alone; and by that (umbrella), whose splendour was bright, was removed the heat of affliction of the entire world consequent on the separation of the former king.

(34.) The flames rise from fire after smoke ; the rays shoot forth after the sun's rise ; (but) he, transcending the nature of luminous bodies, rose up with (all) his qualities at once [simultaneously]

(35.) The females of the citizens followed him with their eyes beaming with love, as the nights follow the polar-star with the stars bright on account of autumn.

अयोध्यादेवताश्चैनं प्रशस्तायतनार्चिताः ।
अनुदध्युरनुध्येयं सांनिध्यैः प्रतिमागतैः ॥ ३६ ॥
यावन्नाश्यायते वेदिरभिषेकजलाप्लुता ।
तावदेवास्य वेलान्तं प्रतापः प्राप दुःसहः ॥ ३७ ॥
वसिष्ठस्य गुरोर्मन्त्राः सायकास्तस्य धन्विनः ।
किं तत्साध्यं यदुभये साधयेयुर्न संगताः ॥ ३८ ॥
स धर्मस्थसखः शश्वदर्थिप्रत्यर्थिनां स्वयम् ।
ददर्श संशयच्छेद्यान्व्यवहारानतन्द्रितः ॥ ३९ ॥

ताराचक्रस्येत्यर्थः [अनेन पुरप्रदक्षिणाकाले पुरस्त्रीणां विलोकमुक्तं । विष्णुपुराणे ।"नमोस्त्वयं भगवतः शिशुमाराकृति प्रभोर्दिवि रूप हरेयंतु तस्य पुच्छे स्थितो ध्रुवः। एष ब्रह्मन् भ्रामयति चंद्रसूर्यादिकान्गृहान्" इति–हे०] ।

(३६.) प्रशस्तेष्वायतनेष्वालयेष्वर्चिता अयोध्यादेवताश्चानुध्येयम्।["अनुध्यानमनुग्रहे" इत्युत्पलमालायां–हे०] । अनग्राह्यमेनमतिथिं प्रतिमागतैरर्चासंक्रान्तैः [सुस्थितैः–चा०] सांनिध्यैः संनिधानैः [अनुष्ठानैः–चा०] अनुदध्युरनुजगृहुः । "अनुध्यानमनुग्रहः" इत्युत्पलमालायाम् । तदनुग्रहबुद्ध्या संनिदधुरित्यर्थः ।

(३७.) अभिषेकजलैराप्लुता सिक्ता वेदिरभिषेकवेदिर्यावन्नाश्यायते न शुष्यति । कर्त्तरि लट् । तावदेवास्य राज्ञो दुःसहः प्रतापो वेलान्तं वेलापर्यन्तं [समुद्रपर्यन्तमिति–हे०] प्राप [कोशदंण्डजं तेजः प्रतापः इत्येके तेजस्वितप्रतिपादकः इत्यन्ये कंटकशोधनाधिकैरुपायैर्वैरिवारिनिराकरणाय प्रवर्त्तकः इत्यपरे इति–चा०] ।

(३८.) गुरोर्वशिष्ठस्य मन्त्राः। धन्विनस्तस्यातिथेः सायकाः। इत्युभये संगताः सन्तो यत्साध्यं न साधयेयुस्तत्तादृक्साध्यं किम् । न किंचिदित्यर्थः । तेषामसाध्यं नास्तीति भावः ।

(३९.) [अथ श्लोकपञ्चकेन प्रकृतिरञ्जनमिति–हे०] धर्मे तिष्ठन्तीति धर्मस्थाः सभ्याः। " राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः " इत्युक्तलक्षणाः । तेषां सखा धर्मस्थसखः । तत्सहित इत्यर्थः । अतन्द्रितोऽनलसः स नृपः शश्वत् । अन्वहमित्यर्थः । अर्थिनां

(36.) And the deities of Ayodhyâ, worshipped in spacious temples, favoured him who was worthy of favour by means of their presence in the idols.

(37.) Before the Vedi, wet with the waters of inauguration, was dried, his unbearable (of course to his enemies) prowess [or valour] got to the extremity of the sea-shore

(38.) The counsels of the preceptor Vasistha and the arrows of him the bow-man [wielding a bow] ! What attainable object could there be that they, when united, could not attain [accomplish] ?

(39.) He, the friend of the righteous, carefully looked in person to cases, deserving decisions owing to their intricacy [i. e. they being intricate], of plaintiffs and defendants.

ततः परमभिव्यक्तसौमनस्यनिवेदितैः ।
युयोज पाकाभिमुखैर्भृत्यान्विज्ञापनाफलैः ॥ ४० ॥
प्रजास्तद्गुरुणा नद्यो नभसेव विवर्धिताः ।
तस्मिंस्तु भूयसीं वृद्धिं नभस्ये ता इवाययुः ॥ ४१ ॥
यदुवाच न तन्मिथ्या यद्ददौ न जहार तत् ।
सोऽभूद्भग्नव्रतः शत्रूनुद्धृत्य प्रतिरोपयन् ॥ ४२ ॥

[अर्थ्यते इति अर्थः साध्यः असौ अस्यास्तीति अर्थी तत्प्रतिपक्षः प्रत्यर्थीति विज्ञानेश्वरः –हे०] साध्यार्थवतां प्रत्यर्थिनां तद्विरोधिनां च संशयच्छेद्यान्संशयाद्धेतोश्छेद्यान्परिच्छेद्यान् । संदिग्धत्वादवश्यनिर्णेयानित्यर्थः । व्यवहारान्नृणादानादिविवादान्स्वयं ददर्शानुसंदधौ । न तु प्राड्विवाकमेव नियुक्तवानित्यर्थः । अत्र याज्ञवल्क्यः—" व्यवहारान्नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ". इति ।

(४०.) ततः परं व्यवहारदर्शनानन्तरं भृत्याननुजीविनः । अभिव्यक्तं मुखप्रसादादिलिङ्गैः स्फुटीभूतं यत्सौमनस्यं स्वामिनः प्रसन्नत्वं तेन निवेदितैः सूचितैः [उत्तमो हि मुखेन न वक्ति । तथा हि ।"नाकारमुद्गिरसि नैव जहासि कालं । दत्त्वा न सूचयसि नैव विकत्थसे त्वं । निःशब्दवर्षणमिवाम्बुधरस्य राजन् ! संदृश्यते फलित एव तव प्रसादः "–हे० व०] पाकाभिमुखैः सिध्द्युन्मुखैर्विज्ञापनानां विज्ञप्तीनां फलैः प्रेप्सितार्थैर्युयोज योजयामास । अत्र बृहस्पतिः—" नियुक्तः कर्मनिष्पत्तौ विज्ञप्तौ च यदृच्छया । भृत्यान्धनैर्मानयंस्तु नवोऽप्यक्षोभ्यतां व्रजेत् " इति । कविश्च वक्ष्यति—" अक्षोभ्यः—" इति । अत्र सौमनस्यफलयोजनादिभिर्नृपस्य वृक्षसमाधिर्ध्वन्यत इत्यनुसंधेयम् ।

(४१.) प्रजास्तस्यातिथेर्गुरुणा पित्रा कुशेन । नभसा श्रावणमासेन नद्य इव । विवर्धिताः । तस्मिन्नतिथौ तु नभस्ये भाद्रपदे मासि ता इव नद्य इव भूयसीं वृद्धिमभ्युदयमाययुः । प्रजापोषणेन पितरमतिशयितवानित्यर्थः ।

(४२.) सोऽतिथिर्यद्वाक्यं दानत्राणादिविषयमुवाच तन्न मिथ्यानृतं नाभूत् । यद्वस्तु ददौ तन्न जहार न पुनरादद । किंतु शत्रूनुद्धृत्योत्खाय प्रतिरोपयन्पुनः स्थापयन्भग्नव्रतो भग्ननियमोऽभूत् [उद्धृतप्रतिरोपणमपि प्रकृतिप्रीत्यै इति धर्मविजयोक्तिरिति–हे०–चा०] ।

(40) After which, he conferred on his retinue the fruits of their requests which were soon to ripen and which were anticipated on account of (their lord's) cheerfulness manifesting itself.

(41.) The subjects that were aggrandised (increased) by his Sire, like rivers by the month of S'râva*n*a, attained a greater prosperity under him like the same rivers in Bhâdra-pada.

(42) What he spoke was never false ; whatever he gave he did not take back ; but he broke his vow by re-establishing his enemies after having rooted them up.

वयोरूपविभूतीनामेकैकं मदकारणम् ।
तानि तस्मिन्समस्तानि न तस्योत्सिषिचे मनः ॥ ४३ ॥
इत्थं जनितरागासु प्रकृतिष्वनुवासरम् ।
अक्षोभ्यः स नवोऽप्यासीद्दृढमूल इव द्रुमः ॥ ४४ ॥
अनित्याः शत्रवो बाह्या विप्रकृष्टाश्च ते यतः ।
अतः सोऽभ्यन्तरान्नित्यान्षट्पूर्वमजयद्रिपून् ॥ ४५ ॥
प्रसादाभिमुखे तस्मिंश्चपलापि स्वभावतः ।
निकषे हेमरेखेव श्रीरासीदनपायिनी ॥ ४६ ॥

(४३.) वयोरूपविभूतीनां यौवनसौन्दर्यैश्वर्याणां मध्ये एकैकं मदकारणं मदहेतुः । तानि मदकारणानि तस्मिन्राज्ञि समस्तानि । मिलितानीति शेषः । तथापि तस्यातिथेर्मनो नोत्सिषिचे न जगर्व । सिञ्चतेः स्वरितत्त्वादात्मनेपदम् । अत्र वयोरूपादीनां गर्वहेतुत्वान्मदस्य च मदिराकार्यत्वेनातत्कारकत्वान्मदशब्देन गर्वो लक्ष्यत इत्याहुः । उक्तं च—"ऐश्वर्यरूपतारुण्यकुलविद्याबलैरपि । इष्टलाभादिना ह्येषामवज्ञा गर्व ईरितः । मदस्त्वानन्दसंमोहः संभेदो मदिराकृतः" ["यौवनं धनसंपत्तिः प्रभुत्वमविवेकता । एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयं"-चा०] इति । अतएव कविनापि " उत्सिषिचे " इत्युक्तं न तु " उन्ममाद " इति ।

(४४.) इत्थमनुवासरमन्वहं प्रकृतिषु प्रजासु जनितरागासु (जनितो रागः प्रीतिर्यासु) सतीषु स राजा नवोऽपि । दृढमूलो द्रुम इव । अक्षोभ्योऽप्रधृष्य आसीत् ।

(४५.) यतो बाह्याः शत्रवः प्रतिनृपा अनित्याः । द्विषन्ति स्निह्यन्ति चेत्यर्थः । किंच ते बाह्या विप्रकृष्टा दूरस्थाश्च । अतः सोऽभ्यन्तरानन्तर्वर्तिनो नित्यान्षड्रिपून्कामक्रोधादीन्पूर्वमजयत् [यदुक्तं । " हर्षमानमदक्रोधा लोभः कामोऽसमुद्यता । रिपवस्तानजित्वैव को महीं जेतुमिच्छति" इति—चा०] । अन्तःशत्रुजये बाह्या अपि न दुर्जया इति भावः ।

(४६.) स्वभावतश्चपला चञ्चलापि श्रीः प्रसादाभिमुखे तस्मिन्नृपे । निकषे निकषोपले हेमरेखेव । अनपायिनी स्थिरासीत् (अविनाशा) ।

(४७.) केवला शौर्यवर्जिता नीतिः कातर्यं भीरुत्वम् । शौर्यं केवलामित्यनुषञ्जनी-

---

(43.) Youth, beauty and prosperity, any one (possession) tends to (lit. is a sufficient cause of) intoxication, his mind, however, was not made proud though all of them were united in him.

(44.) Thus his subjects having (in their minds) love generated for him every day, he became unassailable, though new, like a (newly-planted) tree the roots of which are fixed firm [deep].

(45.) Since external enemies are not constant and are at a distance, he conquered first the six constant internal enemies (i e. the evil passions).

(46.) The Goddess of Fortune though naturally fickle was steady (lit. one that did not pass away) in him (who was) bent towards bestowing favours, like the streak of gold upon a touch-stone.

कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।
अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ॥ ४७ ॥
न तस्य मण्डले राज्ञो न्यस्तप्रणिधिदीधितेः ।
अदृष्टमभवत्किंचिद्व्यभ्रस्येव विवस्वतः ॥ ४८ ॥
रात्रिंदिवविभागेषु यदादिष्टं महीक्षिताम् ।
तत्सिषेवे नियोगेन स विकल्पपराङ्मुखः ॥ ४९ ॥

यम् । केवलं नीतिरहितं शौर्यं श्वापदचेष्टितम् । व्याघ्रादिचेष्टाप्रायमित्यर्थः । " व्याघ्रादयो वनचराः पशवः श्वापदा मताः " इति हलायुधः । अतो हेतोः सोऽतिथिः समेताभ्यां संगताभ्यामुभाभ्यां नीतिशौर्याभ्यां सिद्धिं जयप्राप्तिमन्वियेष गवेषितवान् [उक्तं च ।"तीक्ष्णादुद्विजते लोको मृदुः सर्वत्र बाध्यते । एतद्बुद्ध्वा महाराज मा तीक्ष्णो मा मृदुर्भव"–चा०] ।

(४८.) न्यस्ताः सर्वतः प्रहिताः प्रणिधयश्चरा एव दीधितयो रश्मयो यस्य तस्य [उक्तं च । "गावो गन्धेन पश्यंति विद्वांसः शास्त्रचक्षुषा चारैः पश्यति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः"–चा०] । " प्रणिधिः प्रार्थने चरे " इति शाश्वतः । तस्य राज्ञः । व्यभ्रस्य निर्मेघस्य विवस्वतः सूर्यस्येव । मण्डले स्वविषये किंचिदल्पमप्यदृष्टमज्ञातं नाभवन्नासीत् । स चारचक्षुषा सर्वमपश्यदित्यर्थः ।

(४९.) रात्रौ च दिवा च रात्रिंदिवम् । " अचतुर–" इत्यादिनाधिकरणार्थे द्वन्द्वेऽच्प्रत्ययान्तो निपातः । अव्ययान्तत्वादव्ययत्वम् । अत्र षष्ठ्यर्थलक्षणया रात्रिंदिवमिति । अहोरात्रयोरित्यर्थः । तयोर्विभागा अंशाः प्रहरादयः । तेषु [पंचदशमुहूर्तेषु–हे०] महीक्षितां राज्ञां यदादिष्टमिदमस्मिन्काले कर्तव्यमिति मन्वादिभिरुपदिष्टं तत्स राजा विकल्पपराङ्मुखः संशयरहितः सन् । नियोगेन निश्चयेन सिषेवे । अनुष्ठितवानित्यर्थः । अत्र कौटिल्यः—" कार्याणां नियोगविकल्पसमुच्चया भवन्ति । अनेनैवोपायेन नान्येनेति नियोगः । अनेन वान्येन वेति विकल्पः । अनेन चेति समुच्चयः " इति ।

(५०.)तस्य राज्ञः प्रतिदिनं मन्त्रिभिः सह मन्त्रो विचारो बभूव ["आवर्तयन्मुहुर्मन्त्रं धारयेच्च प्रसन्नवत् अप्रयत्नधृतो मंत्रः प्रचलन्नग्निवद्दहेत् "इति कामन्दकः–हे०] स मन्त्रः सेव्यमानोऽप्यन्वहमावर्त्यमानोऽपि जातु कदाचिदपि न सूच्यते न प्रकाश्यते [गुप्तं संवृतं द्वारं मंत्रज्ञानोपाय भूतमाकारादि यस्य सः–चा० ननु अनुदिनं मंत्रसंगात् क्वचिद्भेदः स्यात् रा-

---

(47.) Politics simply [i. e without bravery] is timidity ; bravery (by itself i. e. without politics) resembles [lit is] the conduct of beasts ; for this reason he sought success by means of the two united

(48.) Nothing in his territory was unseen by the King who threw rays in the shape of spies all over, like the sun when free from clouds.

(49.) Whatever is ordained to the rulers of the earth [to be done] in the (different) divisions of the day and night, he, averse to hesitation, observed with a true resolve [with a fixed determination].

मन्त्रः प्रतिदिनं तस्य बभूव सह मन्त्रिभिः ।
स जातु सेव्यमानोऽपि गुप्तद्वारो न सूच्यते ॥ ५० ॥
परेषु स्वेषु च क्षिप्तैरविज्ञातपरस्परैः ।
सोऽपसर्पैर्जजागार यथाकालं स्वपन्नपि ॥ ५१ ॥
दुर्गाणि दुर्ग्रहाण्यासंस्तस्य रोद्धुरपि द्विषाम् ।
न हि सिंहो गजास्कन्दी भयाद्गिरिगुहाशयः ॥ ५२ ॥
भव्यमुख्याः समारम्भाः प्रत्यवेक्ष्या निरत्ययाः ।
गर्भशालिसधर्माणस्तस्य गूढं विपेचिरे ॥ ५३ ॥

ज्ञा मंत्रः उपास्यमानोपि गुप्तद्वारः सन् न ज्ञायते-व०] । तत्र हेतुर्गुप्तद्वार इति । संवृतेङ्गिताकारादिज्ञानमार्ग इत्यर्थः ।

(५१.) यथाकालमुक्तकालानतिक्रमेण स्वपन्नपि सोऽतिथिः परेषु शत्रुषु स्वेषु स्वकीयेषु च । मन्त्र्यादितीर्थेष्विति शेषः। क्षिप्तैः प्रहितैरविज्ञाताः परस्परं येषां तैः ।अन्योन्याविज्ञातैरित्यर्थः । अपसर्पैश्चरैः । " अपसर्पश्चरः स्पशः" इत्यमरः । जजागार बुद्धवान् । चारमुखेन सर्वदा सर्वमज्ञासीदित्यर्थः । अत्र कामन्दकः— " चारान्विचारयेत्तीर्थेष्वात्मनश्च परस्य च । पाषण्डच्यादीनाविज्ञातानन्योन्यामितरैरपि " इति ।

(५२.) द्विषां रोद्धू रोधकस्यापि ।(कर्मणि षष्ठी । न तु स्वयं रोध्यस्येत्यर्थः। तस्य राज्ञो दुर्ग्रहाणि परैर्दुर्धर्षाणि दुर्गाणि महीदुर्गादीन्यासन् ।न च निर्भीकस्य किं दुर्गैरिति वाच्यमित्यर्थान्तरन्यासमुखेनाह—न हीति । गजानास्कन्दति हिनस्तीति गजास्कन्दी सिंहो भयाद्भीतः । गिरिगुहासु शेत इति ।-गिरिगुहाशयो न हि । किंतु स्वभावत एवेति शेषः । " अधिकरणे शेतेः " इत्यच्प्रत्ययः । अत्र मनुः—" धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा । नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम् " इति ।

(५३.) भव्यमुख्याः कल्याणप्रधानाः । न तु विपरीताः । प्रत्यवेक्ष्या एतावत्कृतमेताव-

---

(50.) Every day he had [or held] a consultation with his ministers (lit. there was a consultation &c.); and though often held, never was it divulged, having the passages (such as the expression on the countenance &c.) well-secured.

(51.) Though sleeping at the proper time he was wide awake by means of his spies, who knew not one another, sent among his enemies and his friends.

(52) Though confronting his enemies, his forts were difficult to be conquered ; for a lion, the destroyer of the elephants, does not lie in a mountain-cave through fear (i. e. as a lion lies in a cave not through any fear, so he retired to his castles not because he was afraid of his enemies).

(53) His actions which were aimed at [the acquisition of] prosperity, which were full of mature judgment (lit. taken care of) and hence free from danger, and which, therefore, had the nature of Sâli rice which become ripe in the interior, bore fruit unobserved.

अपथेन प्रववृते न जातूपचितोऽपि सः ।
वृद्धौ नदीमुखेनैव प्रस्थानं लवणाम्भसः ॥ ५४ ॥
कामं प्रकृतिवैराग्यं सद्यः शमयितुं क्षमः ।
यस्य कार्यः प्रतीकारः स तन्नैवोदपादयत् ॥ ५५ ॥
शक्येष्वेवाभवद्यात्रा तस्य शक्तिमतः सतः ।
समीरणसहायोऽपि नाम्भःप्रार्थी दवानलः ॥ ५६ ॥

त्कर्तव्यमित्यनुसंधानेन विचारणीयाः । अत एव निरत्यया निर्बाधा गर्भेऽभ्यन्तरे पच्यन्ते ये शालयस्तेषां सधर्माणः [शालयोऽपि भव्यं मनोहरं मुखे भवं मुख्यं मंजर्यादि येषां ते तथा प्रत्यवेक्षणेन वृषभादिभक्षणरूपा व्ययरहिता चाभ्यन्तरे एव पचन्ति–चा०] । अतिनिगूढा इत्यर्थः । " धर्मादनिच्केवलात् " इत्यनिच्प्रत्ययः समासान्तः । तस्य राज्ञः समारभ्यन्त इति समारम्भाः कर्माणि गूढमप्रकाशं विपेचिरे । फलिता इत्यर्थः । "फलानुमेयाः प्रारम्भाः" इति भावः ।

(५४.) सोऽतिथिरुपचितोऽपि वृद्धिं गतोऽपि सन् । जातु कदाचिदप्यपथेन कुमार्गेण न प्रववृते न प्रवृत्तः । मर्यादां न जहावित्यर्थः । तथा हि । लवणाम्भसो लवणसागरस्य वृद्धौ पूरोत्पीडे सत्यां नदीमुखेनैव नदीप्रवेशमार्गेणैव । ["मुखं निःसरणे वक्त्रे" इति विश्वः]। प्रस्थानं निःसरणम् । न त्वन्यथेत्यर्थः ।

(५५.) प्रकृतिवैराग्यं प्रजाविरागम् । दैवादुत्पन्नमिति शेषः । सद्यः कामं सम्यक् [स्वेच्छया–हे०] शमयितुं प्रतिकर्तुं क्षमः शक्तः स राजा यस्य प्रकृतिवैराग्यस्य प्रतीकारः कार्यः कर्तव्यः । अनर्थहेतुत्वादित्यर्थः । तद्वैराग्यं नोदपादयत् । उत्पन्नप्रतीकारादनुत्पादनं वरमिति भावः । अत्र कौटिल्यः—" क्षीणाः प्रकृतयो लोभं लुब्धा यान्ति विरागताम् । विरक्ता यान्त्यमित्रं वा भर्तारं घ्नन्ति वा स्वयम् " । तस्मात्प्रकृतीनां विरागकारणानि नोत्पादयेदित्यर्थः ।

(५६.) शक्तिमतः शक्तिसंपन्नस्यापि सतस्तस्य राज्ञः शक्येषु शक्तिविषयेषु स्वस्माद्धीनबलेष्वेव विषये यात्रा दण्डयात्राभवत् । न तु समधिकेष्वित्यर्थः । तथा हि । समीरणसहायोऽपि दवानलोऽम्भःप्रार्थी जलान्वेषी । [" याच्ञायामभियाने च प्रार्थना कथ्यते बुधैः " इति केशवः–हे०] । न । दग्धुमिति शेषः । किंतु तृणकाष्ठादिकमेवान्विष्यतीत्यर्थः । अत्र

(54.) Though grown powerful he never proceeded by a wrong path ; the ocean (though) in its tide has a discharge through the mouth of a river alone (i. e. it does not run in a wrong channel.)

) 55.) Although he was able to suppress immediately any disaffection of (or among) his subjects, he did not at all occasion that for which a remedy would have to be called forth [or devised].

(56) Notwithstanding that he was powerful his expeditions were especially on those who were in the reach of his power ; for, a forest-conflagration though it has the wind for its companion does not seek for (burning) water.

न धर्ममर्थकामाभ्यां बबाधे न च तेन तौ ।
नार्थं कामेन कामं वा सोऽर्थेन सदृशस्त्रिषु ॥ ५७ ॥
हीनान्यनुपकर्तॄणि प्रवृद्धानि विकुर्वते ।
तेन मध्यमशक्तीनि मित्राणि स्थापितान्यतः ५८ ॥
परात्मनोः परिच्छिद्य शक्त्यादीनां बलाबलम् ।
ययावेभिर्बलिष्ठश्चेत्परस्मादास्त सोऽन्यथा ॥ ५९ ॥

कौटिल्यः—" समज्यायोभ्यां संदधीत हीनेन विगृह्णीयात् " इति [समेतु सुंदोपसुंदन्यायः। अतस्ताभ्यां संधिकर्त्तव्यत्वात्–चा०] ।

(५७.) स राजार्थकामाभ्यां धर्मं न बबाधे न नाशितवान् । तेन धर्मेण तावर्थकामौ न । अर्थं कामेन कामं वार्थेन न बबाधे । एकत्रैवासक्तो नाभूदित्यर्थः । किंतु त्रिषु धर्मार्थकामेषु सदृशस्तुल्यवृत्तिः । अभूदित्यर्थः [यदुक्तं । धर्मार्थकामान्सममेव सेवते सोऽधमः यो द्वौ सेवते स मध्यमः । त्रीन् धर्मार्थकामान् सेवते यः स उत्तमः–हे० " धर्मार्थकामाः सममेव सेव्याः योप्येकसक्तः स जनो न धन्यः" इति–चा०] ।

(५८.) मित्राणि हीनान्यतिक्षीणानि चेदनुपकर्तॄण्यनुपकारीणि । प्रवृद्धान्यतिसमृद्धानि चेद्विकुर्वते विरुद्धं चेष्टन्ते । अपकुर्वंत इत्यर्थः । " अकर्मकाच्च " इत्यात्मनेपदम् । अतः कारणात्तेन राज्ञा मित्राणि सुहृदः । " मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्के " इति विश्वः । मध्यमशक्तीनि नातिक्षीणोच्छ्रितानि यथा तथा स्थापितानि । [" अरसं तंतुसंबन्धं तथा वंशक्रमागतं रक्षितं व्यसनेभ्यश्च मित्रं ज्ञेय चतुर्विध " इति कामंदकः–चा०] " शक्येष्वेवाभवद्यात्रा " इत्यादिनोक्तमर्थं सोपस्कारमाह –

(५९.) सोऽतिथिः परात्मनोः शत्रोरात्मनश्च शक्त्यादीनां शक्तिदेशकालादीनां बलाबलं न्यूनाधिकभावं परिच्छिद्य निश्चित्य । एभि शक्त्यादिभिः परस्माच्छत्रोर्बलिष्ठः स्वयमतिशयेन बलवांश्चेत् । बलशब्दान्मतुबन्तादिष्ठन्प्रत्ययः। "विन्मतोर्लुक्" इति मतुपो लुक् । ययौ यात्रां चक्रे ।अन्यथाबलिष्ठश्चेदास्त (स्वस्थाने एव) अतिष्ठत् । न ययावित्यर्थः। अत्र मनुः–"यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम् । परस्य विपरीतं चेत्तदा यायाद्रिपून्प्रति यदा तु स्यात्परिक्षीणो वाहनेन बलेन च । तदासीत प्रयत्नेन शनकैः सान्त्वयन्नरीन् " इति ।

(६०.) कोशेनार्थचयेनाश्रयणीयत्वं भजनीयत्वम् । भवतीति शेषः । इति हेतोस्तस्य राज्ञः । कर्तुः । अर्थसंग्रहः। न तु लोभादित्यर्थः । तथा हि । अम्बु गर्भे यस्य सोऽम्बुगर्भः ।

(57.) He did not violate Duty [righteousness] for the sake of [lit. on account of] Wealth and Desire, nor these two for the sake of that duty ; neither did he injure wealth for the sake of desire, nor desire for the sake of wealth ; for he was just (in his dealings) with these three things.

(58.) Friends when (kept) in low position can never return favours (lit. prove grateful); when (kept) in high position they do harm (lit. change) ; therefore he placed his friends in an intermediate position (lit. power).

(59.) Having determined the strength or weakness of the power &c. of his

कोशेनाश्रयणीयत्वमिति तस्यार्थसंग्रहः ।
अम्बुगर्भो हि जीमूतश्चातकैरभिनन्द्यते ॥ ६० ॥
परकर्मापहः सोऽभूदुद्यतः स्वेषु कर्मसु ।
आवृणोदात्मनो रन्ध्रं रन्ध्रेषु प्रहरन्रिपून् ॥ ६१ ॥
पित्रा संवर्धितो नित्यं कृतास्त्रः सांपरायिकः ।
तस्य दण्डवतो दण्डः स्वदेहान्न व्यशिष्यत ॥ ६२ ॥

जीवनस्य जलस्य मूतः पुटबन्धो जीमूतो मेघः । "मूङ् बन्धने" । पृषोदरादित्वात्साधुः । चातकैरभिनन्द्यते सेव्यते । अत्र कामन्दकः—"धर्महेतोस्तथार्थाय भृत्यानां रक्षणाय च । आपदर्थं च संरक्ष्यः कोशो धर्मवता सदा" इति ।

(६१.) स राजा परेषां कर्माणि सेतुवार्तादीन्यपहन्तीति परकर्मापहः सन् । "अन्येष्वपि दृश्यते" इत्यपि शब्दसामर्थ्याद्धन्तेर्डप्रत्ययः । स्वेषु कर्मसुद्यत उद्युक्तोऽभूत् । किंच । रिपून्रन्ध्रेषु प्रहरन्नात्मनो रन्ध्रं व्यसनादिकमावृणोत्संवृतवान् । ["दुर्गसेतुवणिक्पथशून्यनिवेशाकरद्रव्यगजकर्माणि आत्मनः प्रवर्तयितुं परस्य चैतान्यपहर्तुं राजा यतेत" इति कौटिल्यः –चा०] । अत्र मनुः—"नास्य च्छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु । गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः" इति ।

(६२.)दण्डो दमः सैन्यं वा । तद्वतो दण्डवतो दण्डसंपन्नस्य तस्य राज्ञः पित्रा कुशेन, नित्यं संवर्धितः पुष्टः कृतास्त्रः शिक्षितास्त्रः । संपरायो युद्धम् । "युद्धायत्योः संपरायः" इत्यमरः । तमर्हतीति सांपरायिकः [संपरायेण युद्धेन जीवतीति सांपरायिकः इति–चा०] । "तदर्हति" इति ठक्प्रत्ययः। दण्डः सैन्यम् । "दण्डो यमे मानभेदे लगुडे दमसैन्ययोः" इति विश्वः । स्वदेहान्न व्यशिष्यत नाभिद्यत । स्वदेहेऽपि विशेषणानि योज्यानि । मूलबलं स्वदेहमिवारक्षादित्यर्थः ।

---

enemies and his own, he marched on if more powerful than his enemies, if otherwise he sat silent.

(60.) "One becomes capable of being clung to on account of the treasury," with this thought he had stored wealth ; for a cloud when its interior is filled with water is hailed with joy by Chātaka birds (and not otherwise).

(61.) He, destroying the enterprises of his enemies, was careful in the performance of his own. He, striking his enemies in their weak points, covered his own weak ones.

(62.) The army of him who possessed a sceptre [or who had a control over his passions &c], which (army) was trained in the missiles, which was powerful enough to fight (lit. capable of fighting) and which was brought up by his sire, did not differ from his body brought up by his sire, trained in the same art and capable of fighting.

सर्पस्येव शिरोरत्नं नास्य शक्तित्रयं परः ।
स चकर्ष परस्मात्तदयस्कान्त इवायसम् ॥ ६३ ॥
वापीष्विव स्रवन्तीषु वनेषूपवनेष्विव ।
सार्थाः स्वैरं स्वकीयेषु चेरुर्वेश्मस्विवाद्रिषु ॥ ६४ ॥
तपो रक्षन्स विघ्नेभ्यस्तस्करेभ्यश्च संपदः ।
यथास्वमाश्रमैश्चक्रे वर्णैरिव षडंशभाक् ॥ ६५ ॥
खनिभिः सुषुवे रत्नं क्षेत्रैः सस्यं वनैर्गजान् ।
दिदेश वेतनं तस्मै रक्षासदृशमेव भूः ॥ ६६ ॥

(६३.) सर्पस्य शिरोरत्नमिव । अस्य राज्ञः शक्तित्रयं परः शत्रुर्न चकर्ष । स तु परस्माच्छत्रोस्तच्छक्तित्रयम् । अयस्कान्तो मणिविशेषः [चुम्बकपाषाणः–चा०] आयसं लोहविकारमिव । चकर्ष ।

(६४.) स्रवन्तीषु नदीषु वापीषु दीर्घिकास्विव । " वापी तु दीर्घिका " इत्यमरः । वनेष्वरण्येषूपवनेष्वारामेष्विव । " आरामः स्यादुपवनम् " इत्यमरः । अद्रिषु स्वकीयेषु वेश्मस्विव । सार्था वणिक्प्रभृतयः स्वैरं स्वेच्छया चेरुश्चरन्ति स्म ।

(६५.) विघ्नेभ्यस्तपः [कृच्छ्चांद्रायणादिकं इति–चां०] रक्षन् । तस्करेभ्यः संपदश्च रक्षन् । स राजा वर्णैरिव आश्रमैर्ब्रह्मचर्यादिभिर्ब्राह्मणादिभिश्च यथास्वं स्वमनतिक्रम्य षडंशभाक्चक्रे [" पुण्यात्षड्भागमादत्ते न्यायेन परिपालयन् " इति योगीश्वरः–हे०]। यथाक्रममाश्रमैस्तपसो वर्णैः संपदां च शष्ठांशभाक्कृत इत्यर्थः। षष्ठोऽशः षडंशः । संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमुक्तं प्राक् ।

(६६.) भूर्भूमिस्तस्मै राज्ञे रक्षासदृशं रक्षणानुरूपमेव वेतनं भृतिं दिदेश । कथम्- खनिभिराकरैः । " खनिः स्त्रियामाकरः स्यात् " इत्यमरः । रत्नं माणिक्यादिकं [जातावेकवचनं इति–हे०] सुषुवेऽजीजनत् । क्षेत्रैः सस्यम् (धान्यं) । वनैर्गजान्हस्तिनः सुषुवे ।

(63.) The enemy could not take away from him his three-fold power, as no one can take away the head-gem of a serpent, but he took away that (three-fold power) from his enemy, as a load-stone [the magnet] draws (carries away) iron.

(64.) The caravans wandered at ease (lit. as they pleased) on mountains as if they were their own houses, in rivers as if they were wells, (and) in forests as if they were gardens.

(65.) Protecting penance from obstacles and wealth from robbers he was made the enjoyer of one-sixth of their earning by the As'ramâs as he was by the different castes according to their respective capacities.

(66.) The Earth gave him remuneration quite suitable to his protection; she produced (for him) jewels from mines, corn from corn-fields and elephants from forests.

स गुणानां बलानां च षण्णां षण्मुखविक्रमः ।
बभूव विनियोगज्ञः साधनीयेषु वस्तुषु ॥ ६७ ॥
इति क्रमात्प्रयुञ्जानो राजनीतिं चतुर्विधाम् ।
आ तीर्थादप्रतीघातं स तस्याः फलमानशे ॥ ६८ ॥
कूटयुद्धविधिज्ञेऽपि तस्मिन्सन्मार्गयोधिनि ।
भेजेऽभिसारिकावृत्तिं जयश्रीर्वीरगामिनी ॥ ६९ ॥

(६७) षण्मुखविक्रमः (षण्मुखः कार्तिकेयस्तद्वद्विक्रमः पराक्रमः यस्य) स राजा षण्णां गुणानां संधिविग्रहादीनां बलानां मूलभृत्यादीना । ["मौलं भृतं सुहृत् श्रेणि द्विषदाटविकं बलम्" इति कामंदकः इति-हे०] । च साधनीयेषु वस्तुषु साध्येष्वर्थेषु विनियोगं जानातीति । विनियोगस्य ज्ञ इति वा । विनियोगज्ञः । कर्मविवक्षायामुपपदसमासः । " आतोऽनुपसर्गे कः " इति कप्रत्ययः । शेषविवक्षायां षष्ठीसमास । " इगुपध–" इत्यादिना कप्रत्ययः । बभूव । " इदमत्र प्रयोक्तव्यम्" इत्याद्यज्ञासीदित्यर्थ ।

(६८.) इति चतुर्विधाम् । सामाद्युपायैरिति शेषः । राजनीतिं दण्डनीतिं [" दमो दण्ड इति प्रोक्तस्तस्याद्दण्डो महीपतिस्तस्य नीतिस्तथावृत्तिर्दण्डनीतिर्निरुच्यते" इति कामंदकः-हे०चा०] क्रमात्सामादिक्रमादेव प्रयुञ्जानः स राजा तीर्थान्मन्त्राद्यष्टादशात्मकतीर्थपर्यन्तम् ["मंत्री पुरोहितश्चैव युवराजश्चभूपतिः । पंचमो द्वारपालश्च षष्ठोन्तर्वेशिकस्तथा । कारागाराधिकारी च द्रव्यसंचयकृत्तथा । कृत्याकृत्येषु चार्थानां नवमो विनियोजकः प्रवेष्टा नगराध्यक्षः कार्यनिर्माणकृत्तथा । धर्माध्यक्षः सभाध्यक्षो दण्डपालस्त्रिपञ्चमः । षोडशो दुर्गपालश्च तथा राष्ट्रान्तपालकः । अटवीपालकान्तानि तीर्थान्यष्टादशैव तु" इति कौटिल्यः–चा०] । " योनौ जलावतारे च मन्त्र्याद्यष्टादशस्वपि । पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्यात्" इति हलायुधः । तस्या नीतेः फलमप्रतीघातमप्रतिबन्धं यथा तथानशे प्राप्तवान् । "मन्त्रादिषु यमुद्दिश्य य उपायः प्रयुज्यते । स तस्य फलति" इत्यर्थः ।

(६९.) कूटयुद्धविधिज्ञेऽपि कपटयुद्धप्रकाराभिज्ञेऽपि ["विभीषण अवस्कन्दप्रसादन्यस्तु नार्दनं । एकत्रत्यागयात्रौ च कूटयुद्धस्य लक्षणम्" इति कौटिल्यः–हे०] सन्मार्गेण योधिनि धर्मयोद्धरि तस्मिन्नतिथौ वीरगामिनी जयश्रीरभिसारिकावृत्तिं भेजे । "कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका" इत्यमरः । जयश्रीस्तमन्विष्यागच्छादित्यर्थः ।

(67.) He, whose valour was like that of Kārtikeya knew how to utilize the six qualities as well as the six kinds of forces towards things that were to be attained.

(68.) Thus employing the four-fold political schemes in their due order, he obtained their uninterrupted fruit till the attainment of the eighteen Tîrthâs (expedients).

(69.) The Goddess of victory, that (always) resorts to a hero, attended in the capacity of an Abhi-sārikā (a female who goes to a lover by stealth) on him who fought (always) in the right way, though he knew the ways of fraudulent warfare.

प्रायः प्रतापभग्नत्वादरीणां तस्य दुर्लभः ।
रणो गन्धद्विपस्येव गन्धभिन्नान्यदन्तिनः ॥ ७० ॥
प्रवृद्धौ हीयते चन्द्रः समुद्रोऽपि तथाविधः ।
स तु तत्समवृद्धिश्च न चाभूत्ताविव क्षयी ॥ ७१ ॥
सन्तस्तस्याभिगमनादत्यर्थं महतः कृशाः ।
उदधेरिव जीमूताः प्रापुर्दातृत्वमर्थिनः ॥ ७२ ॥
स्तूयमानः स जिह्राय स्तुत्यमेव समाचरन् ।
तथापि ववृधे तस्य तत्कारिद्वेषिणो यशः ॥ ७३ ॥

(७०.)अरीणां सर्वेषामपि प्रतापेनातितेजसैव भग्नत्वात्तस्य राज्ञः । गन्धेन मदगन्धेनैव-भिन्ना भग्ना अन्ये दन्तिनो येन तस्य गन्धद्विपस्येव । ["यस्य गन्धं समाघ्राय न तिष्ठन्ति प्र-तिद्विपाः तं गन्धहस्तिनं प्राहुर्नृपतेर्विजयावहं" इति पालकाव्यः—हे० व०] । प्रायः प्रायेण रणो दुर्लभः । खलर्थयोगेऽपि शेषविवक्षायां षष्ठीमिच्छन्तीत्युक्तम् ।

(७१.) प्रवृद्धौ सत्यां चन्द्रो हीयते (क्षीणो भवति) । समुद्रोऽपि तथाविधश्चन्द्रवदेव प्रवृद्धौ हीयते । स राजा तु ताभ्यां चन्द्रसमुद्राभ्यां समा वृद्धिर्यस्य स तत्समवृद्धिश्चाभूत् । तौ चन्द्रसमुद्राविव क्षयी । "जिदृक्षि—" इत्यादिनेनिप्रत्ययः । नाभूत् ।

(७२.)अत्यर्थं कृशा दरिद्रा अतएवार्थिनो याचनशीलाः सन्तो विद्वांसो महतस्तस्य राज्ञोऽभिगमनात् । उदधेरभिगमनाज्जीमूता इव । दातृत्वं (वदान्यत्वं)प्रापुः । अर्थिषु दा-नभोगपर्याप्तं धनं प्रयच्छतीत्यर्थः ।

(७३.) स राजा स्तुत्यं स्तोत्राहमेव यत्तदेव समाचरन्नतएव स्तूयमानः सन् । जिह्राय ललज्ज । तथापि ह्रीणत्वेऽपि तत्कारिणः स्तोत्रकारिणो द्वेष्टीति तत्कारिद्वेषिणस्तस्य राज्ञो यशो ववृधे । [स्तुतिमन्तरेण कथं प्रसिद्धिरित्याह—तां स्तुतिं कुर्वन्तीति स्तुतिकारिणस्तेभ्यो द्वे-ष्टीति तस्य राज्ञा यशः प्रथितं । अयं स्तुत्यमाचरन्नपि स्तुतिं न सहते इत्येवंरूपा प्रसिद्धिरा सीदिति भावः—चा०] । "गुणाढ्यस्य सतः पुंसः स्तुतौ लज्जैव भूषणम्" इति भावः ।

(७४.)स राजा । उदितः सूर्य इव । दर्शनेन दुरितं प्रतिनिवर्तयन् । तथा च स्मर्यते— "अग्निचित्कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महादधिः । दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात्पश्येत नित्यशः"

(70.) His enemies being destroyed by his valour, he had generally no opportunity of a fight [lit. a fight was scarcely obtainable to him] like a Gandha elephant that discomfits other elephants by means of the smell of his rut-water.

(71.) The moon decays as does the sea after (on having attained) growth ; but he was one whose growth was like theirs and not decaying like them.

(72.) Learned men, who had been extremely poor and hence expectants, came to the position of a donor on account of their going to that great king, as do the clouds by their going to the ocean

(73.) Doing nothing but what was praise-worthy he became abashed on being praised ; however his fame, who disliked those that did it (praised him), did increase.

दुरितं दर्शनेन घ्नंस्तत्त्वार्थेन नुदंस्तमः ।
प्रजाः स्वतन्त्रयांचक्रे शश्वत्सूर्य इवोदितः ॥ ७४ ॥
इन्दोरगतयः पद्मे सूर्यस्य कुमुदेंऽशवः ।
गुणास्तस्य विपक्षेऽपि गुणिनो लेभिरेऽन्तरम् ॥ ७५ ॥
पराभिसंधानपरं यद्यप्यस्य विचेष्टितम् ।
जिगीषोरश्वमेधाय धर्म्यमेव बभूव तत् ॥ ७६ ॥
एवमुद्यन्प्रभावेण शास्त्रनिर्दिष्टवर्त्मना ।
वृषेव देवो देवानां राज्ञां राजा बभूव सः ॥ ७७ ॥
पञ्चमं लोकपालानामूचुः साधर्म्ययोगतः ।
भूतानां महतां षष्ठमष्टमं कुलभूभृताम् ॥ ७८ ॥

इति । तत्वस्य वस्तुतत्वस्यार्थेन समर्थनेन प्रकाशेव च तमोऽज्ञानं ध्वान्तं च नुदञ्शश्वत्प्रजाः स्वतन्त्रयांचक्रे स्वाधीनाश्चकार ।

(७५.) इन्दोरंशवः पद्मेऽगतयः प्रवेशरहिता इत्यर्थः । सूर्यस्यांशवः कुमुदेऽगतयः । गुणिनस्तस्य गुणास्तु विपक्षे शत्रावप्यन्तरावकाशं लेभिरे प्रापुः । [तस्य गुणान् श्रावं श्रावं शत्रवोऽपि समतुष्यन्नित्यर्थः इति—चा०] ।

(७६.) अश्वमेधाय जिगीषोरस्य विचेष्टितं दिग्विजयरूपं यद्यपि पराभिसंधानपरं शत्रुवञ्चनप्रधानं तथापि तद्धर्म्यं धर्मादनपेतमेव । “ धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ” इति यत्प्रत्ययः । बभूव । “ मन्त्रप्रभावोत्साहशक्तिभिः परान्संदध्यात् ” इति कौटिल्यः ।

(७७.) एवं शास्त्रनिर्दिष्टवर्त्मना शास्त्रोपदिष्टमार्गेण प्रभावेण कोशदण्डजेन तेजसा । “ स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोशदण्डजम् ” इत्यमरः । उद्यन्नुद्युञ्जानः सः । वृषा वासवो देवानां देवो देवदेव इव राज्ञां राजा राजराजो बभूव ।

(७८.) तम् । राजानमिति शेषः । साधर्म्ययोगतः [शौर्यादिगुणानां साम्येन इति—चा०] यथाक्रमं लोकसंरक्षणपरोपकारभूधारणरूपसमानधर्मत्वबलाल्लोकपालानामिन्द्रादीनां चतुर्णां पञ्चममूचुः (परप्रयोजनार्थत्वात्) । महतां भूतानां पृथिव्यादीनां पञ्चानां षष्ठमूचुः

(74.) Destroying sin by his sight and removing ignorance [darkness] by establishing truth [or light] he made the subjects independent continually, like the sun when risen.

(75.) The rays of the moon have no access to the sun-lotus, (in the same manner) those of the sun have no admission to the moon-lotus ; but the qualities of him, the receptacle of virtues, found scope even in his enemy.

(76.) The deed of him who wished to conquer (the quarters) for the As'vamedha-sacrifice, though contributing to deceive his enemies, were nevertheless quite consistent with duty.

(77.) Thus rising in his power the way to which was directed by (in keeping with) the S'âstras, he became the king of kings as Indra became the god of gods.

(78.) By reason of the similarity of duties [or office] they called him the

दूरापवर्जितच्छत्रैस्तस्याज्ञां शासनार्पिताम् ।
दधुः शिरोभिर्भूपाला देवाः पौरंदरीमिव ॥ ७९ ॥
ऋत्विजः स तथानर्च दक्षिणाभिर्महाक्रतौ ।
यथा साधारणीभूतं नामास्य धनदस्य च ॥ ८० ॥
इन्द्राद्वृष्टिर्नियमितगदोद्रेकवृत्तिर्यमोऽभू-
द्यादोनाथः शिवजलपथः कर्मणे नौचराणाम् ।
पूर्वापेक्षी तदनु विदधे कोषवृद्धिं कुबेर-
स्तस्मिन्दण्डोपनतचरितं भेजिरे लोकपालाः ॥ ८१ ॥

(भूधारणत्वात्) । कुलभूभृतां कुलाचलानां महेन्द्रमलयादीनां सप्तानामष्टममूचुः [महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः'' इति विष्णुपुराणे इति –हे०–चा०] ।

(७९.) भूपालाः शासनेषु पत्रेष्वर्पितामुपन्यस्तां तस्य राज्ञ आज्ञाम् । देवाः पौरंदरीमैन्द्रीमाज्ञामिव । दूरापवर्जितच्छत्रैर्दूरात्परिहृतातपत्रैः शिरोभिर्दधुः ।

(८०.) स राजा महाक्रतावश्वमेधेऽर्त्विजो याजकान्दक्षिणाभिस्तथानर्चार्चयामास । अर्चतेर्भौवादिकाल्लिट् । यथास्य राज्ञो धनदस्य च नाम साधारणीभूतमेकीभूतम् । उभयोरपि धनदसंज्ञा यथा स्यात्तथेत्यर्थः ।

(८१.) इन्द्राद्वृष्टिरभूत् । यमो नियमिता निवारिता गदस्य रोगस्योद्रेकः (आधिक्यं) एव वृत्तिर्येन सोऽभूत् । यादोनाथो वरुणो नौचराणां नाविकानां कर्मणे संचाराय शिवजलपथः सुचरजलमार्गोऽभूत् । तदनु पूर्वापेक्षी रघुरामादिमहिमाभिज्ञः कुबेरः कोषवृद्धिं विदधे । इत्थं लोकपालास्तस्मिन्राज्ञि विषये दण्डोपनतस्य शरणागतस्य चरितं वृत्तिं भेजिरे । "दुर्बलो बलवत्सेवी विरुद्धाच्छङ्कितादिभिः । वर्तेत दण्डोपनतो भर्तर्येवमवस्थितः" इति कौटिल्यः ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजिविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ श्रीरघुवंशे महाकाव्ये अतिथिवर्णनो नाम सप्तदशः सर्गः ।

---

fifth of the protectors of the world, the sixth of the great elements and the eighth of Kula mountains (those that spread in vast chains)

(79.) Kings accepted his order committed to paper with heads, the umbrellas on which were kept at a distance, as do the gods the order of Indra (lit. the mountain-tearing god).

(80.) He in the great sacrifice so honoured the holy priests with large presents that his name and that of Kubera became identical.

(81.) Indra sent showers (of rain); Yama checked the tendency of diseases to rise ; Varuna had his watery paths safe for the work of mariners [lit. those that wander in ships] ; likewise Kubera having a regard to the predecessors (in Atithi's Royal Line) increased his (Atithi's) treasury ; thus the protectors of the quarters assumed the character of those made humble (or humiliated) by his forces.

अष्टादशः सर्गः ।

स नैषधस्यार्थपतेः सुतायामुत्पादयामास निषिद्धशत्रुः ।
अनूनसारं निषधान्नगेन्द्रात्पुत्रं यमाहुर्निषधाख्यमेव ॥ १ ॥
तेनोरुवीर्येण पिता प्रजायै कल्पिष्यमाणेन ननन्द यूना ।
सुवृष्टियोगादिव जीवलोकः सस्येन संपत्तिफलोन्मुखेन ॥ २ ॥
शब्दादि निर्विश्य सुखं चिराय तस्मिन्प्रतिष्ठापितराजशब्दः ।
कौमुद्वतेयः कुमुदावदातैर्द्यामर्जितां कर्मभिरारुरोह ॥ ३ ॥

यत्पादपांसुसंपर्कादहल्यासीदपांसुला ।
कारुण्यसिन्धवे तस्मै नमो वैदेहिबन्धवे ॥

(१.) निषिद्धशत्रुर्निवारितरिपुः सोऽतिथिर्नैषधस्य निषधदेशाधीश्वरस्यार्थपते राज्ञः सुतायां निषधान्निषधाख्यान्नगेन्द्रात्पर्वतादनूनसारमन्यूनबलं पुत्रमुत्पादयामास । यं पुत्रं निषधाख्यं निषधनामकमेवाहुः ।[प्रायेणास्मिन्सर्गेऽनुप्रासः।"वर्णावृत्तिरनुप्रासः पदेषु च"इति काव्यादर्शे–हे०] ।

(२.) उरुवीर्येणातिपराक्रमेणातएव प्रजायै लोकरक्षणार्थं कल्पिष्यमाणेन तेन यूना निषधेन पितातिथिः । सुवृष्टियोगात्संपत्तिफलोन्मुखेन पाकोन्मुखेन सस्येन जीवलोक इव । ननन्द जहर्ष ।

(३.) कुमुद्वत्या अपत्यं पुमान्कौमुद्वतेयोऽतिथिः शब्दादि शब्दस्पर्शादि सुखं सुखसाधनं विषयवर्गं निर्विश्योपभुज्य चिराय तस्मिन्निषधाख्ये पुत्रे प्रतिष्ठापितराजशब्दः दत्तराज्यः सन् । कुमुदावदातैर्निर्मलैः कर्मभिरश्वमेधादिभिरर्जितां संपादितां द्यां स्वर्गमारुरोह ।

(४.) कुशेशयाक्षः शतपत्रलोचनः । " शतपत्रं कुशेशयम् " इत्यमरः । सागरधीरचेताः समुद्रगम्भीरचित्त एकवीरोऽसहायशूरः । पुरस्यार्गला कपाटविष्कम्भः । " तद्विष्क-

(1.) He, who had discomfited enemies, got (lit. brought forth) from the daughter of Arthapati, the king of the Nishadhas, a son not inferior in strength to Nishadha the lord of mountains, whom they called by the same name of Nishadha.

(2.) The father was greatly pleased with the youth of great valour, who would apply himself to the welfare of (lit. become useful to) his subjects ; as the human-world is rejoiced with the corn on the eve of [lit. facing towards or ready for] perfect development, by virtue of excellent (timely) showers.

(3.) The son of Kumudvatî [Atithi] who had transferred the title of king to him [Nishadha] after having enjoyed the pleasure consisting in (such objects as) sounds and others (touch, smell, taste &c.) ascended to heaven acquired by his own deeds pure [lit. white] as [white] lotuses.

पौत्रः कुशस्यापि कुशेशयाक्षः ससागरां सागरधीरचेताः ।
एकातपत्रां भुवमेकवीरः पुरार्गलादीर्घभुजो बुभोज ॥ ४ ॥
तस्यानलौजास्तनयस्तदन्ते वंशश्रियं प्राप नलाभिधानः ।
यो नड्वलानीव गजः परेषां बलान्यमृद्नान्नलिनाभवक्त्रः ॥ ५ ॥
नभश्चरैर्गीतयशाः स लेभे नभस्तलश्यामतनुं तनूजम् ।
ख्यातं नभःशब्दमयेन नाम्ना कान्तं नभोमासमिव प्रजानाम् ॥ ६ ॥
तस्मै विसृज्योत्तरकोसलानां धर्मोत्तरस्तत्प्रभवे प्रभुत्वम् ।
मृगैरजर्यं जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्बबन्ध ॥ ७ ॥

म्भेऽर्गलं न ना " इत्यमरः । तद्वद्दीर्घभुजः कुशस्य पौत्रो निषधोऽपि ससागरामेकातपत्रां भुवं बुभोज पालयामास । " भुजोऽनवने इत्युक्तेः परस्मैपदम् ।

(५.) अनलौजाः (वह्नितेजाः) नलाभिधानो नलाख्यस्तस्य निषधस्य तनयस्तस्य निषधस्यान्तेऽवसाने वंशश्रियं राज्यलक्ष्मीं प्राप । नलिनाभवक्त्रः (नलिनाभं पद्मसदृशं वक्त्रं मुखं यस्य सः सपद्मनिभवदनः) यो नलः । गजो नड्वलानि नडप्रायस्थलानीव । " नडशादाड्ड्वलच् " इति ड्वलच्प्रत्ययः । परेषां बलान्यमृद्नान्ममर्द ।

(६.) नभश्चरैर्गन्धर्वादिभिर्गीतयशाः । ["उड्डनं देवगानं च तारातारस्वनांतरं । गांधारग्राममित्याहुः संगीतप्राणवित्तमाः । खड्जमध्यमनामानौ ग्रामौ गायन्ति मानवाः । ननु गांधारनामानं स लभ्यो देवयोनिषु" इति नारदीये-हे०] । स नलो नभस्तलश्यामतनुं नभःशब्दमयेन नाम्ना ख्यातम् । नभःशब्दसंज्ञकमित्यर्थः । नभोमासमिव श्रावणमासमिव । प्रजानां कान्तं प्रियं तनूजं पुत्रं लेभे ।

(७.) धर्मोत्तरो धर्मप्रधानः स नलः प्रभवे समर्थाय तस्मै नभसे तदुत्तरकोशलानां प्रभुत्वमाधिपत्यं विसृज्य दत्त्वा जरसा जरयोपदिष्टम् । वार्द्धके चिकीर्षितमित्यर्थः । मृगैरज-

(4.) While the grand-son of Kus'ha, whose eyes resembled the lotus, whose mind was grave like the ocean, who was the sole [lit. one] warrior, and whose arms were long like the bolts of the gates of a city, protected the earth surrounded by oceans and having but one umbrella.

(5.) His son, Nala by name, of the splendour of fire, inherited the fortune of his family who with his face having the beauty of a lotus, destroyed the forces of his enemies as an elephant does reed-beds.

(6.) He whose fame was sung by the roamers in the skies [the Gandharvas] obtained a son whose body was dark-blue like the surface of the sky, who was known by the name consisting of the word Nabhas and who was beloved by his subjects like the month of S'rávaṇa.

(7.) The righteous king, having consigned the sovereignty of the Uttarakos'alas to that mighty one, kept [lit. formed] company recommended [lit. instructed] by his old-age, with the deer that he might not have the bodily-tie again.

तेन द्विपानामिव पुण्डरीको राज्ञामजय्योऽजनि पुण्डरीकः ।
शान्ते पितर्याहृतपुण्डरीका यं पुण्डरीकाक्षमिव श्रिता श्रीः ॥ ८ ॥
स क्षेमधन्वानममोघधन्वा पुत्रं प्रजाक्षेमविधानदक्षम् ।
क्ष्मां लम्भयित्वा क्षमयोपपन्नं वने तपः क्षान्ततरश्चचार ॥ ९ ॥
अनीकिनीनां समरेऽग्रयायी तस्यापि देवप्रतिमः सुतोऽभूत् ।
व्यश्रूयतानीकपदावसानं देवादि नाम त्रिदिवेऽपि यस्य ॥ १० ॥

यं तैः सह संगतम् । " अजर्यं संगतम् " इति निपातः । पुनरदेहबन्धाय पुनर्देहसंबन्धनिवृत्तये बबन्ध । मोक्षार्थं वनं गत इत्यर्थः । अदेहबन्धायेत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समास इष्यते ।

(८.) तेन नभसा । द्विपानां पुण्डरीको दिग्गजविशेष इव । राज्ञामजय्यो जेतुमशक्यः । " क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे " इति निपातनात्साधुः । पुण्डरीकः पुण्डरीकाख्यः पुत्रोऽजनि जनितः । पितरि शान्ते स्वर्गते सति [वनमाश्रिते सति-हे०] । आहृतपुण्डरीका गृहीतश्वेतपद्मा । (" पुण्डरीकं सिताम्भोजे सितछत्रे च भेषजे इति विश्वः ") । श्रीर्यं पुण्डरीकं पुण्डरीकाख्यं विष्णुमिव । श्रिता ।

(९.) अमोघं धनुर्यस्य सोऽमोघधन्वा । " धनुषश्च " इत्यनङादेशः समासान्तः । स पुण्डरीकः प्रजानां क्षेमविधाने दक्षं क्षमयोपपन्नं क्षान्तियुक्तं क्षेमं धनुर्यस्य तं क्षेमधन्वानं नाम पुत्रम् । "वा संज्ञायाम्" इत्यनङादेशः । क्ष्मा लम्भयित्वा प्रापय्य । लभेर्गत्यर्थत्वाद्द्विकर्मकत्वम् । क्षान्ततरोऽत्यन्तसहिष्णुः सन्वने तपश्चचार ।

(१०.) तस्य क्षेमधन्वनोऽपि समरेऽनीकिनीनां चमूनामग्रयायी देवप्रतिम इन्द्रादिकल्पः सुतोभूत् । अनीकपदावसानमनीकशब्दान्त [" हिरण्यपूर्वंकशिपुं प्रचक्षते" इत्यादिवन्महाकविप्रयोगत्वात्साधुत्वमन्यथा लक्षितलक्षणाप्रसंगात्-चा०] देवादि देवशब्दपूर्वं यस्य नाम देवानीक इति नामधेयं त्रिदिवे स्वर्गेऽपि व्यश्रूयत विश्रुतम् ।

(११.) स पिता क्षेमधन्वा समाराधनतत्परेण शुश्रूषापरेण तेन पुत्रेण यथैव पुत्री बभूव

---

(8) By him was brought forth Pundarîka invincible by kings as (the elephant) Pundarîka by (other) elephants, to whom when his father was dead, the Royal Fortune, taking (with her) her white lotus, resorted (clung), as she does the lotus-eyed god (Vishnu).

(9.) He, whose bow was never ineffectual, having made his son, Kshemadhanvà, accept the earth, who was vigilant in securing his subjects' welfare and was endowed with forgiveness [or mental peace], practised penance in a forest, himself being extremely sober.

(10.) He too had a god-like son who was always at the head of his armies in battles and whose name beginning with (the word) Deva and ending with the word Anîka [i. e. Devánîka] was famous even in heaven.

पिता समाराधनतत्परेण पुत्रेण पुत्री स तथैव तेन ।
पुत्रस्तथैवात्मजवत्सलेन स तेन पित्रा पितृमान्बभूव ॥ ११ ॥
पूर्वस्तयोरात्मसमे चिरोढामात्मोद्भवे वर्णचतुष्टयस्य ।
धुरं निधायैकनिधिर्गुणानां जगाम यज्वा यजमानलोकम् ॥ १२ ॥
वशी सुतस्तस्य वशंवदत्वात्स्वेषामिवासीद्द्विषतामपीष्टः ।
सकृद्विविग्नानपि हि प्रयुक्तं माधुर्यमीष्टे हरिणान्ग्रहीतुम् ॥ १३ ॥
अहीनगुर्नाम स गां समग्रामहीनबाहुद्रविणः शशास ।
यो हीनसंसर्गपराङ्मुखत्वाद्युवाप्यनर्थैर्व्यसनैर्विहीनः ॥ १४ ॥

तथैव स पुत्रो देवानीक आत्मजवत्सलेन तेन पित्रा पितृमान् (प्रशस्तपितृकः) बभूव । लोके पितृत्वपुत्रत्वयोः फलमनयोरेवासीदित्यर्थः ।

(१२.) गुणानामेकनिधिर्यज्वा विधिवदिष्टवांस्तयोः पितृपुत्रयोर्मध्ये पूर्वः पिता क्षेमधन्वात्मसमे स्वतुल्य आत्मोद्भवे पुत्रे देवानीके चिरोढां चिरधृतां वर्णचतुष्टयस्य धुरं रक्षाभारं निधाय (स्थापयित्वा) यजमानलोकं यष्टलोकं नाकं जगाम ।

(१३.) तस्य देवानीकस्य वशी समर्थः सुतोऽहीनगुर्नामेति वक्ष्यमाणनामकः । वशं वशकरं मधुरं वदतीति वशंवदः । "प्रियवशे वदः खच्" इति खच्प्रत्ययः । तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मादिष्टवादित्वात्स्वेषामिव द्विषतामपीष्टः प्रिय आसीत् । अर्थाद्देवानीकनिर्धारणं लभ्यते । तथा हि । प्रयुक्तमुच्चारितं माधुर्यं सकृदेकवारं विविग्नान्भीतानपि हरिणान्ग्रहीतुं वशीकर्तुमीष्टे शक्नोति ।

(१४.) अहीनबाहुद्रविणः समग्रभुजपराक्रमः [अहीनं बाहुबलं द्रविणं यस्य सः । अहीनां सर्पाणां ईनः शेषः तस्येव बाहुद्रविणं यस्येति वा इति–हे०] । " द्रविणं काञ्चनं

---

(11) Just as that father became one who was (rightly) possessed of a son (पुत्री lit. having an excellent son) on account of that son who was ready to please him, so that son, too, became one who should rightly be considered to have had a father (पितृमान्-having an excellent father) on account of that father who was kind to his son

(12.) The former of them [क्षेमधन्वा], who was the sole repository of virtues and who was a sacrificer, having placed the long-borne yoke of the four' castes on his son who was equal to himself, went to the world of sacrificers [the Svarga].

(13) His son who had controlled his self, was a beloved object even of his enemies, as he was of his own men, on account of his agreeable speech [lit. sweet words] ; for sweetness (of music) when uttered is able to entrap [entice] the antelopes though once frightened

(14) Named Ahínagu, he who was endowed with full [not inferior] strength of arms, and who, though a youth, was destitute of vices producing evils, on account of his being averse to the contact [association] of low-men, ruled over the whole of the earth

गुरोः स चानन्तरमन्तरज्ञः पुंसां पुमानाद्य इवावतीर्णः ।
उपक्रमैरस्खलितैश्चतुर्भिश्चतुर्दिगीशश्चतुरो बभूव ॥ १५ ॥
तस्मिन्प्रयाते परलोकयात्रां जेतर्यरीणां तनयं तदीयम् ।
उच्चैःशिरस्त्वाज्जितपारियात्रं लक्ष्मीः सिषेवे किल पारियात्रम् ॥ १६ ॥
तस्याभवत्सूनुरुदारशीलः शिलः शिलापट्टविशालवक्षाः ।
जितारिपक्षोऽपि शिलीमुखैर्यः शालीनतामव्रजदीड्यमानः ॥ १७ ॥

वित्तं द्रविणं च पराक्रमः " इति विश्वः । हीनसंसर्गपराङ्मुखत्वान्नीचसंसर्गविमुखत्वाद्धेतोर्युवाप्यनर्थैरनर्थकरैर्व्यसनैः पानद्यूतादिभिर्विहीनो रहितो योऽहीनगुर्नाम स पूर्वोक्तो देवानीकसुतः समग्रां सर्वां गां भुवं शशास ।

(१५.) पुंसामन्तरज्ञो विशेषज्ञश्चतुरो निपुणः सोऽहीनगुश्च गुरोः पितुरनन्तरम् । अवतीर्णो भुवं प्राप्त आद्यः पुमान्विष्णुरिव । अस्खलितैरप्रतिहतैश्चतुर्भिरुपक्रमैः सामाद्युपायैः । " सामादिभिरुपक्रमैः " इति मनुः [धर्मोपधा अर्थोपधा कामोपधाचेति मंत्रिपरीक्षणोपाधिरिति कश्चित् । "वर्गात्रयसंशुद्धानमात्यान् स्वेषु योजयेत्" इति चाणक्यः इति-चा०] चतुर्दिगीशश्चतसृणां दिशामीशो बभूव ।

(१६.) अरीणां जेतरि तस्मिन्नहीनगौ परलोकयात्रां प्रयाते प्राप्ते सति । उच्चैःशिरस्त्वादुन्नतशिरस्कत्वाज्जितः पारियात्रः कुलशैलविशेषः । ["माल्यवान् पारियात्रकः"–हे०]। येन तं पारियात्रं पारियात्राख्यं तदीय तनयं लक्ष्मी राज्यलक्ष्मीः सिषेवे किल ।

(१७.) तस्य पारियात्रस्योदारशीलो महावृत्तः । "शील स्वभावे सद्वृत्ते " इत्यमरः । शिलापट्टविशालवक्षाः शिलः शिलाख्यः सूनुरभवत् । यः सूनुः शिलीमुखैर्बाणैः । "अलिबाणौ शिलीमुखौ" इत्यमरः । जितारिपक्षोऽपीड्यमानः स्तूयमानः सन् । शालीनतामधृष्टतां लज्जामव्रजदगच्छत् । " स्यादधृष्टे तु शालीन." इत्यमरः । "शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः" इति निपातः ।

(१८.) अनिन्दितात्मागर्हितस्वभावः स पारियात्र आत्मसंपन्नं बुद्धिसंपन्नम् । " आ-

(15.) Having the knowledge of men [lit knowing the difference between men or different characters of men] and being proficient he, like the First Being come down on the earth, became, next to his father the master of the four quarters by means of the four unfailing political schemes

(16.) On that conqueror of his enemies having gone on the journey of the next world, it is said that the Goddess of Fortune attended on his son named Pàriyàtra who had vanquished the (lofty-headed) mountain Pàriyàtra on account of his having a tall head.

(17.) He had a son, S'ila, of a noble disposition, having a chest resembling a marble slab ; who, though he had vanquished his foes by means of arrows, became abashed on being praised

तमात्मसंपन्नमनिन्दितात्मा कृत्वा युवानं युवराजमेव ।
सुखानि सोऽभुङ्क्त सुखोपरोधि वृत्तं हि राज्ञामुपरुद्धवृत्तम् ॥ १८ ॥
तं रागबन्धिष्ववितृप्तमेव भोगेषु सौभाग्यविशेषभोग्यम् ।
विलासिनीनामरतिक्षमापि जरा वृथा मत्सरिणी जहार ॥ १९ ॥
उन्नाभ इत्युद्गतनामधेयस्तस्यायथार्थोन्नतनाभिरन्ध्रः ।
सुतोऽभवत्पङ्कजनाभकल्पः कृत्स्नस्य नाभिर्नृपमण्डलस्य ॥ २० ॥

त्मायत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च " इत्युभयत्राप्यमरः । युवानं तं शिलं युवराजं कृत्वैव सुखान्यभुङ्क्त ["विनीतात्मौरस पुत्रं यौवराज्ये ऽभिषेचयेत्" इति कामन्दकः इति - हे०]। न त्वकृत्वेत्येवकारार्थः । किमर्थं युवराजशब्दकरणमित्याशङ्क्यान्यथा सुखोपभोगो दुर्लभ इत्याह—सुखोपरोधीति । हि यस्माद्राज्ञां वृत्तं प्रजापालनादिरूपं सुखोपरोधि बहुलत्वात्सुखप्रतिबन्धकम् । अतएवोपरुद्धवृत्तम् । कारादिबद्धसदृशमित्यर्थः । उपरुद्धस्य स्वयमूढभारस्य च सुखं नास्तीति भाव ।

(१९.) रागं बध्नन्तीति रागबन्धिनः । रागप्रवर्तका इत्यर्थः । तेषु भोगेषु विषयेष्ववितृप्तं (लंपटं) एव सन्तं किंच विलासिनीनां भोक्त्रीणां सौभाग्यविशेषेण सौन्दर्यातिशयेन हेतुना भोग्यं भोगार्हम् । "चजोः कु घिण्यतोः " इति कुत्वम् । तं पारियात्रं रतिक्षमा न भवतीत्यरतिक्षमापि अतएव वृथा मत्सरिणी रतिक्षमासु । विलासिनीष्वित्यर्थः । जरा जहार वशीचकार ।

(२०.) तस्य शिलाख्यस्योन्नाभ इत्युद्गतनामधेयः प्रसिद्धनामायथार्थं यथा तथोन्नत नाभिरन्ध्रं यस्य सः । गम्भीरनाभिरित्यर्थ. । तदुक्तम्—" स्वरः सत्त्वं च नाभिश्च गाम्भीर्यं त्रिषु शस्यते " । पङ्कजनाभकल्पो विष्णुसदृशः कृत्स्नस्य नृपमण्डलस्य [द्वादशराजमण्डलस्य राजसमूहस्य वा—हे०] नाभि· प्रधानम् । "नाभिः प्रधाने कस्तूरीमदेऽपि क्वचिदीरितः" इति विश्वः । सुतोऽभवत् । " अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः " इत्यत्राजिति योगविभागादुन्नाभपद्मनाभादयः सिद्धाः ।

(२१.) ततः परं वज्रधरप्रभाव इन्द्रतेजाः सयति सङ्ग्रामे वज्रघोषोऽशनितुल्यध्वनिर्वज्रणाभो नाम तस्योन्नाभस्यात्मजो वज्राणां हीरकाणामाकराः खनय एव भूषणानि यस्या-

(18.) Of an unblemished soul, he enjoyed pleasures simply by making his young talented son युवराज [a young king] ; for the life of kings is itself an impediment to pleasure and hence it is the life of one imprisoned

(19.) Old age, though itself incapable of enjoyment and hence jealous for nothing, took him away who was not at all satiated with the enjoyments exciting [or inflaming] passions and who was able to enjoy the excessive loveliness of coquettish women [harlots].

(20) He had a son celebrated by the name Unnàbha, the hole of whose naval was really deep, and who, looking like Vishnu, became the chief of the entire circle of kings.

ततः परं वज्रधरप्रभावस्तदात्मजः संयति वज्रघोषः ।
बभूव वज्राकरभूषणायाः पतिः पृथिव्याः किल वज्रणाभः ॥ २१ ॥
तस्मिन्गते द्यां सुकृतोपलब्धां तत्संभवं शङ्खणमर्णवान्ता ।
उत्खातशत्रुं वसुधोपतस्थे रत्नोपहारैरुदितैः खनिभ्यः ॥ २२ ॥
तस्यावसाने हरिदश्वधामा पित्र्यं प्रपेदे पदमश्विरूपः ।
वेलातटेषूषितसैनिकाश्वं पुराविदो यं व्युषिताश्वमाहुः ॥ २३ ॥
आराध्य विश्वेश्वरमीश्वरेण तेन क्षितेर्विश्वसहो विजज्ञे ।
पातुं सहो विश्वसखः समग्रां विश्वंभरामात्मजमूर्तिरात्मा ॥ २४ ॥

स्तस्याः पृथिव्याः पतिर्बभूव किल खलु । " वज्रं त्वस्त्री कुलिशशस्त्रयोः । मणिवेधे रत्नभेदेऽप्यशनावासनान्तरे " इति केशवः ।

(२२.) तस्मिन्वज्रणाभे सुकृतोपलब्धां सुधर्मार्जितां द्यां स्वर्गं गते सति । उत्खातशत्रुमुद्धृतशत्रुं शङ्खणं नाम तत्संभवं तदात्मजमर्णवान्ता वसुधा खनिभ्य आकरेभ्य उदितैरुत्पन्नै रत्नोपहारैरुत्कृष्टवस्तुसमर्पणैरुपतस्थे सिषेवे । " जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते " इति भरतविश्वौ ।

(२३.) तस्य शङ्खणस्यावसानेऽन्ते हरिदश्वधामा सूर्यतेजाः । (हरित्ककुभि वर्णे च तृणवाजिविशेषयोः" इति विश्वः । "धाम देहे गृहे रश्मौ"इति विश्वः) । अश्विनोरिव रूपमस्येत्यश्विरूपोऽतिसुन्दरः । तत्पुत्र इति शेषः । पित्र्यमिति सम्बन्धिपदसामर्थ्यात् । पित्र्यं पदं प्रपेदे । वेलातटेषूषिता निविष्टाः सैनिका अश्वाश्च यस्य तम् । अन्वर्थनामानमित्यर्थः । यं पुत्रं पुराविदो वृद्धा व्युषिताश्वमाहुः ।

(२४.) तेन क्षितेरीश्वरेण व्युषिताश्वेन विश्वेश्वरं काशीपतिमाराध्योपास्य विश्वसहो नाम विश्वसखः समग्रां सर्वां विश्वंभरां भुवं पातुं रक्षितुं सहत इति सहः क्षमः ।

(21.) It is said that after him his son Vajra-nâbha, whose valour was like that of Indra [lit. the thunder-bearer] and whose war-cry resembled the din of thunder-bolt in a battle, became the Lord of the earth whose ornaments were the mines of jewels.

(22) When he had gone to heaven acquired by his virtuous deeds, the earth having the oceans for its extremities attended on his son named S′ankhana, who had up-rooted his enemies, with presents of jewels produced from mines.

(23.) At his death his son, of the lustre [splendour] of the sun and having the form of the As′vins, obtained the throne of his father ; whom historians [men versed in ancient or legendary accounts] call Vyus′hitâs′va on account of his having quartered his men and horses on the brink of the shores of the sea.

(24.) By him, the ruler of the earth, having propitiated Vis′ves′vara [the S′iva-linga at Benares], was brought forth his own self in the shape of a son named Vis′vasaha, the friend of the universe, who was capable of protecting the entire earth.

अंशे हिरण्याक्षरिपोः स जाते हिरण्यनाभे तनये नयज्ञः ।
द्विषामसह्यः सुतरां तरूणां हिरण्यरेता इव सानिलोऽभूत् ॥ २५ ॥
पिता पितॄणामनृणस्तमन्ते वयस्यनन्तानि सुखानि लिप्सुः ।
राजानमाजानुविलम्बिबाहुं कृत्वा कृती वल्कलवान्बभूव ॥ २६ ॥
कौशल्य इत्युत्तरकोशलानां पत्युः पतङ्गान्वयभूषणस्य ।
तस्यौरसः सोमसुतः सुतोऽभून्नेत्रोत्सवः सोम इव द्वितीयः ॥ २७ ॥

पचाद्यच् । आत्मजमूर्तिः पुत्ररूप्यात्मा स्वयमेव । "आत्मा वै पुत्रनामासि" इति श्रुतेः । विजज्ञे सुषुवे । विपूर्वो जनिर्गर्भविमोचने वर्तते । यथाह भगवान्पाणिनिः—"समां समां विजायते" इति ।

(२५.) नयज्ञो नीतिज्ञः स विश्वसहः । हिरण्याक्षरिपोर्विष्णोरंशे हिरण्यनाभे नाम्नि तनये जाते सति । तरूणां सानिलो हिरण्यरेता [हिरण्यं रेतो यस्य । "अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णं" इति श्रुतेः–हे०] हुतभुगिव । द्विषां सुतरामसह्योऽभूत् । (द्विषां इति कर्त्तरिषष्ठी)।

(२६.) पितॄणामनृणः । निवृत्तपितृऋण इत्यर्थः । "प्रजया पितृभ्यः" इति श्रुतेः । अतएव कृती । कृतकृत्य इत्यर्थः। पिता विश्वसहोऽन्ते वयसि वार्द्धकेऽनन्तान्यविनाशानि सुखानि लिप्सुः । मुमुक्षुरित्यर्थः । आजानुविलम्बिबाहुं दीर्घबाहुम् । भाग्यसंपन्नमिति भावः । तं हिरण्यनाभं राजानं कृत्वा वल्कलवान् (वानप्रस्थः) बभूव । वनं गत इत्यर्थः ।

(२७.) उत्तरकोशलानां पत्युः पतङ्गान्वयभूषणस्य सूर्यवंशाभरणस्य । [पूषा पतङ्गखगौ मार्तण्ड" इति अभिधानचिंतामणिः–चा०] । सोमसुतः सोमं सुतवतः [सोमवल्लीं वा सोमयज्ञं सुनोतीति सोमसुत् इति–हे०] । यज्वन इत्यर्थः । "सोमे सुञः" इति क्विप् । तस्य हिरण्यनाभस्य । द्वितीयः सोमश्चन्द्र इव । नेत्रोत्सवो नयनानन्दकरः कौशल्य इति प्रसिद्ध औरसो धर्मपत्नीजः सुतोऽभूत् ।

(२८.) आ ब्रह्मसभाया आब्रह्मसभं [यद्वा । ब्रह्मणः सभा ब्रह्मसभं तन्मर्यादीकृत्य सभाराजा इति क्लीबवत्–हे०] ब्रह्मसदनपर्यन्तम् । अभिविधावव्ययीभावः । यशोभिः प्रकाशः प्रसिद्धः स कौशल्योऽतिशयेन ब्रह्मवन्तं ब्रह्मिष्ठम् [ब्राह्मणभक्तं–चा०] ।

---

(25) When a son by name Hiraṇyanābha, a portion of the enemy of (the demon) Hiraṇyāksha [i. e. Vishṇu], was born to him, he who had the knowledge of politics became greatly unbearable to his enemies like fire (when) in company of the wind, to the trees.

(26.) Freed from the debt of his forefathers, the satisfied father, wishing to obtain eternal pleasure, having made his son king, whose arms were hanging as far as his knees, invested himself in his last years with the bark-garments.

(27.) He, who was the ornament of the Solar race and the Lord of the Uttarakos'alas and who extracted the Soma juice (in the performance of sacrifices), had a legitimate son named Kaus'alya who was the festival of the eyes (of his father) as if he was a second moon.

यशोभिराब्रह्मसभं प्रकाशः स ब्रह्मभूयं गतिमाजगाम ।
ब्रह्मिष्ठमाधाय निजेऽधिकारे ब्रह्मिष्ठमेव स्वतनुप्रसूतम् ॥ २८ ॥
तस्मिन्कुलापीडनिभे विपीडं सम्यग्महीं शासति शासनाङ्काम् ।
प्रजाश्चिरं सुप्रजसि प्रजेशे ननन्दुरानन्दजलाविलाक्ष्यः ॥ २९ ॥
पात्रीकृतात्मा गुरुसेवनेन स्पष्टाकृतिः पत्त्ररथेन्द्रकेतोः ।
तं पुत्रिणां पुष्करपत्त्रनेत्रः पुत्रः समारोपयदग्रसंख्याम् ॥ ३० ॥

ब्रह्मविदामित्यर्थः । ब्रह्मशब्दान्मतुबन्तादिष्ठन्प्रत्यये " विन्मतोर्लुक् " इति मतुपो लुक् । " नस्तद्धिते " इति टिलोपः । ब्रह्मिष्ठं ब्रह्मिष्ठाख्यं स्वतनुप्रसूतं स्वात्मजमेव निजे स्वकीयेऽधिकारे प्रजापालनकृत्य आधाय निधाय । ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं तदेव गतिः । तामाजगाम । मुक्तोऽभूदित्यर्थः । " स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वम् " इत्यमरः । भुवो भावे क्यप् ।

(२९.) कुलापीडनिभे कुलशेखरतुल्ये । " वैकक्षकं तु तत् । यत्तिर्यक्क्षिप्तमुरसि शिखास्वापीडशेखरौ" इत्यमरः । सुप्रजसि सत्संतानवति । " नित्यमसिच्प्रजामेधयोः" इत्यसिच्प्रत्ययः । तस्मिन्प्रजेशे प्रजेश्वरे ब्रह्मिष्ठे शासनाङ्कां शासनचिह्नां महीं विपीडं निर्बाधं यथा तथा सम्यक्शासति सति । आनन्दजलाविलाक्ष्यः (आनंदजलेनाविले अक्षिणी यासां ताः) आनन्दबाष्पाकुलनेत्राः प्रजाश्चिरं ननन्दुः ।

(३०.) गुरुसेवनेन पित्रादिशुश्रूषया पात्रीकृतात्मा योग्यीकृतात्मा । "योग्यभाजनयोः पात्रम्"इत्यमरः । पत्त्ररथेन्द्रकेतोर्गरुडध्वजस्य (पत्त्ररथानां पक्षिणां इंद्रो गरुडः केतुर्यस्य तस्य) स्पष्टाकृतिः स्पष्टवपुः । तत्सरूप इत्यर्थः । "आकृतिः कथिता रूपे सामान्यवपुषोरपि" इति विश्वः । पुष्करपत्त्रनेत्रः पद्मदलाक्षः पुत्रः पुत्राख्यो राजा । यद्वा पुत्रशब्द आवर्तनीयः । पुत्रः पुत्राख्यः पुत्रः सुतः । त ब्रह्मिष्ठं पुत्रिणाम् (प्रशस्तपुत्रवतां) अग्रसंख्यां (अग्रचासौ संख्या च तां) समारोपयत् । अग्रगण्यं चकारेत्यर्थः ।

(३१.) स्पृश्यन्त इति स्पर्शा विषयाः । तेभ्यो निवृत्तलौल्यो निवृत्ततृष्णः । अतएव मघोन इन्द्रस्य सखा मित्र भावी भविष्यन् । स्वर्गं जिगमिषुरित्यर्थः । स ब्रह्मिष्ठो वंशकरेण

(28) He who was celebrated for his fame as far as the court of **Brahmá**, having established [placed] the highly-learned and pious prince named **Brahmishtha**, born of his own body, alone in his own office, went to the (final) course (or place of destination) viz. the condition of Brahmá

(29) While that Lord of the subjects, who was, as it were, the crest-garland of his family and who had good progeny was, without grievance, ruling over the earth, bearing the mark of his command, in the best possible way, the subjects, with their eyes filled with tears of joy, were long rejoiced (in him).

(30.) A son, named Putra, having eyes resembling a lotus-leaf, who had made his self worthy by serving his father and whose beauty was equal to [lit. was clearly] that of the Garuda-bannered god [i. e Vishnu], caused him (Brahmishtha) to take the first rank [lit. the first numerical figure] among those who were blessed with good sons.

वंशस्थितिं वंशकरेण तेन संभाव्य भावी स सखा मघोनः ।
उपस्पृशन्स्पर्शनिवृत्तलौल्यस्त्रिपुष्करेषु त्रिदशत्वमाप ॥ ३१ ॥
तस्य प्रभानिर्जितपुष्परागं पौष्यां तिथौ पुष्यमसूत पत्नी ।
तस्मिन्नपुष्यन्नुदिते समग्रां पुष्टिं जनाः पुष्य इव द्वितीये ॥ ३२ ॥
महीं महेच्छः परिकीर्य सूनौ मनीषिणे जैमिनयेऽर्पितात्मा ।
तस्मात्सयोगादधिगम्य योगमजन्मनेऽकल्पत जन्मभीरुः॥ ३३॥
ततः परं तत्प्रभवः प्रपेदे ध्रुवोपमेयो ध्रुवसंधिरुर्वीम् ।
यस्मिन्नभूज्ज्यायसि सत्यसंधे संधिर्ध्रुवः संनमतामरीणाम् ॥ ३४ ॥

वंशप्रवर्तकेन तेन पुत्रेण वंशस्थितिं कुलप्रतिष्ठां संभाव्य संपाद्य त्रिषु पुष्करेषु तीर्थविशेषेषु । "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" इति समासः । उपस्पृशन्स्नानं कुर्वंस्त्रिदशत्वं देवभूयमाप ।

(३२.) तस्य पुत्राख्यस्य पत्नी पौष्यां पुष्यनक्षत्रयुक्तायां पौर्णमास्यां तिथौ । " पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी " इत्यमरः । " नक्षत्रेण युक्तः कालः " इत्यण्प्रत्ययः । " टिड्ढाणञ्-" इत्यादिना ङीप् ।["पुष्यः परकृतं हन्ति न तु पुष्यकृतं परः । अपि द्वादशगे चन्द्रे पुष्यः सर्वार्थसाधकः इति हे० चा०] । प्रभया निर्जितः पुष्परागो मणिविशेषो येन तं पुष्यं पुष्याख्यमसूत । द्वितीये पुष्ये पुष्यनक्षत्र इव तस्मिन्नुदिते सति जनाः समग्रां पुष्टिं वृद्धिमपुष्यन् ।

(३३.) महेच्छो महाशयः । " महेच्छस्तु महाशयः " इत्यमरः । जन्मभीरुः संसारभीरुः स पुत्रः सूनौ महीं परिकीर्य विसृज्य मनीषिणे ब्रह्मविद्याविदुषे जैमिनये मुनयेऽर्पितात्मा [याज्ञवल्क्यस्तस्य गुरौ च शिष्यत्वेन इति हे०] । शिष्यभूतः सन्नित्यर्थः । स-योगाद्योगिनस्तस्माज्जैमिनेर्योगं योगविद्यामधिगम्याजन्मने जन्मनिवृत्तये मोक्षायाकल्पत समपद्यत । क्लृपेः संपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या । मुक्त इत्यर्थः ।

(३४.) ततः परं स पुष्यः प्रभवः कारणं यस्य स तत्प्रभवः । तदात्मज इत्यर्थः ।

(31.) He, whose desires were removed from worldly pleasures and who therefore was to be a friend of Indra, having made sure the continuance of his family through him, the continuer of it, got to the state of the thrice-ten by bathing himself in the three Pushkaras [i. e. the three holy waters].

(32) His wife gave birth to Pushya, who with his lustre eclipsed a topaz, on the day on which is seen the lunar mansion of Pushya. When he like a second Pushya Nakshatra [or lunar mansion] rose, the people enjoyed entire prosperity.

(33) Bestowing the earth on his son, consigning his soul to (the care of) the learned Jaimini and having learned from him, who knew the Yoga, the system of the Yoga philosophy, the large-minded King, afraid of the worldly life, became fit for freedom from births [became one who has no further birth].

(34.) After that his son (lit. borne of him i. e. Pushya) by name Dhruvasandhi, who was (rightly) comparable to Dhruva, obtained the earth. The peace

सुते शिशावेव सुदर्शनाख्ये दर्शात्ययेन्दुप्रियदर्शने सः ।
मृगायताक्षो मृगयाविहारी सिंहादवापद्विपदं नृसिंहः ॥ ३५ ॥
स्वर्गामिनस्तस्य तमैकमत्यादमात्यवर्गः कुलतन्तुमेकम् ।
अनाथदीनाः प्रकृतीरवेक्ष्य साकेतनाथं विधिवच्चकार ॥३६॥
नवेन्दुना तन्नभसोपमेयं शावैकसिंहेन च काननेन ।
रघोः कुलं कुड्मलपुष्करेण तोयेन चाप्रौढनरेन्द्रमासीत् ॥ ३७ ॥

ध्रुवेणौत्तानपादिनोपमेयः [ध्रुवोपमाने जगदाधारत्वादत्युच्चत्वाच्चेति–हे०] । " ध्रुव औत्तानपादिः स्यात् " इत्यमरः । ध्रुवसंधिरुर्वी प्रपेदे । ज्यायसि श्रेष्ठे सत्यसंधे सत्यप्रतिज्ञे यस्मिन्ध्रुवसंधौ संनमताम् । अनुद्धतानामित्यर्थः । अरीणां संधिर्ध्रुवः स्थिरोऽभूत् । ततः सार्थकनामेत्यर्थः ।

(३५.) मृगायताक्षः (मृगस्येव आयते अक्षिणी यस्य सः) नृसिंहः पुरुषश्रेष्ठः स ध्रुवसंधिर्दर्शात्ययेन्दुप्रियदर्शने (दर्शात्ययेन्दुः प्रतिपच्चन्द्रः तद्वत्प्रियं दर्शनं यस्य तस्मिन्) प्रतिपच्चन्द्रनिभे सुदर्शनाख्ये सुते शिशौ सत्येव मृगयाविहारी (मृगया विहर्तुं शीलमस्य तादृशः) सन्सिंहाद्विपदं मरणमवापत् । व्यसनासक्तिरनर्थावहेति भावः ।

(३६.) स्वर्गामिनः स्वर्यातस्य तस्य ध्रुवसंधेरमात्यवर्गः । अनाथा नाथहीना अतएव दीनाः शोच्याः प्रकृतीः प्रजा अवेक्ष्य । कुलतन्तुं कुलावलम्बनं [वंशस्य विस्ताराधारमिति–हे०] एकमद्वितीयं तं सुदर्शनमैकमत्यात् (एकमतीनां भावः ऐकमत्यं तस्मात्) विधिवत्साकेतनाथमयोध्याधीश्वरं चकार ।

(३७.) अप्रौढनरेन्द्रं तद्रघोः कुलं नवेन्दुना बालचन्द्रेण नभसा व्योम्ना । शावः शिशुरेकः सिंहो यस्मिन् । "पृथुकः शावकः शिशुः" इत्यमरः । तेन काननेन च । कुड्मलं कुड्मलावस्थं पुष्करं पङ्कजं यस्मिंस्तेन तोयेन चोपमेयमुपमातुमर्हमासीत् [इति सकलाधारत्वं- –हे०] नवेन्द्वाद्युपमानेन तस्य वर्धिष्णुताशौर्यश्रीमत्त्वानि सूचितानि ।

(३८.) स बालो मौलपरिग्रहात् मूले भव मौलं कुलामात्यरूपं पैतृकं बलं तस्य परि-

(treaty) of enemies who had bowed themselves (before him) was ever steady in him who was then superior and true to his word

(35.) He, who was a lion among men and whose eyes were long like those of a deer, while amusing himself with a chase obtained death from a lion even while his son, Sudarśana by name, whose sight was agreeable like that of the moon at the departure of (lit. after the fifteenth date of) the black fortnight, was yet a child.

(36.) The group of ministers of him who had gone to heaven, seeing the subjects wretched (as they were) without a master, unanimously made him, the solitary fibre [thread] of the family, the Lord of Saketa, according to the rite.

(37.) The family of Raghu with that young (not adult) King was (rightly) comparable with the sky having the new moon (in it), with a forest having a single cub of a lion, and with water having a single lotus in the state of a bud.

लोकेन भावी पितुरेव तुल्यः संभावितो मौलपरिग्रहात्सः ।
दृष्टो हि वृण्वन्कलभप्रमाणोऽप्याशाः पुरोवातमवाप्य मेघः ॥ ३८ ॥
तं राजवीथ्यामधिहस्ति यान्तमाधोरणालम्बितमग्र्यवेशम् ।
षड्वर्षदेशीयमपि प्रभुत्वात्प्रैक्षन्त पौराः पितृगौरवेण ॥ ३९ ॥
कामं न सोऽकल्पत पैतृकस्य सिंहासनस्य प्रतिपूरणाय ।
तेजोमहिम्ना पुनरावृतात्मा तद्व्याप चामीकरपिञ्जरेण ॥ ४० ॥
तस्मादधः किंचिदिवावतीर्णावसंस्पृशन्तौ तपनीयपीठम् ।
सालक्तकौ भूपतयः प्रसिद्धैर्ववन्दिरे मौलिभिरस्य पादौ ॥ ४१ ॥

ग्रहात्स्वीकाराद्धेतोः पितुस्तुल्यः पितृसरूप एव भावी भविष्यति लोकेन जनेन संभावितस्तर्कितः । तथा हि । कलभप्रमाणः कलभमात्रोऽपि मेघः पुरोवातमवाप्याशा दिशो वृण्वन्गच्छन् [छादयन्–हे०] दृष्टो हि ।

(३९.) राजवीथ्यां राजमार्गेऽधिहस्ति हस्तिनि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । यान्तं गच्छन्तम् । हस्तिनमारुह्य गच्छन्तमित्यर्थः । आधोरणालम्बितं शिशुत्वात्सादिना गृहीतमग्र्यवेशमुदारनेपथ्यं षड्वर्षाणि भूतः षड्वर्षः । “ तद्धितार्थ–” इत्यादिना समासः । तमधीष्टो भृतो भूतो भावीत्यधिकारे चित्तवति नित्यमिति तद्धितस्य लुक् । ईषदसमाप्तः षड्वर्षः षड्वर्षदेशीयः । “ ईषदसमाप्तौ–” इत्यादिना देशीयप्रत्ययः । तं षड्वर्षदेशीयमपि बालमपि तं सुदर्शनं पौराः प्रभुत्वात्पितृगौरवेण प्रैक्षन्त । पितरि यादृग्गौरवं तादृशेनैव ददृशुरित्यर्थः ।

(४०.) स सुदर्शनः पैतृकस्य सिंहासनस्य कामं सम्यक्प्रतिपूरणाय नाकल्पत । बालत्वाद्व्याप्तं न पर्याप्त इत्यर्थः । चामीकरपिञ्जरेण कनकगौरेण तेजोमहिम्ना पुनस्तेजःसंपदा त्वावृतात्मा विस्तारितदेहः सस्तत्सिंहासनं व्याप व्याप्तवान् ।

(४१.) तस्मात्सिंहासनादपादानादधोऽधोदेशं प्रति किंचिदिवावतीर्णावीषल्लम्बौ तपनीयपीठं काञ्चनपीठमसंस्पृशन्तावल्पकत्वादव्याप्तौ सालक्तकौ लाक्षारसावसिक्तावस्य सुदर्शनस्य पादौ भूपतयः प्रसिद्धैरुन्नतैः [अलंकृतैः–हे०] मौलिभिर्मुकुटैर्ववन्दिरे प्रणेमुः ।

(38.) On account of his acceptance of the hereditary ministry, he was thought by the people as destined to be equal to his father himself ; for a cloud though as small as a cub of an elephant [lit. measured with the cub of an elephant], having obtained (or come in contact with) the front wind is (still) seen to occupy all the quarters.

(39.) The citizens looked upon him with the respect shown to his father, as he was then Lord, though six years old, while he passed by the royal road in his best dress on an elephant, supported by the driver.

(40) Although [कामं] he could not occupy fully his father's throne, yet being [as it were] multiplied (lit repeated) as to his bulk by the greatness of his splendour [that was as] yellow as gold, he did [so] occupy it.

(41.) The Kings, with their highly ornamented crowns, saluted his feet

मणौ महानील इति प्रभावादल्पप्रमाणेऽपि यथा न मिथ्या ।
शब्दो महाराज इति प्रतीतस्तथैव तस्मिन्युयुजेऽर्भकेऽपि ॥ ४२ ॥
पर्यन्तसंचारितचामरस्य कपोललोलोभयकाकपक्षात् ।
तस्याननादुच्चरितो विवादश्चस्खाल वेलास्वपि नार्णवानाम् ॥ ४३ ॥
निर्वृत्तजाम्बूनदपट्टशोभे न्यस्तं ललाटे तिलकं दधानः ।
तेनैव शून्यान्यरिसुन्दरीणां मुखानि स स्मेरमुखश्चकार ॥ ४४ ॥

(४२.) अल्पप्रमाणेऽपि मणाविन्द्रनीले प्रभावात्तेजिष्ठत्वाद्धेतोर्महानील इति शब्दो यथा मिथ्या निरर्थको न तथैवार्भके शिशावपि तस्मिन्सुदर्शने प्रतीतः प्रसिद्धो महाराज इति शब्दो न मिथ्या युयुजे । [ननु सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा इत्यत्र पूजावचनाः सदादयः पूज्यमानैरित्युक्तमहानीलशब्देऽल्पप्रमाणवर्णनात् कथं समासः। इति चेन्न । अत्र शुभफलदत्वात्पूज्यमानतास्ति महाजनो महोदधिरित्यादौ पूजां विनापि उत्तरपदार्थस्यप्रमाणातिरेके बहुलग्रहणानुवृत्तेर्भविष्यतीति न्यासकृदिति–हे० सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा इत्यत्र पूजावचनैः समासोक्तिः–चा०] ।

(४३.) पर्यन्तयोः पार्श्वयोः संचारिते चामरे यस्य तस्य तस्य बालस्य संबन्धिनः कपोलयोर्लोलावुभौ काकपक्षौ यस्य तस्मादाननादुच्चरितो विवादो वचनमर्णवानां वेलास्वपि न चस्खाल । शिशोरपि तस्याज्ञाभङ्गो नासीदित्यर्थः । चपलसंसर्गेऽपि महान्तो न चलन्तीति ध्वनिः । उभयकाकपक्षादित्यत्र—" वृत्तिविषये उभयपुत्र इतिवदुभशब्दस्थाने उभयशब्दप्रयोगः" इत्युक्तं प्राक् [यदुक्तं रामायणे । " चूडापक्षकमण्डनौ क्वनु शिशू चण्डः क्व चायं मुनिः" इति–हे०] ।

(४४.) निर्वृत्ता जाम्बूनदपट्टशोभा (निर्वृत्ता संपादिता जाम्बूनदस्यस्वर्णस्य पट्टशोभा) यस्य तस्मिन्कृतकनकपट्टशोभे ललाटे न्यस्तं तिलकं दधानः स्मेरमुखः स्मितमुखः स राजारिसुन्दरीणां मुखानि तेनैव तिलकेनैव शून्यानि चकार। अखिलमपि शत्रुवर्गमवधीदिति भावः।

(४५.) शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यः । कोमलाङ्ग इत्यर्थः । अतएव स राजा भूषणेनापि

---

besmeared with the dye of lac, hanging down only a little from that throne, not reaching the golden foot-stool and besmeared with the dye of lac.

(42.) As the title ' Mahânila ' is not a false epithet to a sapphire though of a small measure [dimensions], on account of its lustre, so the illustrious [renowned] title Mahârâja was (rightly) applied to that prince though (he was) a child.

(43.) The word (command) uttered from the mouth, on (both) the cheeks of which were flowing both the side-locks of hair, of him on whose sides were waving the Chowries, never fell down even on the shores of oceans [was never disobeyed or neglected even there].

(44.) Wearing a Tilaka-mark painted on his fore-head crowned [lit. bound] with a fillet [or tiara] made of gold and of (or having) a smiling face, he made the faces of the beautiful women of his enemies devoid of that very Tilak-mark.

शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यः खेदं स यायादपि भूषणेन ।
नितान्तगुर्वीमपि सोऽनुभावाद्धुरं धरित्र्या बिभरांबभूव ॥ ४५ ॥
न्यस्ताक्षरामक्षरभूमिकायां कात्स्न्र्येन गृह्णाति लिपिं न यावत् ।
सर्वाणि तावच्छ्रुतवृद्धयोगात्फलान्युपायुङ्क्त स दण्डनीतेः ॥ ४६ ॥
उरस्यपर्याप्तनिवेशभागा प्रौढीभविष्यन्तमुदीक्षमाणा ।
संजातलज्जेव तमातपत्रच्छायाछलेनोपजुगूह लक्ष्मीः ॥ ४७ ॥
अनश्नुवानेन युगोपमानमबद्धमौर्वीकिणलाञ्छनेन ।
अस्पृष्टखड्गत्सरुणापि चासीद्रक्षावती तस्य भुजेन भूमिः ॥ ४८ ॥

खेदं श्रमं यायाद्गच्छेत् । एवंभूतः स नितान्तगुर्वीमपि धरित्र्या धुरं भुवो भारमनुभावात्सामर्थ्याद्बिभरांबभूव बभार । " भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च " इति विकल्पादाम्प्रत्ययः ।

(४६.) अक्षरभूमिकायामक्षरलेखनस्थले न्यस्ताक्षरां रचिताक्षरपङ्क्तिरेखान्यासां लिपिं पञ्चाशद्वर्णात्मिकां मातृकां कात्स्न्र्येन यावन्न गृह्णाति स सुदर्शनस्तावच्छ्रुतवृद्धयोगाद्विद्यावृद्धसंसर्गात्सर्वाणि दण्डनीतेर्दण्डशास्त्रस्य फलान्युपायुङ्क्तान्वभूत् । प्रागेव बद्धफलस्य तस्य पश्चादभ्यस्यमानं शास्त्रं संवादार्थमिवाभवदित्यर्थः ।

(४७.) उरस्यपर्याप्तो निवेशभागो निवासावकाशो यस्याः सा । अतएव प्रौढीभविष्यन्तं वर्धिष्यमाणमुदीक्षमाणा प्रौढवपुष्मान्भविष्यतीति प्रतीक्षमाणा लक्ष्मीः संजातलज्जेव साक्षादालिङ्गितुं लज्जितेव तं सुदर्शनमातपत्रच्छायाछलेनोपजुगूहालिलिङ्ग । छत्रच्छाया लक्ष्मीरूपेति प्रसिद्धिः । प्रौढाङ्गनायाः प्रौढपुरुषालाभे लज्जा भवतीति ध्वनिः ।

(४८.) युगोपमानं युगसादृश्यमनश्नुवानेनाप्राप्नुवता । अबद्धं मौर्वीकिणां ज्याघातग्रन्थिरेव लाञ्छनं यस्य तेन । अस्पृष्टः खड्गत्सरुः खड्गमुष्टिर्येन तेन । " त्सरुः खड्गादिमुष्टौ

(45.) He, with a tenderness (of limbs) surpassing that of the S'irísha flower, would feel fatigue even by (wearing) ornaments. Such a one, he upheld the yoke of the earth, though excessively heavy, by reason of his natural greatness.

(46.) Before he entirely knew the characters (of the alphabet) marked (or written) on a tablet he enjoyed all the fruits [advantages] of the system of morals (or the administration of justice) obtained from the association of men old in knowledge.

(47.) The Goddess of Fortune, seeing insufficient room (scope) for lying on his breast, and (hence) waiting for his (bodily) development, embraced him, under the disguise of the shade of his umbrella as if feeling shame (to expose her longing for embracing a much younger husband).

(48.) The earth was protected [lit. became provided with protection] by his arm, (though as yet) not taking the comparison of a yoke, having on it no mark of the strokes of the bow-string and having as yet not touched the handle of a sword.

न केवलं गच्छति तस्य काले ययुः शरीरावयवा विवृद्धिम् ।
वंश्या गुणाः खल्वपि लोककान्ताः प्रारम्भसूक्ष्माः प्रथिमानमापुः ॥ ४९॥
स पूर्वजन्मान्तरदृष्टपाराः स्मरन्निवाक्लेशकरो गुरूणाम् ।
तिस्रस्त्रिवर्गाधिगमस्य मूलं जग्राह विद्याः प्रकृतीश्च पित्र्याः ॥ ५० ॥
व्यूह्य स्थितः किंचिदिवोत्तरार्धमुन्नद्धचूडोऽञ्चितसव्यजानुः ।
आकर्णमाकृष्टसबाणधन्वा व्यरोचतास्त्रेषु विनीयमानः ॥ ५१ ॥

स्यात्" इत्यमरः । एवंविधेनापि च तस्य सुदर्शनस्य भुजेन भूमी रक्षावत्यासीत् । शिशोरपि तस्य तेजस्तादृगित्यर्थः ।

(४९.) काले गच्छति सति तस्य केवलं शरीरावयवा एव विवृद्धिं प्रसारं न ययुः । किंतु वंशे भवा वंश्या लोककान्ता जनप्रियाः प्रारम्भ आदौ सूक्ष्मास्तस्य गुणाः शौर्यौदार्यादयोऽपि प्रथिमानं पृथुत्वमापुः खलु ।

(५०.) स सुदर्शनः पूर्वस्मिञ्जन्मान्तरे जन्मविशेषे दृष्टपाराः [पूर्वाणि च तानि जन्मान्तराणि तेषु दृष्टं पारं यासां ताः—हे०] स्मरन्निव गुरूणामक्लेशकरः सन् । त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गस्त्रिवर्गः । तस्याधिगमस्य प्राप्तेर्मूलं तिस्रो विद्यास्त्रयीवार्त्तादण्डनीतीः पित्र्याः पितृसंबन्धिनीः प्रकृतीः प्रजाश्च जग्राह स्वायत्तीचकार । अत्र कौटिल्यः—" धर्माधर्मौ त्रय्यामर्थानर्थौ वार्त्तायां नयानयौ दण्डनीत्याम् " इति । अत्र दण्डनीतिर्नयद्वारा काममूलमिति द्रष्टव्यम् । आन्वीक्षिक्या अनुपादानं त्रय्यन्तर्भावपक्षमाश्रित्य । यथाह कामन्दकः—" त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिस्तिस्रो विद्या मनोर्मता । त्रय्या एव विभागोऽयं येन सान्वीक्षिकी मता " इति ।

(५१.) अस्त्रेषु धनुर्विद्यायां विनीयमानः शिक्ष्यमाणोऽत एवोत्तरार्धं पूर्वकायं किंचिदिव व्यूह्य विस्तार्य स्थितः । उन्नद्धचूडमूर्ध्वमुत्क्षिप्य बद्धकेशः । अञ्चितमाकुञ्चितं सव्यं जानु यस्य स आकर्णमाकृष्टं सबाणं धनुर्धन्व वा येन स तथोक्तः सन्व्यरोचताशोभत ।["यस्यां यादृगवस्थायां स्याद्रूपं यस्य वस्तुनः । तत्तथैवापयद्युक्तिरग्राम्या जातिरुच्यते " इति व्योपदेशे—हे०] ।

(49.) As days rolled on, not only did the limbs of his body attain development, but, indeed, his hereditary qualities also, (so much) beloved by his people, and minute in the beginning, attained enlargement.

(50.) He obtained supremacy over the three lores, the basis of the attainment of the triad (of Dharma, Artha and Kāma), as also over the ancestral ministry, not causing vexation to his tutors, as if recollecting (them i. e. those lores) the other ends of which he had seen in his former birth.

(51.) Being trained in the art of missiles, he shone brightly while standing with the fore-part of his body a little stretched, with the hair of his crest tied up, with his left knee contracted and with his bow with an arrow (attached to it) drawn as far as the ear,

अथ मधु वनितानां नेत्रनिर्वेशनीयं
मनसिजतरुपुष्पं रागबन्धप्रवालम् ।
अकृतकविधि सर्वाङ्गीणमाकल्पजातं
विलसितपदमाद्यं यौवनं स प्रपेदे ॥ ५२ ॥
प्रतिकृतिरचनाभ्यो दूतिसंदर्शिताभ्यः
समधिकतररूपाः शुद्धसंतानकामैः ।
अधिविविदुरमात्यैराहृतास्तस्य यूनः
प्रथमपरिगृहीते श्रीभुवौ राजकन्याः ॥ ५३ ॥

(५२.) अथ स सुदर्शनो वनितानां नेत्रैर्निर्वेशनीयं भोग्यम् । नेत्रपेयमित्यर्थः । “ निर्वेशो भृतिभोगयोः ” इत्यमरः । मधु क्षौद्रम् । रागबन्धोऽनुरागसंतान एव प्रवालः पल्लवो यस्य तत् । मनसिज एव तरुस्तस्य पुष्पं पुष्पभूतम् । अकृतकविध्यकृत्रिमसंपादनम् । सर्वाङ्गं व्याप्नोतीति सर्वाङ्गीणम् । “ तत्सर्वादेः—” इत्यादिना खप्रत्ययः । आकल्पजातमाभरणसमूहभूतम् । आद्यं विलसितपदं विलासस्थानं यौवनं प्रपेदे । विशिष्टमधुपुष्पाकल्पजातविलासपदत्वेन यौवनस्य चतुर्धाकरणात्सविशेषणमालारूपकमेतत् [रूपकोऽलंकारः—हे०] ।

(५३.) दूतिभिः कन्यापरीक्षणार्थं प्रेषिताभिः संदर्शिताभ्यो दूतिसंदर्शिताभ्यः प्रतिकृतीनां तूलिकादिलिखितकन्याप्रतिमानां रचनाभ्यो विन्यासेभ्यः । “पञ्चमी विभक्ते” इति पञ्चमी । समधिकतररूपाः । चित्रनिर्माणादपि रमणीयनिर्माणा इत्यर्थः । शुद्धसंतानकामैरमात्यैराहृता आनीता राजकन्या यूनस्तस्य सुदर्शनस्य संबन्धिन्यौ प्रथमपरिगृहीते श्रीभुवौ श्रीश्च भूश्च ते अधिविविदुरधिविन्ने चक्रुः । आत्मना सपत्नीभावं चक्रुरित्यर्थः । “कृतसापत्निकाध्यूढाधिविन्ना” इत्यमरः ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ श्रीरघुवंशे महाकाव्ये वंशानुक्रमो नामाष्टादशः सर्गः ।

(52.) Then he attained youth (which is) the honey to be enjoyed by the eyes of young women, a flower of the Fancy-Born-tree (god of love) having a sprout in the shape of the tie of love, an assemblage of inartificial ornaments, pervading all limbs, and the first seat of sports.

(53.) Young princesses, brought by the ministers desirous of a pure progeny, and more beautiful than the painting of their likenesses shown [to him] by the female messengers, superseded the two wives of the young prince already married, viz. the goddess of fortune and the earth.

एकोनविंशः सर्गः।

अग्निवर्णमभिषिच्य राघवः स्वे पदे तनयमग्नितेजसम्।
शिश्रिये श्रुतवतामपश्चिमः पश्चिमे वयसि नैमिषं वशी ॥ १ ॥
तत्र तीर्थसलिलेन दीर्घिकास्तल्पमन्तरितभूमिभिः कुशैः।
सौधवासमुटजेन विस्मृतः संचिकाय फलनिःस्पृहस्तपः ॥ २ ॥
लब्धपालनविधौ न तत्सुतः खेदमाप गुरुणा हि मेदिनी।
भोक्तुमेव भुजनिर्जितद्विषा न प्रसाधयितुमस्य कल्पिता ॥ ३ ॥

मनसो मम संसारबन्धमुच्छेत्तुमिच्छतः।
रामचन्द्रपदाम्भोजयुगलं निबिडायताम् ॥

(१.) श्रुतवतां श्रुतसंपन्नानामपश्चिमः प्रथमो वशी जितेन्द्रियो राघवः सुदर्शनः पश्चिमे वयसि वार्द्धके स्वे पदे स्थानेऽग्नितेजसं तनयमग्निवर्णमभिषिच्य नैमिषं नैमिषारण्यं शिश्रिये श्रितवान्। [अत्र वाराहपुराणोक्त द्रष्टव्यं। गौरमुखं प्रति भगवद्वाक्यं। " एवं कृत्वा ततो देवो मुनिं गौरमुखं तथा। उवाच निमिषेणेदं निहतं दानवं बलं। अरण्येऽस्मिंस्ततस्त्वेत-न्नैमिषारण्यसंज्ञितं। भविष्यति यथार्थं वै ब्राह्मणानां विशेषकं" । यद्वा निमिषः विष्णुरलुप्त-दृष्टत्वात्। तस्थ क्षेत्रं। तथैव शौनकादिवचनं। " क्षेत्रेऽस्मिन् वैष्णवोयेऽयम् "—हे०]।

(२.) तत्र नैमिषे तीर्थसलिलेन दीर्घिका विहारवापीरन्तरितभूमिभिः कुशैस्तल्पं शय्या-मुटजेन पर्णशालया सौधवासं (जलमंदिरं) विस्मृतो विस्मृतवान्सः। कर्तरि क्तः। फले स्वर्गादिफले निःस्पृहस्तपः संचिकाय संचितवान्।

(३.) तत्सुतः सुदर्शनपुत्रोऽग्निवर्णो लब्धपालनविधौ लब्धस्य राज्यस्य पालनकर्मणि खेदं नाप। अक्लेशेनापालयदित्यर्थः। कुतः। हि यस्माद्भुजनिर्जिताद्विषा (बाहुजितारिणा) गुरुणा पित्रा मेदिन्यस्याग्निवर्णस्य भोक्तुमेव कल्पिता। प्रसाधयितुं न। प्रसाधनं कण्टक-शोधनम्। अलंकृतिर्ध्वन्यते। तथा च। यथालंकृता युवतिः केवलमुपभुज्यते तद्वदिति भावः।

(४.) अभिकः कामुकः। " अनुकाभिकाभीकः कमिता " इति निपातः। " कम्रः कामयिताभीकः कमनः कामनोऽभिकः" इत्यमरः। सोऽग्निवर्णः कुलोचितमधिकारं प्रजापालनं

(1.) The self-controlled descendant of Raghu, the first of those that were sound in learning, having installed on his own throne his son Agnivarna whose lustre was like that of fire betook himself to the forest of Naimisha in his old age.

(2.) Forgetting there the diversion-wells by means of holy water, the couch by the Kus'a-grass which concealed the ground, the residence in the palace by a hut, he accumulated penance without aiming at any fruit.

(3.) His son felt no pain in the act of protecting what he had obtained [i. e. the kingdom]; for the earth was designed by his father who had vanquished his foes by (the force of) his arms, purely for his enjoyment and not for clearing of harmful men (or, not for embellishing it.)

सोऽधिकारमभिकः कुलोचितं काश्चन स्वयमवर्तयत्समाः ।
संनिवेश्य सचिवेष्वतःपरं स्त्रीविधेयनवयौवनोऽभवत् ॥ ४ ॥
कामिनीसहचरस्य कामिनस्तस्य वेश्मसु मृदङ्गनादिषु ।
ऋद्धिमन्तमधिकर्द्धिरुत्तरः पूर्वमुत्सवमपोहदुत्सवः ॥ ५ ॥
इन्द्रियार्थपरिशून्यमक्षमः सोढुमेकमपि स क्षणान्तरम् ।
अन्तरेव विहरन्दिवानिशं न व्यपैक्षत समुत्सुकाः प्रजाः ॥ ६ ॥
गौरवाद्यदपि जातु मन्त्रिणां दर्शनं प्रकृतिकाङ्क्षितं ददौ ।
तद्गवाक्षविवरावलंबिना केवलेन चरणेन कल्पितम् ॥ ७ ॥

काश्चन समाः कतिचिद्वत्सरान्स्वयमवर्तयदकरोत् ।(कालाध्वनोरिति द्वितीया) । अतः परं सचिवेषु संनिवेश्य निधाय स्त्रीविधेय स्त्र्यधीन नव यौवनं यस्य सोऽभवत्। स्त्रीष्वासक्तोऽभूदित्यर्थः।

(५.) कामिनीसहचरस्य कामिनस्तस्य मृदङ्गनादिषु मृदङ्गनादवत्सु वेश्मस्वधिकर्द्धिपूर्वस्मादधिकसंभार उत्तर उत्सवः [पाश्चात्योत्सवः–चा०] ऋद्धिमन्तं साधनसंपन्नं पूर्वमुत्सवमपोहदपानुदत् । उत्तरमुत्तरमधिका उत्सवपरम्परा वृत्तेत्यर्थः [अनेन कामोद्दीपनप्रभाव उक्तः । तथा प्रबोधचन्द्रोदये । "एता उन्मदयन्ति नवा. मृगनयना गुञ्जद्द्विरेफा लताः । प्रोन्मीलन्नवमल्लिकाः सुरभयो वाताः वसन्तश्रियः । यद्येतानि जयंति हंत पुरतः शस्त्राण्यमोघानि मे । तद्ब्रो कीदृगसौ विवेकविभवः कीदृक् प्रबोधोदयः"–हे०]।

(६.) इन्द्रियार्थपरिशून्यं शब्दादिविषयरहितम् [स्त्रक्चन्दनवनितादयस्तच्छून्यं–चा०] एकमपि क्षणान्तरं क्षणभेदं सोढुमक्षमोऽशक्तः सोऽग्निवर्णः (दिवा च निशाच)दिवानिशमन्तरेव विहरन्समुत्सुका दर्शनाकाङ्क्षिणीः प्रजा न व्यपैक्षत नापेक्षितवान् ।

(७.) जातु कदाचिन्मन्त्रिणां गौरवाद्गुरुत्वाद्धेतोः । मन्त्रिवचनानुरोधादित्यर्थः [तथा कामन्दकः । "मज्जमानमकार्येषु न्यवारयन्मन्त्रिणो नृप । गुणावहं हि तेषां च शृणुयाद्वचनं नृपः"–हे०]। प्रकृतिभिः प्रजाभिः काङ्क्षितं यदपि दर्शनं ददौ तदपि गवाक्षविवरावलम्बिना केवलेन चरणेन चरणमात्रेण कल्पितं संपादितम् । न तु मुखावलोकनप्रदानेनेत्यर्थः ।

(4.) The voluptuous prince (lit. that voluptuous one) conducted the royal office belonging to his family for some years in person; and afterwards having consigned it to (the care of) his ministers had his prime of youth solely given into the charge of (subjected or dedicated to) young women.

(5.) In the palaces of the voluptuous prince the companion of his loves, which resounded with the sound of the tabor (each) preceding sumptuous festivity was outgone (excelled) by the succeeding one which was more sumptuous.

(6.) Unable to bear even the interval of a single moment devoid of (the enjoyment of) the objects of senses, and amusing himself day and night in the interior (of his palace), he did not care for his subjects anxious (to see him).

(7.) If ever out of regard to his ministers, he allowed his being seen so much coveted by his subjects, it (his being seen) was done by means of a foot hanging down from (shown out of) a window [lit. the space of a window].

तं कृतप्रणतयोऽनुजीविनः कोमलात्मनखरागरूषितम् ।
भेजिरे नवदिवाकरातपस्पृष्टपङ्कजतुलाधिरोहणम् ॥ ८ ॥
यौवनोन्नतविलासिनीस्तनक्षोभलोलकमलाश्च दीर्घिकाः ।
गूढमोहनगृहास्तदम्बुभिः स व्यगाहत विगाढमन्मथः ॥ ९ ॥
तत्र सेकहृतलोचनाञ्जनैर्धौतरागपरिपाटलाधरैः ।
अङ्गनास्तमधिकं व्यलोभयन्नर्पितप्रकृतिकान्तिभिर्मुखैः ॥ १० ॥
घ्राणकान्तमधुगन्धकर्षिणीः पानभूमिरचनाः प्रियासखः ।
अभ्यपद्यत स वासितासखः पुष्पिताः कमलिनीरिव द्विपः ॥ ११ ॥

(८.) कोमलेन मृदुलेनात्मनखानां रागेणारुण्येन रूषितं छुरितम् । अतएव नवदिवाकरातपेन स्पृष्टं व्याप्तं यत्पङ्कजं तस्य तुलां साम्यतामधिरोहति प्राप्नोतीति तुलाधिरोहणम् । तं चरणमनुजीविनः कृतप्रणतयः कृतनमस्काराः सन्तो भेजिरे सिषेविरे ।

(९.) विगाढमन्मथः प्रौढमदनः सोऽग्निवर्णो यौवनेन हेतुनोन्नतानां विलासिनीस्तनानां क्षोभेणाघातेन लोलानि चञ्चलानि कमलानि यासां ताः । तदम्बुभिस्तासां दीर्घिकाणामम्बुभिर्गूढान्यन्तरितानि मोहनगृहाणि [मधूच्छिष्टवस्त्रादिना ये गृहाः निर्मीयन्ते ते हि कामिभोगार्थं जलमध्ये स्थाप्यन्ते । यद्वा । मोहनगृहाः कटिभागाः तदम्बुभिर्गूढाः–हे०] सुरतभवनानि । [“सुरतं मोहनं प्रोक्तम्” इति हलायुधः–हे०] । यासु ताश्च दीर्घिका व्यगाहत (व्यलोडयत्)। स्त्रीभिः सह दीर्घिकासु विजहारेत्यर्थः ।

(१०.) तत्र दीर्घिकास्वङ्गनाः सेकेन हृतं लोचनाञ्जनं नेत्रकज्जलं येषां तैः । रज्यतेऽनेनेति रागो रागद्रव्यं लाक्षादि । रागस्य परिपाटलोऽङ्गगुणः । “ गुणे शुक्लादयः पुंसि” इत्यमरः । धौतो रागपरिपाटलो येषां ते तथोक्ता अधरा येषां तैः । निवृत्तसांक्रमिकरागैरित्यर्थः । अतएवार्पितप्रकृतिकान्तिभिः । अभिव्यञ्जितस्वाभाविकरागैरित्यर्थः । एवंभूतैर्मुखैस्तमग्निवर्णमधिकं व्यलोभयन्प्रलोभितवत्यः ।

(११.) प्रियासखः सोऽग्निवर्णो घ्राणकान्तेन घ्राणतर्पणेन मधुगन्धेन कर्षिणीर्मनो-

(8) The attendants, having made obeisance, attended on the foot which was bespread with the red lustre of its own tender nails and which hence attained the similitude of a lotus over-spread with the morning lustre of the sun

(9) He, of intense passion sported in the artificial lakes, where the lotuses were unsteady on account of the agitation (of the waters) caused by the breasts of voluptuous women, right-erect by reason of their youthfulness, and where the rooms for sexual enjoyment were hidden under their waters.

(10.) There the young females allured him the more, with their faces, the collyrium in the eyes on which was removed by throwing water (on each other), the red paint on whose lower lips was washed away and which hence exhibited their natural lustre.

(11.) He, the friend of (or in company of) his beloved, drew near the (newly) constructed [lit. arrangements of] drinking places inviting on account

सातिरेकमदकारणं रहस्तेन दत्तमभिलेषुरङ्गनाः ।
ताभिरप्युपहृतं मुखासवं सोऽपिबद्बकुलतुल्यदोहदः ॥ १२ ॥
अङ्कमङ्कपरिवर्तनोचिते तस्य निन्यतुरशून्यतामुभे ।
वल्लकी च हृदयंगमस्वना वल्गुवागपि च वामलोचना ॥ १३ ॥
स स्वयं प्रहतपुष्करः कृती लोलमाल्यवलयो हरन्मनः ।
नर्तकीरभिनयातिलङ्घिनीः पार्श्ववर्तिषु गुरुष्वलज्जयत् ॥ १४ ॥

हारिणीः । रच्यन्त इति रचनाः । पानभूमय एव रचनाः । रचिताः पानभूमय इत्यर्थः । [पल्लवास्तरणादीनिति-चा०] । वासितानामस्य करिणीसहचरः । " वासिता स्त्रीकरिण्योश्च " इत्यमरः । द्विपः पुष्पिताः कमलिनीरिव । अभ्यपद्यताभिगतः ।

(१२.) अङ्गना रहो रहसि सातिरेकस्य सातिशयस्य मदस्य कारणं तेनाग्निवर्णेन दत्तं मुखासवं (मद्यं) अभिलेषुः । बकुलेन तुल्यदोहदस्तुल्याभिलाषः । " अथ दोहदम् । इच्छाकाङ्क्षा स्पृहेहा तृट् " इत्यमरः । बकुलद्रुमस्याङ्गनामद्यार्थित्वात्तुल्याभिलाषत्वम् [बकुलो हि स्त्रीमुखासवं वाञ्छति । तथा प्रयोगरत्नावल्यां । " नूपुरान्वितपादेन तरुण्या ताडितो भृशं अशोकः केसरो वक्त्रसीधुगन्धैश्च फुल्लति " । बकुलो हि मद्यगन्धः । " बकुलः सीधुगन्धश्च मद्यगन्धोऽथ सारसः " इति निघण्टुः–हे०] । सोऽपि ताभिरङ्गनाभिरुपहृतं दत्तं मुखासवमपिबत् ।

(१३.) अङ्कपरिवर्तनोचिते उत्सङ्गविहारार्हे उभे तस्याग्निवर्णस्याङ्कमशून्यतां पूर्णतां निन्यतुः । के उभे । हृदयंगमस्वना मनोहरध्वनिर्वल्लकी वीणा च । वल्गुमधुरभाषिणी वामलोचना कामिन्यपि च । हृदयं गच्छतीति हृदयंगमः । खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानात्खच्प्रत्ययः । अङ्काधिरोपितयोर्वीणावामाक्ष्योर्वाद्यगीताभ्यामरंस्तेत्यर्थः ।

(१४.) कृती कुशलः स्वयं प्रहतपुष्करो वादितवाद्यमुखो लोलानि माल्यानि वलयानि च यस्य स तथोक्तो मनो हरन् । नर्तकीनामिति शेषः । सोऽभिनयातिलङ्घिनीः अभिनयेषु स्खलन्तीरित्यर्थः । नर्तकीर्विलासिनीः । " शिल्पिनि ष्वुन् " इति ष्वुन्प्रत्ययः । " षिद्गौरादिभ्यश्च " इति ङीप् । " नर्तकीलासिके समे " इत्यमरः । गुरुषु नाट्याचार्येषु पार्श्ववर्तिषु

of the fragrance of wine agreeable to the sense of smell, like an elephant, the friend of his beloved (mate) resorting to blooming lotus-beds.

(12.) The young women ardently desired (the wine from his mouth) the cause of excessive intoxication which was given to them by him secretly. He (too) whose longing was equal to that of the Bakula-tree drank the wine from their mouths presented by them.

(13.) Both, viz, the lute whose notes went home to his heart and also his beautiful-eyed beloved of a sweet voice [lit tone] deserving to sport on his lap, brought it (i. e. the lap) to the state of being not unoccupied.

(14.) Beating the tabor himself, (hence) with garlands and bracelets unsteady and (so) attracting their minds, he inspired with shame the dancing girls who erred in their gesticulations even while the dancing masters were standing by their sides.

चारु नृत्यविगमे च तन्मुखं स्वेदभिन्नतिलकं परिश्रमात् ।
प्रेमदत्तवदनानिलः पिबन्नत्यजीवदमरालकेश्वरौ ॥ १५ ॥
तस्य सावरणदृष्टसंधयः काम्यवस्तुषु नवेषु सङ्गिनः ।
वल्लभाभिरुपसृत्य चक्रिरे सामिभुक्तविषयाः समागमाः ॥ १६ ॥
अङ्गुलीकिसलयाग्रतर्जनं भ्रूविभङ्गकुटिलं च वीक्षितम् ।
मेखलाभिरसकृच्च बन्धनं वञ्चयन्प्रणयिनीरवाप सः ॥ १७ ॥

समीपस्थेषु सत्स्वेवालज्जयल्लज्जामगमयत् [तद्गतमनस्कतया नर्तक्यो विस्मृताभिनयाः–हे० अभिनयातिलङ्घनेन गुरवोऽस्मान्नृपासक्तमनसो जानन्तीति नर्तकीनां लज्जा बभूवेत्यर्थः–चा०]।

(१५.) किंच । चारु सुन्दरं नृत्यविगमे लास्यावसाने परिश्रमान्नर्तनप्रयासात्स्वेदेन भिन्नतिलकं विशीर्णतिलकं तन्मुखं नर्तकीमुखं प्रेम्णा दत्तवदनानिलः प्रवर्तितमुखमारुतः पिबन् । [" भावाश्रयं तु नृत्यं स्यान्नृत्तं तालसमन्वितम् " इति प्रतापरुद्रोक्तेः स्त्रीनृत्यं चचत्पुटादितालयुक्तत्वात्स्वेदभिन्नतिलकत्व श्लथांगीत्वं च । अत एव नृत्यं सुखातिशयहेतुः । तथा रतिरहस्ये । "अध्वक्लान्ततनुर्नवज्वरवती नृत्यश्लथांगी तथा । मासिकप्रसवा ददाति सुरते षण्मासगर्भा सुखम् "–हे०] । अमराणामलकायाश्चेश्वरावीन्द्रकुबेरावत्यजीवदतिक्रम्याजीवत् । ततोऽप्युत्कृष्टजीवित आसीदित्यर्थः । इन्द्रादेरपि दुर्लभमीदृशं सौभाग्यमिति भावः ।

(१६.) उपसृत्यान्यत्र गत्वा नवेषु नूतनेषु काम्यवस्तुषु शब्दादिष्विन्द्रियार्थेषु सङ्गिन आसक्तिमतः सतस्तस्य सावरणाः प्रच्छन्नाः दृष्टाः प्रकाशाश्च संधयः साधनानि येषु ते समागमाः संगमा वल्लभाभिः प्रेयसीभिः सामिभुक्तविषयाः अर्धोपभुक्तेन्द्रियार्थाश्चक्रिरे । यथेष्टं भुक्तश्चेत्तर्ह्ययं निस्पृहः सन्नस्मत्समीपं नायास्यतीति भावः । अत्र गोनर्दीयः–" संधिर्द्विविधः सावरणः प्रकाशश्च । सावरणो भिक्षुक्यादिना प्रकाशः स्वयमुपेत्य केनापि " इति । " इतः स्वयमुपसृत्य विशेषार्थं तत्र स्थितोऽनुपजापं स्वयं संधयः " इति वात्स्यायनः । अन्यत्र गतं कथंचित्संधाय पुनरनुपगमायार्धोपभोगेनानिवृत्ततृष्णं चक्रुरित्यर्थः ।

(१७.) सोऽग्निवर्णः प्रणयिनीः प्रेयसीर्वञ्चयन्नन्यत्र गच्छन्नङ्गुल्यः किसलयानि तेषामग्राणि तैस्तर्जनं भर्त्सनं भ्रूविभङ्गेन भ्रूभेदेन कुटिलं वक्रं वीक्षितं वीक्षणं चासकृन्मेखलाभिर्बन्धनं

(15.) Blowing, (to remove the drops of sweat) through love, the breath from his mouth and (by the love) kissing (lit drinking) their beautiful face where the Tilaka mark was broken through the perspiration (caused by fatigue) at the close of dancing, he appeared to have surpassed the Lords of Amarâ and Alakâ.

(16) As he associated with new objects of the gratification of desire (i. e. other girls) his enjoyments, the negotiations for which were conducted by proxy or in person, were made half-gratified by his (first) mistresses having surprised him with their presence (lit. having approached)

(17.) Deceiving his mistresses, he got (in return) contempt by the extremity of their sprout-like fingers, a gazing crooked on account of a frown on the eye-brows, and repeated fettering by means of their waist-bands.

तेन दूतिविदितं निषेदुषा पृष्ठतः सुरतवाररात्रिषु ।
शुश्रुवे प्रियजनस्य कातरं विप्रलम्भपरिशङ्किनो वचः ॥ १८ ॥
लौल्यमेत्य गृहिणीपरिग्रहान्नर्तकीष्वसुलभासु तद्वपुः ।
वर्तते स्म स कथंचिदालिखन्नङ्गुलीक्षरणसन्नवर्तिकः ॥ १९ ॥
प्रेमगर्वितविपक्षमत्सरादायताच्च मदनान्महीक्षितम् ।
निन्युरुत्सवविधिच्छलेन तं देव्य उज्झितरुषः कृतार्थताम् ॥ २० ॥

चावाप । अपराधिनो दण्ड्या इति भावः । [कापि तर्जयति कापि एतं सेर्षं ईक्षते कापि मेखलया बध्नाति इति भावः–चा०] ।

(१८.) सुरतस्य वारो वासरः । तस्य रात्रिषु दूतीनां । ["दूत्यां दूतिरपि स्मृता" इति शब्दभेदप्रकाशे इति–हे०] । विदितं यथा तथा पृष्ठतः प्रियजनस्य पश्चाद्भागे निषेदुषा तेनाग्निवर्णेन विप्रलम्भपरिशङ्किनो विरहशङ्किनः । प्रियश्चासौ जनश्च प्रियजनः । तस्य कातरं वचः प्रियानयनेन मां पाहीत्येवमादि दीनवचनं शुश्रुवे ।

(१९.) गृहिणीपरिग्रहाद्राज्ञीभिः समागमाद्धेतोर्नर्तकीषु वेश्यास्वसुलभासु दुर्लभासु सतीषु लौल्यमौत्सुक्यमेत्य प्राप्य । अङ्गुल्याः क्षरणेन स्वेदनेन सन्नवर्तिको विगलितशलाकः [अंगुलीस्वेदक्षरणेन सन्ना नष्टा वर्तिः खटिका यस्य–चा०] सोऽग्निवर्णस्तासां नर्तकीनां वपुस्तद्वपुरालिखन्कथंचिद्वर्तते स्मावर्तत ।

(२०.) प्रेम्णा स्वविषयेण प्रियस्यानुरागेण हेतुना गर्विते विपक्षे सपत्नजने मत्सराद्वैरादायतात्प्रवृद्धान्मदनाच्च हेतोर्देव्यो राज्य उज्झितरुषस्त्यक्तरोषाः । सत्यस्तं महीक्षितमुत्सवविधिच्छलेन महोत्सवकर्मव्याजेन । कृतोऽर्थः प्रयोजनं येन स कृतार्थः । तस्य भावस्तत्तां निन्युः । मदनमहोत्सवव्याजानीतेन तेन स्वमनोरथं कारयामासुरित्यर्थः ।

(२१.) सोऽग्निवर्णं प्रातरेत्यागत्य परिभोगशोभिना दर्शनेन हेतुना । दृशेर्ण्यन्ताल्ल्युट् । कृता खण्डनव्यथा यासां तास्तथोक्ताः [कृतोत्पादिता खण्डनव्यथा स्त्र्यन्तरसंगचिह्नज्ञानजं दुःखं यासां ताः–दि०] । खण्डिता इत्यर्थः । तदुक्तम्–" ज्ञातेऽन्यसङ्गविकृते

(18.) By him who had sat behind them in a manner known only to their female messengers on nights appointed for sexual enjoyment, were heard the anxious words of his beloveds apprehensive of separation.

(19.) Being detained by his queens, becoming anxious for the dancing-girls not easily obtainable, he remained with great difficulty drawing the pictures of their persons, with the pen slipping down owing to the perspiration of the fingers.

(20.) On account of their jealousy of their fellow-wives who were puffed up with pride by the (king's) love (for them), and owing to their intensified passion, the queens, who had left off their anger (towards the king), brought that Lord of the earth to the accomplishment of their object under the pretext of their having to celebrate festive ceremonies.

प्रातरेत्य परिभोगशोभिना दर्शनेन कृतखण्डनव्यथाः ।
प्राञ्जलिः प्रणयिनीः प्रसादयन्सोऽदुनोत्प्रणयमन्थरः पुनः ॥ २१ ॥
स्वप्नकीर्तितविपक्षमङ्गनाः प्रत्यभैत्सुरवदन्त्य एव तम् ।
प्रच्छदान्तगलिताश्रुबिन्दुभिः क्रोधभिन्नवलयैर्विवर्तनैः ॥ २२ ॥
कॢप्तपुष्पशयनाँल्लतागृहानेत्य दूतिकृतमार्गदर्शनः ।
अन्वभूत्परिजनाङ्गनारतं सोऽवरोधभयवेपथूत्तरम् ॥ २३ ॥
नाम वल्लभजनस्य ते मया प्राप्य भाग्यमपि तस्य काङ्क्ष्यते ।
लोलुपं बत मनो ममेति तं गोत्रविस्खलितमूचुरङ्गनाः ॥ २४ ॥

खण्डितेर्ष्याकषायिता " इति । प्रणयिनीः प्राञ्जलिः प्रसादयंस्तथापि प्रणयमन्थरः प्रणयेन नर्तकीगतेन मन्थरोऽलसः । अत्र शिथिलप्रयत्नः सन्नित्यर्थः । पुनरदुनोत्पर्यतापयत् ।

(२२.) स्वप्ने कीर्तितः (उच्चारितः) विपक्षः समत्नजनो येन तं तमग्निवर्णम् । अवदन्त्य एव । त्वया गोत्रस्खलनं कृतमित्यनुपालम्भमाना एव । प्रच्छदस्यास्तरणपटस्यान्ते मध्ये गलिता अश्रुबिन्दवो येषु तैः क्रोधेन भिन्नानि भग्नानि वलयानि येषु तैर्विवर्तनैः पराग्विलम्बनैः प्रत्यभैत्सुः प्रतिचक्रुः । तिरश्चक्रुरित्यर्थः (उक्तश्च । " उद्वेगः पञ्चमे ज्ञेयः विलापः षष्ठ उच्यते " इति)।

(२३.) सोऽग्निवर्णो दूतिभिः कृतमार्गदर्शनः सन् । कॢप्तपुष्पशयनाँल्लतागृहानेत्यावरोधादन्तःपुरजनाद्भयेन यो वेपथुः कम्पस्तदुत्तरं तत्प्रधानं यथा तथा परिजनाङ्गनारतं दासीरतमन्वभूत् । परिजनश्चासावङ्गना चेति विग्रहः । अत्र ङीबन्तस्यापि दूतीशब्दस्य छन्दोभङ्गभयाद्ध्रस्वत्वं कृतम् । " अपि माषं मषं कुर्याच्छन्दोभङ्गं त्यजेद्गिराम् " इत्युपदेशात् ।

(२४.) मया ते वल्लभजनस्य प्रियजनस्य नाम प्राप्य तन्नाम्नाह्वानं लब्ध्वा तस्य त्वद्वल्लभजनस्य यद्भाग्यम् । तत्परिहासकारणमिति शेषः । तदपि काङ्क्ष्यते । बत हन्त मम मनो

(21.) Coming in the morning and conciliating, with folded hands, his mistresses to whom injury had been done consequent on the lover's infidelity (manifested) by his sight, beautiful on account of enjoyments (of the previous nights), he, yet cold in his love (towards them), pained them again.

(22.) The mistresses, without speaking even a word, discarded him who had uttered their rivals' names in his dreams, by means of rollings [turning back] in which they shed drops of tears on the covering sheet (of the bedding) and in which they broke their bracelets through anger.

(23) He, to whom the way was pointed out by the female-messengers, coming to the bowers of creepers where beds of flowers were prepared, had sexual enjoyment with the female attendants, his body all the while trembling with fear of the females of his harem.

(24.) " By me having got the name of your beloved is desired her good luck also ; alas ! My mind has become greedy, " thus spoke the mistresses to him who blundered in their names.

चूर्णबभ्रु लुलितस्रगाकुलं छिन्नमेखलमलक्तकाङ्कितम् ।
उत्थितस्य शयनं विलासिनस्तस्य विभ्रमरतान्यपावृणोत् ॥ २५ ॥
स स्वयं चरणरागमादधे योषितां न च तथा समाहितः ।
लोभ्यमाननयनः श्लथांशुकैर्मेखलागुणपदैर्नितम्बिभिः ॥ २६ ॥
चुम्बने विपरिवर्तिताधरं हस्तरोधि रशनाविघट्टने ।
विघ्नितेच्छमपि तस्य सर्वतो मन्मथेन्धनमभूद्वधूरतम् ॥ २७ ॥

लोलुपं गृध्नु । इत्यनेन प्रकारेण गोत्रे नाम्नि विस्खलितं स्खलितवन्तं तमग्निवर्णमूचुः । "गोत्रं नाम्नि कुलेऽचले" इति यादवः । तन्नामलाभे सति तद्भाग्यमपि काङ्क्षति नो मनः । अहो तृष्णेति सोल्लुण्ठमुपालम्भन्तेत्यर्थः । [एतास्तु धीरा नायिकाः–चा०] ।

(२५.) चूर्णबभ्रु चूर्णैर्व्यानतकरणैरधोमुखावस्थितायाः स्त्रियाश्चिकुरगतैः कुङ्कुमादिभिर्बभ्रु पिङ्गलम् । "बभ्रु स्यात्पिङ्गले त्रिषु" इत्यमरः । लुलितस्रगाकुलं करिपदाख्यबन्धे स्त्रिया भूमिगतमस्तकतया पतिताभिर्लुलितस्रग्भिराकुलम् । छिन्नमेखलं हरिविक्रमकरणैः स्त्रिया उच्छ्रितैकचरणत्वाद्दलितमेखलम् । अलक्तकाङ्कितं धेनुकबन्धे भूतलनिहितकान्ताचरणत्वाल्लाक्षारागरूषितं शयनम् । कर्तृ । उत्थितस्य । शयनादिति भावः । विलासिनस्तस्याग्निवर्णस्य विभ्रमरतानि लीलारतानि । सुरतबन्धविशेषानित्यर्थः । अपावृणोत्स्फुटीचकार । व्यानतादीनां लक्षणं रतिरहस्ये–" व्यानतं रतमिदं प्रिया यदि स्यादधोमुखचतुष्पदाकृतिः । तत्कटिं समधिरुह्य वल्लभः स्याद्वृषादिपशुसंस्थितस्थितिः । भूगतस्तनभुजास्यमस्तकामुन्नतस्फिचमधोमुखीं स्त्रियम् । क्रामति स्वकरकृष्टमेहनं वल्लभे करिपदं तदुच्यते । योषिदेकचरणे समुत्थिते जायते हि हरिविक्रमाह्वयः । न्यस्तहस्तयुगला निजे पदे योषिदेति कटिरूढवल्लभा । अग्रतो यदि शनैरधोमुखी धेनुकं वृषवदुन्नते प्रिये " इति ।

(२६.) सोऽग्निवर्णः स्वयमेव योषितां चरणयो रागं लाक्षारसमादधेऽर्पयामास । किंच । श्लथांशुकैः । प्रियाङ्गस्पर्शादिति भावः । नितम्बिभिर्नितम्बवद्भिर्मेखलागुणपदैर्जघनैः । " पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः " इत्यमरः । लोभ्यमाननयन आकृष्यमाणदृष्टिः सन् । तथा समाहितोऽवहितो नादधे यथा सम्यग्रागरचना स्यादिति भावः ।

(२७.) चुम्बने प्रवृत्ते सति विपरिवर्तिताधरं परिहृतोष्ठम् । रशनाविघट्टने ग्रन्थिविस्रं-

(25) Yellow with Kunkuma (powdered saffron), strewn with loose garlands, having on it the broken waist-bands and marked with red lac, the bed displayed the sportful debaucheries [enjoyments] of the voluptuous prince, when he had got up from it.

(26.) He in person arranged streaks of lac on the feet of his mistresses; but his eyes, being attracted by their hips having loose silk garments and large buttocks [lit. the place of the strap of the girdle], he was not so attentive (in arranging the streaks as he could otherwise have been).

(27) The enjoyment of young women, in which the lips were turned away (by them) at the time of kissing, in which, at the time of loosening the knot of

दर्पणेषु परिभोगदर्शिनीर्नर्मपूर्वमनुपृष्ठसंस्थितः ।
छायया स्मितमनोज्ञया वधूर्ह्रीनिमीलितमुखीश्चकार सः ॥ २८ ॥
कण्ठसक्तमृदुबाहुबन्धनं न्यस्तपादतलमग्रपादयोः ।
प्रार्थयन्त शयनोत्थितं प्रियास्तं निशात्ययविसर्गचुम्बनम् ॥ २९ ॥
प्रेक्ष्य दर्पणतलस्थमात्मनो राजवेषमतिशक्रशोभिनम् ।
पिप्रिये न स तथा यथा युवा व्यक्तलक्ष्म परिभोगमण्डनम् ॥ ३० ॥

सने प्रसक्ते सति हस्तं रुणाद्धि वारयतीति हस्तरोधि । [अत्र रुद्रटः । "संकपा चुंबने वक्त्रं हरत्येषावगूहिता । परावृत्य चिरं तल्पे गात्रैः स्तिष्ठति कंपिभिः"–चा०]। इत्थं सर्वतः सर्वत्र विघ्नितच्छ प्रतिहतमनोरथमपि वधूनां रत सुरतं तस्याग्निवर्णस्य मन्मथेन्धनं कामोद्दीपनमभूत्। [यथा इन्धनेनाग्निर्दीप्यते तथा नवोढारतेन तस्य कामो दिदीपे इति–हे०] ।

(२८.) सोऽग्निवर्णो दर्पणेषु परिभोगदर्शिनीः सभोगचिह्नानि (नखक्षतादीनि) पश्यन्तीर्वधूर्नर्मपूर्वं परिहासपूर्वमनुपृष्ठं तासां पृष्ठभागे संस्थितः सन् । स्मितेन । [" ईषच्च हसितं स्मितं इति" हलायुधः–हे०] । मनोज्ञया छायया दर्पणगतेन स्वप्रतिबिम्बेन ह्रीनिमीलितमुखीर्लज्जावनतमुखीश्चकार । तमागतं दृष्ट्वा लज्जिता इत्यर्थः ।

(२९.) प्रियाः शयनादुत्थितं तमग्निवर्णं कण्ठसक्तं कण्ठार्पितं मृदुबाहुबन्धनं यस्मिंस्तत् । अग्रपादयोः स्वकीययोर्न्यस्ते पादतले यस्मिंस्तत् । निशात्यये विसर्गो विसृज्य गमनं तत्र यच्चुम्बनं तत्प्रार्थयन्त । " दुह्याच्–" इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । अत्र गोनर्दीयः–" रतावसाने यदि चुम्बनादि प्रयुज्य यायान्मदनोऽस्य वासः " इति ["नयनगलकपोलं दंतनासौ मुखान्तः स्तनयुगुलललाटाश्चुंबनस्थानमाहुः । दधति जघननाभौ मूलकक्षासु चुंबन् व्यतिकरसुखमुच्चैर्देशसात्म्येन लीढा " इति रतिरहस्ये–चा०] ।

(३०.) युवा सोऽग्निवर्णोऽतिशक्रं यथा तथा शोभमानमतिशक्रशोभिनं दर्पणतलस्थं दर्पणसंक्रान्तमात्मनो राजवेषं प्रेक्ष्य तथा न पिप्रिये न तुतोष यथा व्यक्तलक्ष्म प्रकटचिह्नं परिभोगमण्डनं प्रेक्ष्य पिप्रिये ।

---

the waist band, his hand was kept off, and which (hence) baffled his desires in every way, became itself fuel for (i. e. to kindle) his passion.

(28) Planting himself behind the youthful damsel by way of jest, he made, by means of his reflection charming on account of his smiling, the young damsels hang down their heads with shame, while they were looking at the marks of enjoyment (on their persons) in a mirror.

(29) The mistresses requested of him, when he got up from his bed, a kiss at his separation at the close of the night [i. e. at daybreak], a kiss for which they entwined their tender arms close round his neck, with the soles of their feet placed on the fore part of his feet.

(30) That young prince, seeing his own royal costume surpassing in beauty that of Indra (reflected) on the surface of a mirror, was not so much pleased (with it) as (he was) with his decorations of enjoyment [i. e. flush or glow together with the marks of debaucheries] manifesting their signs.

मित्रकृत्यमपदिश्य पार्श्वतः प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रियाः ।
विद्म हे शठ पलायनच्छलान्यञ्जसेति रुरुधुः कचग्रहैः ॥ ३१ ॥
तस्य निर्दयरतिश्रमालसाः कण्ठसूत्रमपदिश्य योषितः ।
अध्यशेरत बृहद्भुजान्तरं पीवरस्तनविलुप्तचन्दनम् ॥ ३२ ॥
संगमाय निशि गूढचारिणं चारदूतिकथितं पुरोगताः ।
वञ्चयिष्यसि कुतस्तमोवृतः कामुकेति चकृषुस्तमङ्गनाः ॥ ३३ ॥

(३१.) मित्रकृत्यं सुहृत्कार्यमपदिश्य व्याजीकृत्य पार्श्वतः प्रस्थितमन्यतो गन्तुमुद्युक्तमनवस्थितमवस्थातुमक्षमं तमग्निवर्णं प्रिया हे शठ हे गूढविप्रियकारिन् । "गूढविप्रियकृच्छठः" इति दशरूपके । तव पलायनस्य छलान्यञ्जसा तत्त्वतः । "तत्त्वेत्वद्धाञ्जसा द्वयम्" इत्यमरः । विद्म जानीमः । "विदो लटो वा" इति वैकल्पिको मादेशः । इति । उक्त्वेति शेषः । कचग्रहैः कैशाकर्षणै रुरुधुः । अत्र गोनर्दीयः—"ऋतुस्नाताभिगमने मित्रकार्ये तथापदि । त्रिष्वेतेषु प्रियतमः क्षन्तव्यो वारगम्यया" इति । विरक्तलक्षणप्रस्तावे वात्स्यायनः—"मित्रकृत्यं चापदिश्यान्यत्र शेते" इति ।

(३२.) निर्दयरतिश्रमेणालसा निश्चेष्टा योषितः कण्ठसूत्रमालिङ्गनविशेषमपदिश्य व्याजीकृत्य पीवरस्तनाभ्यां विलुप्तचन्दनं प्रमृष्टाङ्गरागं तस्याग्निवर्णस्य बृहद्भुजान्तरमध्यशेरत वक्षःस्थले शेरते स्म । कण्ठसूत्रलक्षणं तु—"यत्कुर्वते वक्षसि वल्लभस्य स्तनाभिघातं निबिडोपगूहात् । परिश्रमार्थं शनकैर्विदग्धास्तत्कण्ठसूत्रं प्रवदन्ति सन्तः" । इदमेव रतिरहस्ये स्तनालिङ्गनमित्युक्तम् । तथा च—"उरसि कमितुरुच्चैरादिशन्ती वराङ्गी स्तनयुगमुपधत्ते यत्स्तनालिङ्गनं तत्" इति ।

(३३.) संगमाय सुरतार्थं निशि गूढमज्ञातं चरतीष्टगृहं प्रति गच्छतीति गूढचारी । तं चारदूतिकथितम् । चरन्तीति चारा गूढचारिण्यः । "ज्वलिति कसन्तेभ्यो णः" इति णप्रत्ययः । चाराश्च ता दूत्यश्च चारदूतयः । ताभिः कथितं निवेदितं तमग्निवर्णमङ्गना पुरोऽग्रे गताः । अवरुद्धमार्गाः सत्य इत्यर्थः । हे कामुक तमसा वृतो गूढः सन्कुतो वञ्चयिष्यसीति उपालभ्येति शेषः । चकृषुः । स्ववासं निन्युरित्यर्थः ।

(31.) "In truth we know, you rogue, your tricks of escape" with these words the mistresses, by catching hold of his hair, prevented him from going who was excited and who was about to go away from their side, under the pretext of (performing)the business of a friend.

(32.) The young damsels, weary (lit dull) on account of the fatigue caused by the excessive sexual enjoyment, under the pretext of कण्ठसूत्र-embrace, (a very close embrace), slept on the broad interval of (or between) his arms where the sandle pigment was removed by the friction of their plumpy breasts

(33.) "Surrounded as thou art with darkness, how wilt thou, O lover, try to deceive us?" So saying, his mistresses who had gone ahead (so as to obstruct his way) drew him (to their abodes) who was [detected and] reported by their female servants employed as spies and who was going secretly for enjoyment at night.

योषितामुडुपतेरिवार्चिषां स्पर्शनिर्वृतिमसाववाप्नुवन् ।
आरुरोह कुमुदाकरोपमां रात्रिजागरपरो दिवाशयः ॥ ३४ ॥
वेणुना दशनपीडिताधरा वीणया नखपदाङ्कितोरवः ।
शिल्पकार्य उभयेन वेजितास्तं विजिह्मनयना व्यलोभयन् ॥ ३५ ॥
अङ्गसत्त्ववचनाश्रयं मिथः स्त्रीषु नृत्यमुपधाय दर्शयन् ।
स प्रयोगनिपुणैः प्रयोक्तृभिः संजघर्ष सह मित्रसंनिधौ ॥ ३६ ॥

(३४.) उडुपतेरिन्दोरर्चिषां भासामिव । "ज्वाला भासो न पुंस्यर्चिः" इत्यमरः । योषितां स्पर्शनिर्वृतिं स्पर्शसुखमवाप्नुवन् ।["निर्वृतिः सुस्थितायां स्यादस्तगमनसौख्ययोः" इति विश्वः—हे०] । किंच । रात्रिषु जागरपरः । दिवा दिवसेषु शेते स्वपितीति दिवाशयः । "अधिकरणे शेतेः" इत्यच्प्रत्ययः । असावग्निवर्णः कुमुदाकरस्योपमां साम्यमारुरोह प्राप ।

(३५.) दशनैः पीडिताधरा दष्टोष्ठाः । नखपदैर्नखक्षतैरङ्कितोरवश्चिह्नितोत्सङ्गाः । व्रणिताधरोरुत्वादक्षमा इत्यर्थः । तथापि वेणुना वीणया चेत्युभयेन । अधरोरुपीडाकारिणेत्यर्थः । वेजिताः पीडिताः शिल्पं वेणुवीणावाद्यादिकं कुर्वन्तीति शिल्पकार्यो गायिकाः । "कर्मण्यण्" इत्यण् "टिड्ढाणञ्—"इत्यादिना ङीप् । तं विजिह्मनयनाः कुटिलदृष्टयः सत्यः । स्वं चेष्टितं जानन्नपि वृथा नः पीडयतीति साभिप्रायं पश्यन्त्य इत्यर्थः । व्यलोभयन् । तथाविधालोकनमपि तस्याकर्षकमेवाभूदिति भावः ।

(३६.) अङ्गं हस्तादि । सत्त्वमन्तःकरणम् । वचनं गेयं चाश्रयः कारणं यस्य तदङ्गसत्त्ववचनाश्रयम् । आङ्गिकसात्त्विकवाचिकरूपेण त्रिविधमित्यर्थः । यथाह भरतः—"सामान्याभिनयो नाम ज्ञेयो वागङ्गसत्त्वजः" इति ["अव्यक्तरूपं तु सत्वं हि ज्ञेयं भावरसात्मकं आलोकितसमंसाविप्रलोकितविलोकिते । उल्लोकित वागुवृते तथा चैवावलोकितं । अष्टौ दर्शयन्भेदान् नृत्यवाद्यसमाश्रयान्" इत्युक्तसात्विकान्यालोकितानीत्यन्ये—चा०]। नृत्यमभिनयं मिथः रहसि स्त्रीषु नर्तकीषूपधाय निधाय दर्शयन् । स मित्रसंनिधौ सहचरसमक्षं प्रयोगेऽभिनये निपुणैः कृतिभिः प्रयोक्तृभिरभिनयार्थप्रकाशकैः नाट्याचार्यैः सह संजघर्ष संघर्षं कृतवान् । संघर्षः पराभिभवेच्छा ।

---

(34) Obtaining the ecstatic joy (arising) from the touch of his mistresses, resembling that arising from the touch of the rays of the lord of the stars and waking (or blooming) at night and sleeping [or fading] in the day, he got up to the comparison of a bed of (white) lotuses

(35.) Practising in the fine arts, the women, pained by both the flute and the lute, having their lower lips bitten (by him) with his teeth and their laps marked by the impressions of his nails, charmed him with crooked glances.

(36.) Having privately instructed the women in the dance, depending on (the three things viz.,) singing, inward feelings and the (movements of the) limbs, he, exhibiting it in the presence of his friends, contended for superiority (competed) with the dancing-masters proficient in the art of representation.

ताः स्वमङ्कमधिरोप्य दोलया प्रेङ्खयन्परिजनापविद्धया ।
मुक्तरज्जु निबिडं भयच्छलात्कण्ठबन्धनमवाप बाहुभिः ॥ ४४ ॥
तं पयोधरनिषिक्तचन्दनैर्मौक्तिकग्रथितचारुभूषणैः ।
ग्रीष्मवेषविधिभिः सिषेविरे श्रोणिलम्बिमणिमेखलैः प्रियाः ॥ ४५ ॥
यत्स भग्नसहकारमासवं रक्तपाटलसमागमं पपौ ।
तेन तस्य मधुनिर्गमात्कृशश्चित्तयोनिरभवत्पुनर्नवः ॥ ४६ ॥
एवमिन्द्रियसुखानि निर्विशन्नन्यकार्यविमुखः स पार्थिवः ।
आत्मलक्षणनिवेदितानृतूनत्यवाहयदनङ्गवाहितः ॥ ४७ ॥

सपल्लवं चूतकुसुमं प्रेक्ष्यावधूतविग्रहास्त्यक्तविरोधाः सत्यो दुरुत्सहवियोगं दुःसहविरहं तमन्वनैषुः (अनुनीतवत्यः) । तद्विरहमसहमानाः स्वयमेवानुनीतवत्य इत्यर्थः ।

(४४.) [ग्रीष्ममाह–हे० चा०] । ता अङ्गनाः स्वमङ्कं स्वकीयमुत्सङ्गमधिरोप्य परिजनेनापविद्धया संप्रेषितया दोलया मुक्तरज्जु त्यक्तदोलासूत्रं यथा तथा प्रेङ्खयंश्चालयन्भयच्छलात्पतनभयमिषाद्बाहुभिरङ्गनाभुजैर्निबिडं कण्ठबन्धनमवाप प्राप । स्वयं ग्रहाश्लेषसुखमन्वभूदित्यर्थः।

(४५.) प्रियाः पयोधरेषु स्तनेषु निषिक्तमुक्षितं चन्दनं येषु तैः । मौक्तिकैर्ग्रथितानि प्रोतानि चारुभूषणानि येषु तैः । मुक्ताप्रायाभरणैरित्यर्थः । श्रोणिलम्बिन्यो मणिमेखला मरकतादिमणियुक्तकटिसूत्राणि येषु तादृशैर्ग्रीष्मवेषविधिभिरुष्णकालोचितनेपथ्यविधानैः । शीतलोपायैरित्यर्थः । तमग्निवर्णं सिषेविरे ।

(४६.) सोऽग्निवर्णो भग्नः सहकारश्चूतपल्लवो यस्मिस्तं रक्तपाटलस्य पाटलकुसुमस्य समागमो यस्य तमासवं मद्यं पपौ । इति यत्तेनासवपानेन मधुनिर्गमाद्वसन्तापगमात्कृशो मन्दवीर्यस्तस्य चित्तयोनिः कामः पुनर्नवः प्रबलोऽभवत् ।

(४७.) एवमनङ्गवाहितः कामप्रेरितोऽन्यकार्यविमुखः स पार्थिव इन्द्रियाणां सुखानि सुखकराणि शब्दादीनि निर्विशन्ननुभवन्नात्मनो लक्षणैः कुटजस्रग्धारणादिचिह्नैर्निवेदितान् । अयमृतुरिदानीं वर्तत इति ज्ञापितान् । ऋतून्वर्षादीनत्यवाहयदगमयत् ।

(44.) Placing them on his own lap and swinging them in a swing, set in motion by the servants, so (hard) that they let off the ropes, he under the pretext of their fear (of falling down) received a close embrace (lit. binding of the neck) by means of their arms.

(45.) His beloveds pleased him by the arrangements of summer-suiting dresses (decorations) in which their breasts were besmeared with sandal pigment, in which the beautiful ornaments were stringed with pearls and in which the pearl-waist-bands hung as for as their hips.

(46.) He drank wine mixed with (small bits of) mango-sprouts and having a contact of the red Pâtala flowers; by virtue of which his Fancy Born god, who was emaciated by the departure of the spring, again became fresh.

(47.) Thus enjoying the pleasures of senses, that king who was guided by

तं प्रमत्तमपि न प्रभावतः शेकुराक्रमितुमन्यपार्थिवाः ।
आमयस्तु रतिरागसंभवो दक्षशाप इव चन्द्रमक्षिणोत् ॥ ४८ ॥
दृष्टदोषमपि तन्न सोऽत्यजत्सङ्गवस्तु भिषजामनाश्रवः ।
स्वादुभिस्तु विषयैर्हृतस्ततो दुःखमिन्द्रियगणो निवार्यते ॥ ४९ ॥
तस्य पाण्डुवदनाल्पभूषणा सावलम्बगमना मृदुस्वना ।
राजयक्ष्मपरिहानिराययौ कामयानसमवस्थया तुलाम् ॥ ५० ॥

(४८.) प्रमत्तं व्यसनासक्तमपि तं नृपं प्रभावतोऽन्यपार्थिवा आक्रमितुमभिभवितुं न शेकुर्न शक्ताः । रतिरागसंभव आमयो व्याधिस्तु । क्षयरोग इत्यर्थः । दक्षस्य दक्षप्रजापतेः शापश्चन्द्रमिव । अक्षिणोदकृशयत् । शापोऽपि रतिरागसंभव इति । अत्र दक्षः किलान्याः स्वकन्या उपेक्ष्य रोहिण्यामेव रममाणं राजानं सोमं शशाप । स शापश्चाद्यापि क्षयरूपेण तं क्षिणोतीत्युपाख्यायते ।

(४९.) भिषजां वैद्यानामनाश्रवो वचसि न स्थितः । " वचने स्थित आश्रवः" इत्यमरः । अविधेय इत्यर्थः । स दृष्टदोषमपि (उत्पन्नक्षयरोगमपि) । रोगजननादिति शेषः । तत्सङ्गस्य वस्तु सङ्गवस्तु स्त्रीमद्यादिकं सङ्गजनकं वस्तु नात्यजत् । तथा हि । इन्द्रियगणः स्वादुभिर्विषयैर्हृतस्तु हृतश्चेत्ततस्तेभ्यो विषयेभ्यो दुःखं कृच्छ्रेण निवार्यते । यदि वार्येतेति शेषः । दुस्त्यजाः खलु विषया इत्यर्थः ।

(५०.) तस्य राज्ञः पाण्डुवदना । अल्पभूषणा परिमिताभरणा । सावलम्बं दासादिहस्तावलम्बसहितं गमनं यस्यां सा सावलम्बगमना । मृदुस्वना हीनस्वरा । राज्ञः सोमस्य यक्ष्मा राजयक्ष्मा क्षयरोगः । तेन या परिहानिः क्षीणावस्था सा । कामयते विषयानिच्छतीति कामयानः । कमेर्णिङन्ताच्छानच् । " अनित्यमागमशासनम् " इति मुमागमाभावः । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं वामनेनापि–" कामयानशब्दः सिद्धोऽनादिश्च " इति । तस्य समवस्थया

passion and so was made averse to regal affairs, passed away the seasons indicated by their signs on his own person.

(48.) Other princes were not able to overcome him, though intoxicated, by reason of his (superior) power ; but a disease produced from a passion for sexual enjoyments consumed (him gradually), as does the curse of Daksha the moon.

(49.) Not minding the words of his physicians, he did not give up those things of his addiction, even though their bad results were seen by him (in the form of his disease); for the organs of sense when (once) led away by sweet [tempting] objects are with difficulty (or hardly) kept off from them.

(50.) His decay, caused by consumption, bringing pallor on his face, making him put on few ornaments (on his body), forcing him to walk supported (by servants) and depressing his voice, got to the similitude of the state of a lover,

व्योम पश्चिमकलास्थितेन्दु वा पङ्कशेषमिव घर्मपल्वलम् ।
राज्ञि तत्कुलमभूत्क्षयातुरे वामनार्चिरिव दीपभाजनम् ॥ ५१ ॥
बाढमेषु दिवसेषु पार्थिवः कर्म साधयति पुत्रजन्मने ।
इत्यदर्शितरुजोऽस्य मन्त्रिणः शश्वदूचुरघशङ्किनीः प्रजाः ॥ ५२ ॥
स त्वनेकवनितासखोऽपि सन्पावनीमनवलोक्य संततिम् ।
वैद्ययत्नपरिभाविनं गदं न प्रदीप इव वायुमत्यगात् ॥ ५३ ॥
तं गृहोपवन एव संगताः पश्चिमक्रतुविदा पुरोधसा ।
रोगशान्तिमपदिश्य मन्त्रिणः संभृते शिखिनि गूढमादधुः ॥ ५४ ॥

कामुकावस्थया तुलां साम्यमाययौ प्राप । [" नियन्तानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता" इति काव्यप्रकाशे–हे०] । कालकृतो विशेषोऽवस्था । " विशेषः कालिकोऽवस्था " इत्यमरः ।

(५१.) राज्ञि क्षयातुरे सति तत्कुलं रघुकुलं पश्चिमकलायां स्थित इन्दुर्यस्मिंस्तत्कलावशिष्टेन्दु व्योम वा व्योमेव । वाशब्द इवार्थे । यथाह दण्डी—"इववद्वायथाशब्दौ" इति । पङ्कशेषं घर्मपल्वलमिव । वामनार्चिरल्पाशिख दीपभाजनं दीपपात्रमिवाभूत् ।

(५२.) बाढं सत्यमेषु पार्थिवो दिवसेषु पुत्रजन्मने पुत्रोदयार्थं कर्म इष्ट्यादिकं साधयति । इत्येवमदर्शितरुजो निगूहितरोगाः सन्तोऽस्य राज्ञो मन्त्रिणोऽघशङ्किनीर्व्यसनशङ्किनीः प्रजाः शश्वदूचुः ।

(५३.) स त्वग्निवर्णोऽनेकवनितासखः सन्नपि । पावनीं पितृऋणमोचनीं संततिमनवलोक्य । पुत्रमनवाप्येत्यर्थः । वैद्ययत्नपरिभाविनं गदं रोगम् । प्रदीपो वायुमिव । नात्यगान्नातिचक्राम । ममारेत्यर्थः ।

(५४.) पश्चिमक्रतुविदान्त्येष्टिविधिज्ञेन पुरोधसा सगताः समेता मन्त्रिणो गृहोपवन

(51.) The king being afflicted by consumption, his family appeared like the sky having the moon in her last digit, or like a puddle in the summer season, having but mud for its residuum, or like a lamp-stand having a minute jet

(52.) "Really the Lord of the earth, now a days, is going through austerities for the birth of a son, " with these words his ministers, who kept the matter of his disease unknown, always addressed his subjects who suspected some calamity.

(53.) As to him, though having [lit a friend to] many wives, not seeing purifying progeny, he did not outlive the disease baffling the efforts of the doctors, as the flame of a lamp cannot outlive the wind

(54.) The ministers, in company of the family-priest who knew (how to perform) the last sacrifice, under the pretext of (performing a ritual for) 'the

तैः कृतप्रकृतिमुख्यसंग्रहैराशु तस्य सहधर्मचारिणी ।
साधु दृष्टशुभगर्भलक्षणा प्रत्यपद्यत नराधिपश्रियम् ॥ ५५ ॥

तस्यास्तथाविधनरेन्द्रविपत्तिशोका-
दुष्णैर्विलोचनजलैः प्रथमाभितप्तः ।
निर्वापितः कनककुम्भमुखोज्झितेन
वंशाभिषेकविधिना शिशिरेण गर्भः ॥ ५६ ॥

एव गृहाराम एव । " आरामः स्यादुपवनम् " इत्यमरः । रोगशान्तिमपदिश्य शान्तिकर्म व्यपदिश्य तमग्निवर्णं संभृते समिद्धे शिखिन्यग्नौ गूढमप्रकाशमादधुर्निदधुः (अग्निसंस्कारं चक्रुरित्यर्थः) ।

(५५.) आशु शीघ्रं कृतः प्रकृतिमुख्यानां पौरजनप्रधानानां संग्रहः संनिपातनं यैस्तादृशैस्तैर्मन्त्रिभिः साधु निपुणं दृष्टशुभगर्भलक्षणा परीक्षितशुभगर्भचिह्ना तस्याग्निवर्णस्य सहधर्मचारिणी नराधिपश्रियं प्रत्यपद्यत राज्यलक्ष्मीं प्राप ।

(५६.) तथाविधया नरेन्द्रविपत्त्या यः शोकस्तस्मादुष्णैर्विलोचनजलैः प्रथमाभितप्तस्तस्या गर्भः कनककुम्भानां मुखैर्द्वारैरुज्झितेन शिशिरेण शीतलेन वंशाभिषेकविधिना लक्षणयाभिषेकजलेन निर्वापित आप्यायिता ।

(५७.) प्रसवो गर्भविमोचनम् । फलं च विवक्षितम् । " स्यादुत्पाते फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने " इत्यमरः । तस्य यः समयस्तदाकाङ्क्षिणीनां प्रजानां भावाय भूतये । भावार्थमित्यर्थः । " भावो लीलाक्रियाचेष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुषु " इति यादवः । क्षितिरन्तर्गूढं नभोबीजमुष्टिमिव । श्रावणमासस्युप्तं बीजमुष्टिं यथा धत्ते तद्वदित्यर्थः । मुष्टिशब्दो द्विलिङ्गः । " अक्लीबौ मुष्टिमुस्तकौ " इति यादवः । अन्तर्गूढमन्तर्गतं तं गर्भं दधाना हेमसिंहासनस्था-

destruction of the disease, privately consigned him to the flaming fire in the very garden of his palace.

(55.) His legitimate queen, whose signs of auspicious pregnancy were clearly seen, attained the royal fortune of the King, by means of those ministers who instantly convoked a gathering of the chief persons among the subjects.

(56.) Her embryo [fœtus] being first heated by the hot water (tears) from her eyes (caused) by the grief at the king's death of that sort, was calmed by the cool water of coronation, in consonance with the propagation of his family, poured out of the mouths of golden jars.

तं भावाय प्रसवसमयाकाङ्क्षिणीनां प्रजाना-
मन्तर्गूढं क्षितिरिव नभोबीजमुष्टिं दधाना ।
मौलैः सार्धं स्थविरसचिवैर्हेमसिंहासनस्था
राज्ञी राज्यं विधिवदशिषद्भर्तुरव्याहताज्ञा ॥ ५७ ॥

व्याहताज्ञा राज्ञी मौलैर्मूले भवैर्मूलादागतैर्वा । आप्तैरित्यर्थः । स्थविरसचिवैर्वृद्धामात्यैः सार्धं भर्तू राज्यं विधिवद्विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः । अर्हार्थे वतिप्रत्ययः । अशिषच्छास्ति स्म । " सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च " इति च्लेरङ् । " शास इदङ्हलोः " इतीकारः ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ श्रीरघुवंशे महाकाव्ये अग्निवर्णशृङ्गारो नामैकोनविंशः सर्गः ।

(57.) Bearing the fœtus lying concealed in her womb, as the earth does the handful of seeds sown in its interior beds in the month of Srávana, for the prosperity of her subjects, who were ardently waiting for the time of her delivery, the queen, seated as she was on a golden throne, with her command never disobeyed, ruled over the kingdom of her husband according to the rules with (the assistance rendered by) the hereditary old ministers.

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।
शुभं भूयादध्येतुरध्यापकस्य च ।